

Міністерство освіти і науки України

Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка

Історичний факультет

Кафедра всесвітньої історії та методики викладання історії

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА МЕТОДИКА ЇХ ВИКЛАДАННЯ

*Збірник наукових праць
за матеріалами доповідей і повідомлень
Дев'ятого Всеукраїнського
науково-практичного семінару
(26 – 27 березня 2015 року)*

Полтава
ПНПУ імені В. Г. Короленка
2015

УДК 94 (0722) (100)

ББК 63.3 (0) я 43+63,3 (0) p 30+75.266.3

Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання: Збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Дев'ятого Всеукраїнського науково-практичного семінару (26 – 27 березня 2015 року). – Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2015. – 207 с.

ISBN 978-966-2538-02-1

До збірника увійшли матеріали доповідей і повідомлень, у яких розглядаються сучасні методологічні підходи щодо ролі особи в історії. Зокрема, розкриваються питання про місце особистості в цивілізаційному вимірі всесвітньої історії, з'ясовуються методичні особливості вивчення життя і діяльності видатних людей.

Для науковців, учителів, студентів, усіх, хто цікавиться історією зарубіжних країн.

Редакційна колегія: докт. філос. н. Аляєв Г.С., докт. пед. н., канд. іст. н. Год Б.В. (*головний редактор*), докт. філос. н. Кравченко П.А., докт. іст. н. Киридон П.В., канд. іст. н. Лахно О.П. (*заступник головного редактора*), докт. іст. н. Сітарчук Р.А., канд. іст. н. Тронько Т.В., канд. пед. н. Год Н.В.

Від редакційної колегії: автори несуть особисту відповідальність за повноту висвітлення обраного питання, системність викладу, достовірність наведених фактів та їх автентичність, правильне цитування, написання власних імен, назв тощо.

Друкується за рішенням ученої ради Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (протокол №8 від 30 січня 2015 року)

ISBN 978-966-2538-02-1

© Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, кафедра всесвітньої історії та методики викладання історії, 2015

© Авторський колектив, 2015

ЗМІСТ

I. СУЧАСНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ РОЛІ ОСОБИ В ІСТОРІЇ

Г. Є. Аляєв

ОСОБИСТІСТЬ У КОНЦЕПЦІЯХ ДІАЛОГІЧНОЇ ЕТИКИ:
ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ 5

В. О. Рибачук

СТАРОГРЕЦЬКИЙ ПОЛІС І ОСОБИСТІСТЬ 22

II. ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ МІСЦЯ І РОЛІ ОСОБИСТОСТІ В ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИМІРІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

І. В. Цебрій

ТВОРЕЦЬ НАЙКЛАСИЧНІШОЇ СТАРОДАВНЬОЇ ДЕСПОТІЇ:
ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ДАРІЯ І 29

Л. Б. Кулікова

РОЛЬ ФІЛИППА V В ПРОЦЕСЕ ЄДИНЕННЯ ГРЕКОВ
И МАКЕДОНЯН В ЗАПАДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ
ГУМАНІТАРНОЇ МЫСЛИ XIX – XX ВЕКОВ 37

Л. М. Швець

ХРИСТІЯНІЗАТОРСЬКА МІСЦЯ СВЯТОГО АВГУСТИНА
КЕНТЕРБЕРІЙСЬКОГО 47

О. П. Лахно

ВНЕСОК ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА У ВІДНОВЛЕННЯ
ЄДНОСТІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ 54

В. О. Балух

ЛОРЕНЦО ВАЛЛА – ВИДАТНИЙ ПРЕДСТАВНИК
ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ 62

Б. В. Год

МАТТЕО ПАЛЬМІЄРІ: ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ БОРОТЬБИ
ЗА СПРАВЕДЛИВІСТЬ 75

Н. В. Год

ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ – «ГРОМАДЯНИН СВІТУ» 87

Н. Я. Цехмістро

ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ ОСОБИ
В ІСТОРІЇ РОСІЇ НАПРИКІНЦІ XVII – У XVIII СТОЛІТТЯХ 97

О. В. Чорний ДЖЕРЕЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ «ОБЩЕГО МОРСКОГО СПИСКА» ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПЕРСОНАЛІСТИКИ ТА ІСТОРІЇ ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ	110
П. П. Захарченко, В. С. Джундієт ОЛЕКСАНДР II ТА ІДЕОЛОГІЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)	116
В. М. Безверха МІСЦЕ І РОЛЬ ВАСИЛА ЗЛАТАРСКИ В БОЛГАРСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ	127
П. В. Киридон ЛАЗАР КАГАНОВИЧ: ПОРТРЕТ НОМЕНКЛАТУРНОГО ДІЯЧА	132
Н. В. Бесєдіна СУНЬ ЯТСЕН – ІДЕОЛОГ РОЗБУДОВИ НОВОЇ КИТАЙСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ	140
Ю. В. Вільховий Ф. РУЗВЕЛЬТ: НА ЗЛАМІ ІСТОРИЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ	150
Б. В. Год, Н. В. Токуєва МИХАЙЛО АНДРІЄВСЬКИЙ І ЙОГО ПЕДАГОГІЧНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПОЛТАВЩИНІ	162

III. МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИЧНИХ ОСІБ

Т. П. Демиденко ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ ЯК ЗАСІБ ПЕРСОНІФІКАЦІЇ: МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ	186
О. О. Гончаренко РЕСУРСИ МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ У ВИВЧЕННІ СПЕЦКУРСУ «ВИДАТНІ ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ»	193
Т. В. Тронько ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИЧНОЇ ОСОБИ: ОГЛЯД МЕТОДИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	196
Відомості про авторів	206

I. СУЧАСНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ РОЛІ ОСОБИ В ІСТОРІЇ

**Г. Є. Аляєв
(м. Полтава)**

ОСОБИСТІСТЬ У КОНЦЕПЦІЯХ ДІАЛОГІЧНОЇ ЕТИКИ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Долаючи парадигми субстанціалізму, гносеологізму і методологоцентризму, сучасна філософія звертається до різних аспектів буття людини, серед яких неминуче привертає до себе увагу аспект міжлюдського спілкування. Цей бік людського життя, точніше – окремі його прояви, вивчається різними науками з відповідним методологічним інструментарієм (соціологія, економіка, етика, психологія, лінгвістика тощо). Проте, зрештою, й філософія звертається до проблеми міжлюдської комунікації не як засобу розв'язання інших проблем, а як проблеми самої в собі, оскільки це є винятковий спосіб людського буття. Ця проблема потрапляє в коло уваги філософів різних напрямів, переважно екзистенційно-антропологічного спрямування. Разом із тим, можна говорити і про виникнення окремих філософських напрямів, спеціально та переважно зосереджених на осмисленні феноменів діалогу і комунікації.

Предтечею філософії діалогу вважається Людвіг Фюєрбах (1804–1872). Дійсно, основою Фюєрбахового антропологізму не є ані суспільство як цілісність, ані ізольований індивід. Першоелемент для Фюєрбаха – «Я» і «Ти», зв'язок між ними. При цьому саме поняття «Я» мислиться залежним від спілкування і разом з тим від розрізнення з «Ти». Те й інше – функції комунікації і не існують поза нею. «Людська сутність наявна тільки в спілкуванні, в єдності людини з людиною, в єдності, що спирається на реальність розрізнення між Я і Ти» [4, с. 203]. Акцентування Фюєрбахом особливої значущості особистості іншого, «Ти», дає підстави характеризувати його вчення як *туїзм* (від лат. tu – ти).

Філософія діалогу є, безумовно, значним досягненням філософської думки ХХ століття. Її становлення визначалось екзистенційною спрямованістю філософії початку ХХ століття, що орієнтувалася на подолання суб'єкт-об'єктної онто-гносеологічної парадигми та утвердження людської особистості як вищої цінності, що

зумовлювало уявлення про самоцінність Іншого. Етичний потенціал філософії діалогу спрямований на подолання егоцентризму й актуалізацію внутрішніх механізмів особистої відповідальності.

У філософії XX століття гостро усвідомлюється проблема подвійного ставлення людини до світу: як до безособового об'єкта і як до тайнства, єдиного і неповторного сущого. Ця подвійність утілюється в ученні М. Бубера про відношення «Я – Ти» і «Я – Воно», у поняттях «інтелект» та «інтуїція» А. Бергсона, «проблема» та «тайнство» Г. Марселя, «масова» й «екзистенційна» комунікація К. Ясперса, у концепції «справжнього» і «несправжнього» існування в екзистенціалізмі в цілому й т. ін. До філософії діалогу М. Бубера близькими є концепція його друга Ф. Розенцвайга і протестантського теолога О. Розенштока-Хюссі. Спільним для Бубера, Розенцвайга, Розенштока-Хюссі, а також Марселя та Ясперса є те, що в їхніх ученнях місце трансцендентального суб'єкта посідає Бог. Одночасно із західними концепціями діалогу формувалися близькі до них теорії в російській філософії. Концепції діалогу створили О. Мейер і С. Франк, хоча найвідомішим автором теорії діалогу в Росії є, безумовно, М. Бахтін. Усі ці теорії діалогу створювалися в 20-і роки XX століття, у подальшому вони переосмислюються. Зокрема, оригінальна феноменологія Іншого створена французьким мислителем Е. Левінасом.

Біля витоків філософії діалогу XX століття: Розенцвайг, Ебнер, Розеншток-Хюссі

Німецько-єврейський філософ Франц Розенцвайг (1886–1929) рішуче виступив проти суб'єктивізму, вважаючи, що злом усієї філософії від Парменіда до Гегеля є те, що вона намагається зрозуміти Все і робить це шляхом зведення Всього до єдиного начала (Космосу, Бога чи людини). Це «все» стає змістом думки, розум ховає у собі світ, та, як наслідок, починається із самого себе, із своєї історії. Кінець кінцем, будь-яка тотальна філософія веде до абсурду. Отже, необхідно врятувати гідність мислення шляхом руйнування тотальності класичної філософії. Для цього необхідно розкрити себе істинному досвіду й побачити людину, світ і Бога в їх оригінальності, реальності та часовості в світлі віри. Так має починатися «філософія досвіду». Проте її метод принципово відмінний від методів старої філософії з її питаннями про те, що «є» (чим «є» дійсність), на які майже ніколи немає правильної відповіді. Її метод – оповідь і опис.

Філософія як опис «поважає» дійсність, розповідає про неї, якою вона є, не зводить чогось одного до чогось іншого. Те, що є специфічно іншим, виявляється метою і предметом філософії. Ця інаковість виявляється не шляхом порівняння чи редукції дійсності, а шляхом її експозиції, конкретизації, через указування й опис. Оповідь, опис – це не монолог, а «розмова». Діалогічне мислення є мисленням, що промовляє, тобто таким, якому потрібен інший. Різниця між старим та новим мисленням для Розенцвайга полягає в тому, що старе було мисленням ні для кого і мовою, зверненою ні до кого (або до вічного «загального», до якихось абстракцій, наприклад – суспільства). Таке «у собі й для себе мисляче мислення» від називає «логічним». Нове – «граматичне», або «мовне», – це мислення для когось і мова, звернена до когось. Суттєвою ознакою «нового мислення» є те, що «інший», на відміну від «німотного Загального» – це «завжди цілком визначений інший», і це «не тільки глядач, але й живий учасник, здатний відповісти». Отже, нове мислення ґрунтується на «довірі досвіду», під час якого відбувається зустріч з іншим. Важливим висновком є також те, що мислення як процес живої безпосередньої мовної взаємодії «Я» та Іншого, на відміну від мислення «взагалі», відбувається у часі. До речі, свою філософську працю *«Нове мислення»* (1925) Розенцвайг диктував дружині знаками й очима, розбитий паралічем.

1921 року з'являється праця австрійського філософа Фердинанда Ебнера (1882–1931) *«Слово і духовні реалії. Пневматологічні фрагменти»*, яка також закладає основи діалогічного мислення, спираючись уже на християнський світогляд. На відміну від трансценденталізму, який відстоює існування єдиної гомогенної свідомості, Ебнер виходить з існування одиничної, конкретної людини, яка не ізольована, а, навпаки, невідривна від зв'язку з «Ти». «Я» і «Ти» для Ебнера – це духовні реальності життя. Пізнання того, що «Я» існує тільки у своєму відношенні до «Ти», а не поза ним, ставить філософію перед новим завданням – зрозуміти екзистенцію «Я» з відношення до «Ти». «Ти» виступає зв'язком між мною і світом, при цьому – тут Ебнер використовує концепцію філософії статі О. Вайнінгера – «Ти» виступає своєрідним дзеркалом, указуючи на мої недоліки.

Це діалогічне відношення «Я» і «Ти» існує завдяки мові. Ебнер у свій «пневматології духу» під впливом Й. Гамана, С. К'єркегора і В. Гумбольдта підкреслює фундаментальну значущість слова у формуванні духовної реальності – все духовне життя в нас зумовлене словом і за допомогою слова націлена на відношення до духовного поза нами. Отже, пневматологія – це не просто вчення про дух, а

вчення про дух у слові. Виток мови і слова – Бог, вони – одкровення Бога людині. Тільки якщо Бог звертається до людини, вона стає людиною. «Я» подібне Богу, що накладає на кожну людину моральну відповідальність і обов'язок бути подібним абсолютному «Ти».

Німецько-американський християнський філософ, культуролог та соціолог Ойген Розеншток-Хюссі (1888–1973) розглядає діалогічний принцип як фундаментальну основу справжнього людського існування. Як і Розенцвайг, він заявляє про прагнення створити «нове мислення», називаючи його «метаномікою», або «граматикою суспільної згоди», «граматичною філософією людини» (перший нарис «граматичного методу» з'являється у праці *«Практичне знання душі»*, виданої 1924 року, рукопис якої був написаний у 1916 році саме для Розенцвайга). «Метаноміка» позначає у Розенштока-Хюссі реальність, яка не може бути усвідомлена традиційно – у термінах соціології, права чи економіки. Метаноміку філософ розглядає як учення про утворення самих соціальних законів, про здійснення соціальних змін і про виживання після соціальних катастроф. Вона дає змогу оволодіти «номосом людей, їх взаєминами один з одним» і представити нас як «спільноту ближніх». Метаноміку також можна витлумачити «як пошук усюдисущності Бога в найбільш суперечливих царинах людського суспільства». Згідно з новим методом, світ слід розглядати інакше, ніж «як це відбувається в об'єктивації світу, що перетворює його на простий предмет».

Розеншток-Хюссі центрує свої міркування навколо особливої концепції мови. Мова розуміється як надіндивідуальна сфера, певний «гештальт», або «ефір», у який занурені всі люди. Мова вважається носієм усіх вражень, які коли-небудь були в просторі та в часі, і тому саме він забезпечує безперервність сукупного людського досвіду. Саме мова є для філософа найбільш виразним проявом людського існування. Говорячи, людина займає певний центр, з якого око може дивитися назад, уперед, усередину та зовні, й ці напрями утворюють так званий «хрест дійсності», що створюється осями простору і часу. Відповідно граматичні форми описують певні способи погодження просторів та часів. Інтерпретована таким чином граматика застосовується для осмислення поточного соціального процесу. При цьому вся історія постає як послідовність форм речі й, отже, способів організації просторово-часового континууму культури.

Основна ідея і смисл «граматичного методу» полягає в наявності у людини (соціуму й культури) чотирьох мовних форм, або мовних орієнтацій: наказово-звернена (імперативна) мова, суб'єктивна мова, оповідальна («траєкторна») мова, об'єктивована мова. Відповідно

будь-який людський досвід може бути розглянутий та усвідомлений в чотирьох напрямках: у напрямі імперативу, що дає поштовх події; у напрямі інтеріоризації пізнання на суб'єктивній стадії особистісного «я»; у напрямі соціалізації та інституалізації вчинку; в напрямі відносної завершеності цього явища як частини дійсності.

Саме з наказової, імперативної мовної орієнтації починається життєвий шлях будь-якої людини. Людина сприймає імперативи мови, звернені до неї як до «ти» (слово батьків, учителів, інших авторитетів). Ця мовна форма ґрунтує всю систему виховання й освіти людини. При цьому Розеншток-Хюссі особливо підкреслює діалогічну природу імперативного слова – це слово-говоріння і слово-слухання. Без нашої внутрішньої готовності (зацікавленості) почути і сприйняти звернене до нас слово «іншого» (як «іншого» може виступати не тільки родина чи школа, але й мистецтво, література, поезія, релігія тощо) неможлива ніяка система виховання та освіти.

У такому діалозі з «іншими» народжується людське «я» як відповідь на заклик «зовнішнього світу», оскільки імперативна мова орієнтує нас у «зовнішньому просторі», тоді як суб'єктивна мова звертає людину до самої себе, орієнтує її у «внутрішньому просторі» свого «я». Саме в колі цієї другої мовної орієнтації виникає і розвивається самосвідомість мови, у вчинках доводиться її причетність людському роду. Так виникають дуальні відносини, формується мовна форма «ми».

У третій, оповідальній, мові людина відповідає вже не самому собі, а світу інших людей. Крізь себе ми пропускаємо (приймаємо або відкидаємо) «зовнішній світ», тобто живемо і мислимо у світі мовної довіри як людської спільноти – «ми». Оповідальна мова звертає нас до минулого досвіду попередніх генерацій, до традицій, але не закликає повернутися назад, а рухає вперед, поєднуючи минуле й майбутнє у сучасності.

Сукупний людський досвід утілюється в цих трьох мовних формах, але ми не можемо самі оцінити його – це буде суб'єктивна оцінка. Тому завершальною та узагальнюючою (четвертою) мовною орієнтацією виступає об'єктивна, аналітична мова. Саме вона допомагає нам оцінити себе мовби зі сторони, очима інших людей, де ми представлені в третій особі – «він», «вона», «вони». Аналітична стадія «мовного мислення» допомагає нам подолати застарілий «життєвий досвід» і піднятися на новий рівень пізнання себе й світу. На цій фазі діалог дістає своє завершення, проте не остаточне, а символічне – він символізує «смерть духу», який готується до нового народження.

Якщо вважати того, хто слухає, невід'ємним елементом мовного акту, має бути прийнята така послідовність: мова (письмо) – слухання (читання) – мислення. Важливе значення при цьому відіграє поняття одухотворення, котре філософ тлумачить як здатність до об'єднання людей. Мови були знаряддям одухотворення, тому мова спочатку – це не знаряддя мислення і не засіб передання якогось «повідомлення», а засіб руйнування біологічної відокремленості, перетворення особи з екземпляра роду на родову істоту.

Отже, Розеншток-Хюссі у своєму «граматичному методі» намагається представити своєрідну універсальну герменевтику, що може застосовуватися як до особистого досвіду (психологія), так і до суспільного (соціологія), історичного (історія), теологічного (релігія).

«Я і Ти» Мартина Бубера

Найбільш відомим і визнаним засновником філософії діалогу став німецько-єврейський філософ Мартин Бубер (1878–1965), який у 1923 році маніфестував філософему *«Ich und Du»* однойменною книжкою. Бубер народився у Відні, дитинство і гімназичні роки провів у Лемберзі (Львові), у родині діда Соломона Бубера, який був рабином і відомим ученим, знавцем середньовічної іудейської літератури; потім навчався в університетах Відня, Ляйпцигу, Цюриху та Берліна, зокрема, вивчав філософію у В. Дильтея і Г. Зиммеля. Він брав активну участь у сіоністському русі разом із Т. Герцлем. Викладав в університеті Франкфурта-на-Майні. Бубер був знайомий і з російською філософією, визнавав близькими до нього ідеї Л. Шестова і М. Бахтіна. Після приходу до влади нацистів Бубер виїхав з Німеччини у Швейцарію, а в 1938 – у Палестину, де до 1951 року викладав у Єврейському університеті Єрусалима.

Для Бубера філософія – не наука, що відкриває основи буття або встановлює критерій істини. Мета філософа – звільнити людей від стереотипів мислення та ілюзій і допомогти їм побачити істину власного досвіду. Шляхом бесіди й діалогу, міфу й легенди він прагне допомогти людям зрозуміти і прояснити їхнє ставлення один до одного, до світу, до Бога, до самих себе. Відмовляючись будувати філософську систему, Бубер неодноразово говорив: «У мене немає вчення, є тільки діалог». Погоджуючись із тим, що його відносили до екзистенціалістів, Бубер одночасно підкреслював внутрішню суперечливість екзистенціалізму як теорії: «Все, що загодно, можна обговорювати і визначати спекулятивно, але тільки не людське існування. Справжній екзистенціаліст сам повинен «існувати».

Екзистенціалізм, який утілює себе в теорію, – є суперечність. «Існування» не є філософською темою серед інших тем».

Бубер розрізняє два підходи до буття і світу. Перший – раціоналістично-сциентистський, коли ми дивимося на світ як на сукупність предметів та знарядь, які так чи так можуть служити нашим цілям й інтересам. Це світ *Я – Воно*, у якому суб'єкт сприймає, оцінює, впорядковує, «привласнює» об'єкт. Для того, щоб користуватися предметом, ми вміщуємо його в той чи інший простір і час, у ті чи інші причиново-наслідкові зв'язки (Бубер тут спирається на вчення І. Канта про простір і час як апіорні форми чуттєвого споглядання). Цей підхід характерний для природознавства та буденної свідомості. Другий – особистісний, або діалогічний, коли ми звертаємося до предметів, людей чи Бога як до Ти, мовби перед нами жива істота, особистість, друг. Об'єкт перетворюється на партнера, співрозмовника, а множина об'єктів – на цілісне буття *Я – Ти*. Буття як *діалог* між людиною і Богом, людиною і світом – основна ідея *діалогічного персоналізму*, або *діалогічної онтології*, Мартіна Бубера.

У Бубера відношення *Я – Ти* конституюється в трьох напрямках (площинах) – до природи, до іншої людини і до духовних сутностей. У першій царині ще не доходить до рівня мови, у другій – воно набуває мовної форми, а в третій – за формою безмове, проте «породжує мову». Центральне місце посідає відношення *Я – Ти* до Абсолютного Ти – Бога. По суті його можна ідентифікувати як третій напрям, але одночасно воно наповнює собою будь-які інші відносини остільки, оскільки вони є відносинами *Я – Ти*. Адже тільки це відношення є одночасно виключним і вміщеним – воно одне передбачає можливість того, що за його наявності не відвертаються від інших Ти, навпаки, воно наявне і світить у будь-якому подібному відношенні та є винятковим у цій своїй усенаявності.

Власне, будь-які відношення *Я – Ти*, за Бубером, можливі лише тому, що існує Бог як «Вічне Ти», на відміну від тимчасових і ефемерних зустрічей *Я – Ти* у світі. Бог – це вищий співрозмовник в діалозі й реалізації того кращого, що закладено в будь-якому відношенні *Я – Ти*. Вічне Ти може виявити себе навіть у найбільш простих та буденних речах. Саме в цьому спілкуванні, в діалозі, виявляється життєвість і Самого Бога. Щоправда, це не заперечує традиційного для іудаїзму розуміння абсолютної трансцендентності Бога щодо всього людського.

На тварин і людей можна дивитися лише як на речі, пізнаючи їх властивості, використовуючи їх. Погляд, який пізнає, є необхідним, інакше ми не змогли б жити у світі. Але такому погляду не

відкривається інше існування в усій його цілісності. При «речовому» погляді на людину я вирізняю, наприклад, колір її волосся чи очей, тембр голосу тощо, але при цьому від мене все ж приховане більш істотне – він сам. Як тільки я починаю аналізувати її властивості, вона зникає для мене як Ти, замість цього з'являється Він чи Вона – щось чуже для мене. З іншого боку, побачити Ти можна не тільки в людині, але й в іншій живій істоті, й навіть в неживому предметі.

Відношення Я – Ти завжди супроводжується любов'ю. Любов Бубер визначає як відповідальність Я за Ти, відчуття того, що вони необхідні один одному. Любов також виступає як інтенціональність, спрямованість відношення Я – Ти. Ненависті та байдужості тут бути не може – вони суть лише сліпота, через яку не бачиться цілісне буття. У відношенні Я і Ти немає містичного єднання. Кожен залишається собою. Ти існує «для мене», але разом з тим воно не стає мною, так само і Я існує «для нього», для Ти, але не стає ним.

Одна з ключових тем творчості Бубера – проблема міжособистісної комунікації. Партнер в діалозі постає як *Інший*. Інший – те, що не є Я, інше відносно мене, і в той же час подібне мені, рівний мені суб'єкт, що має властивості особистості. Суть відношення Я – Ти між людиною і людиною є відчуття непереборної потреби в Іншому, вольова й моральна концентрація буття когось на Іншому, який досягається як такий, що відповідає на цю відданість та турботу. Діалог двох людей є для Бубера радикальним досвідом інаковості Іншого, визнання цього Іншого «своїм іншим», узнання його. Інший із чужого, «стороннього», «не-Я», стає Ти.

Міжособистісне спілкування передбачає вихід в соціум. Уже в працях «*Я і Ти*» і в «*Діалозі*» (1930) у Бубера з'являється також сутнісне – відмінне від поверхневого – відношення в групі людей. Державі як механічному об'єднанню він протиставляє «общину любові», яка будується на живому взаємному відношенні, відзначеному впливом справжньої духовності. Щоправда, категорію Ми – як означення такого сутнісного відношення, онтичного зв'язку групи людей – Бубер майже не використовує, вона з'являється тільки в праці «*Проблема людини*» (1947). Наслідуючи традиції хасидизму, Бубер сприймає спільноту як унікальний онтологічний союз індивідуальностей, для якого мало, щоб люди ставились один до одного, як до «Ти» – людина не тільки до кожного члена спільноти, але й до спільноти в цілому повинна ставитися, як до «Ти». Тому категорії «Ми» Бубер практично не визнає – сума багатьох «Ти», стверджує він, «ніколи не буде нічим іншим, ніж знову «Ти» [2, с. 42].

Бубер від початку виходить з міжособистісних відносин. Для нього існують тільки «Я» і «Ти», при цьому лише у взаємній координації. Щоправда, є ще світ «Воно» та відношення «Я» до «Воно», але ця сфера цікавить Бубера лише як антипод сфери «Я» – «Ти», в якій, за його неодноразовим твердженням, тільки й виникає «Я».

Ще більш важливим є, очевидно, те, що Бубер кінець кінцем настільки замикається у зв'язці «Я – Ти», що Я як таке фактично зникає. Воно не існує само по собі – так само, як і «Ти», – вони не існують і у зв'язці як виокремлені сутності, існує лише сама зв'язка, само відношення, *Між*, яке і фундується як основна антропологічна проблема. Як зауважує Е. Левінас, «у вченні Бубера «бути між» – це основна і вища структура буття». Якщо Гайдеггер замикає індивіда у його власному ізолюваному бутті, то Бубер настільки розмикає індивіда, що від його власного буття нічого не залишається, воно повністю поринає у діалог, у відношення. Подія духу відбувається, за Бубером, не в самій людині, а між людиною і Тим, що не є вона. Людина, таким чином, виступає не як носій духу (вона тільки може опинитися у полоні духовності, що для Бубера означає негативне поняття, яке відображає сферу відносин Я – Воно), а як допоміжний персонаж, який використовується духом (фактично безсуб'єктивним) з метою свого прояву.

Філософія «Я – Ти – Ми» Семена Франка

В антропології Семена Людвіговича Франка (1877–1950) якості індивідуальності й свободи особистості не означають її внутрішньої замкненості, окремішності, абсолютної суб'єктивності. Особистість стає такою тільки тоді, коли виходить за власні межі. Це означає, що фактично людина стає «індивідуальністю» саме тією мірою, якою вона щось *«значить»* для інших, може їм щось дати, тоді як замкненість у собі і реальна відокремленість є правильною ознакою безумства, *втрати особистості*. Звертаючись неодноразово до лляйбніцевого поняття «монада» для позначення індивідуального буття, Франк завжди підкреслював, що в його філософії (як і взагалі в російській релігійно-філософській традиції), на відміну від Лляйбніца, монади не ізолювані та самодостатні, а «мають вікна», через які вони взаємодіють з іншими монадами, з Богом і світом, й усе їх буття ґрунтується, власне, на цьому взаємозв'язку.

Праці М. Бубера, як і відповідні за темою роботи М. Шелера, Ф. Ебнера та Ф. Розенцвайга, були добре відомі російському філософу

і певною мірою, безумовно, спровокували його власні пошуки у сфері відношення «я – ти» як особливої, первісної форми буття. Проте це не було прямим запозиченням – скоріше можна говорити лише про корегування Франком своєї філософської антропології, розробленої вже в праці *«Душа людини»* (1917), при цьому діалогічні конструкції піддавалися ним онтологічному переосмисленню.

Метафізичне підґрунтя відношення «я – ти» насправді дано Франком у його аналізі душевного життя, в якому він розрізняє три сфери. При цьому в стихії власне душевного життя людини ще не існує жодного суб'єкта «я», тобто поділу «я» на *нас* і *з нами* – ця стихія являє собою певну суцільну єдність буття із ще не виокремленим елементом самосвідомості. «Я» виникає пізніше як самосвідомість, котра є не просто частиною душевного життя, а присутністю духу в душевному світі людини, тобто «я» є результатом прояву в людській душі іншого «я», яке й формує наше «я». Це інше «я» – дух, перш за все – Бог, – і в цьому сенсі Бог справді Вічне та Абсолютне «Ти» для нашого «я», котре його й створює.

У *«Душі людини»* Франк ставив антропологічне питання у розрізі філософської психології – як питання про конкретну єдність людської душі, що пізнається методом самоспоглядання. Визначаючи три сфери пізнання – світопізнання, Богопізнання і самопізнання – він відповідно говорив лише про дві сфери відносин, у які включена людина – відношення до світу (природи) і відношення до Бога. Відносини людини до людини спочатку в нього мовби не виокремлені. Точніше, він відносить цю сферу до третьої частини своєї системи, а саме – до дослідження соціального простору буття, редукуючи тим самим міжлюдські відносини до відносин суто соціальних. Мабуть, тому у Франка, перш ніж з'являється «ти», виступає «ми» (*««Я» і «ми»*», 1925; *««Ich» und «Wir». Zur Analyse der Gemeinschaft»*, 1929; *«Духовні основи суспільства»*, 1930; відзначимо також його міркування про «МИ-світогляд» і «ми-філософію» як характерні риси російського філософування на протилежність західному індивідуалізму в статтях про російський світогляд в середині 20-их років), і лише в *«Незбагненному»* (1939) по-справжньому ставиться весь комплекс проблем «я – ти – ми».

«Я» виникає як таке у співвідношенні з «ти», – при цьому в *«Незбагненному»* Франк розрізняє дві основні форми відношення «я – ти». По-перше, це виникнення та існування «я» *«перед обличчям «ти»* як чужого, моторошно-таємничого, страшного і такого, що засмучує своєю незбагненністю явища *мені-подібного-не-я»* [5, с. 365]. По-друге, це впізнавання «я» в «ти» певної заспокоюючої, відрадної

реальності – реальності поза себе, яка внутрішньо йому тотожна, – це проникнення всередину «ти» і розкриття відношення «я – ти». Власне, мова йде не стільки про два різних типи відношення «я – ти» – негативний і позитивний, – скільки про два моменти, іманентно притаманні будь-якому конкретному відношенню «я – ти».

Відзначена раніше початкова установка визначає рух думки Франка в іншій, ніж у Бубера, площині, хоча відношення «я – ти», зрештою, визнається ним як сутнісний момент становлення особистості. Проте особистість не зникає в цьому відношенні, а дійсно *стає* в ньому, знаходить себе і своє справжнє підґрунтя – трансцендує назовні, доповнюючи цим актом акт трансцендування всередину, до першовитоків свого духу. Особистість залишається вкоріненою не у відношенні, а у бутті – в незбагненній металогічній реальності, котра живить її як материнське лоно і є, власне, первинною відносно зв'язків, що виникають між особистостями. Ця реальність позначає також зв'язок особистості з Богом.

Звертання «я» до Абсолюту в антропології Франка, звичайно, може асоціюватися з відношенням до Вічного Ти у Бубера, хоча тут і немає тотожності. Це звертання відсилає до глибокого внутрішнього змісту, особистого відкриття та одкровення абсолютно трансцендентного й абсолютно іманентного. Якщо у Бубера «кожне взяте окремо Ти (в будь-якій з трьох площин – як природа, людина або духовна сутність. – Г. А.) є прозріння до Вічного Ти» [2, с. 57], то у Франка поряд з цим є можливим та необхідним прозріння людини безпосередньо до Вічного Духу – і як до «Ти» (особистісного Бога), і як до власної сутності (Божества). Посилаючись на Ебнера, російський філософ відкидає саму можливість використання відносно Бога смислової форми третьої особи, яка означає *відсутнього*, в той час як Бог для релігійної свідомості «завжди при мені й зі мною». Тільки ця «ти-образність» Божества, «*форма «ти» як така*», котру Франк дорівнює Платоновій «ідеї», постає основою і витокom будь-якого часткового «ти-відношення», котре, своєю чергою, виявляється не стільки «прозрінням», скільки «випромінюванням»: «Сама форма буття *«ты еси»* та *«мы есмы»*, котрій би царині буття і з котрим би ступенем глибини вона виявлялась, є як єдність суб'єктивності й об'єктивності, рівно як і єдність буття та цінності в цій своїй трансраціональній сутності певним випромінюванням і проявом того споконвічного «ти» й «ми», яке збігається з одкровенням Божества як «Бога-зі-мною»» [5, с. 471].

У той самий час, коли Бубер та Франк починають розробляти філософію відношення «я – ти» як особливого роду буття, Гуссерль

поставив питання про «ноematicно-онтологічний» спосіб даності Іншого. Проте у Гуссерля ця даність є не безпосереднім переживанням, а трансцендентальним відчуттям, до того ж опосередкованим світом. У «Медитаціях» він приходить до Ляйбніцевого поняття монади, яким позначається «я», взяте в повній конкретності. Таке «я» не відкрито безпосередньо іншому «я», і взаєморозуміння монад, створення спільного для них світу здійснюється за допомогою специфічного виду інтуїції, яку філософ називає «вчуттям» (Einfüllung). Тільки на цій основі відбувається конституювання «іншого Я». На відміну від гуссерлівського підходу, у Франка Інший – краще «ти» – не опосередковується світом, а являє собою певний спосіб, яким може *бути* (перебувати) всеєдине буття.

На думку німецького дослідника П. Елена, філософія «ми» є не просто одним з аспектів творчості С. Франка, а, скоріше, утворює її основу, оскільки збігається з онтологією в самому прямому й точному значенні цього слова [6]. Додамо до цього, що цей збіг є не аморфною мішаниною понять, а концептуальним зрізом, він дає змогу нам повному побачити як антропологічні, так і онтологічно-гносеологічні засади філософії Незбагненого. Зрештою, самопізнання і становлення «я» у відношенні з «ти» й у єдності «ми» гармонійно звучить у франківській антропології та психології поряд з його ж онтологічною гносеологією, при цьому трьом видам знання – предметному знанню, інтуїції й живому знанню – відповідають три модальності людського буття.

Пізнання «я» як *Іншого*, котре відбувається, за Франком, на другому шарі душевного життя (у предметній свідомості), – а за Гуссерлем, наприклад, є як таке фактично останнім кроком, – відповідає тому виду знання, який позначався ним як предметне пізнання. *Інший* пізнається як об'єкт (належить до сфери *Воно*, за Бубером), і хоча й виключний у колі інших об'єктів – тим, що *живий, має душу*, – але остільки, оскільки зовнішнім чином ця його одушевленість, власне, не може бути доведеною, він з'являється насправді як *мертвий*, тому може піддаватися логічному розчленуванню, визначенню-негації, абстрагуванню та відстороненню.

Зустріч «я» з «ти», котра означає власне конституювання «я», збігається з інтуїцією як миттєвим осяянням, уходженням у новий стан буття, відкриттям того, що було приховане від предметного знання, і взагалі не могло бути ним розкрито, – й відповідно може бути зруйнованим від того, якщо на нього буде спрямована холодна інтенція логічного аналізу. Логіка тут поступається інтуїції, судження та умовиводи – потоку свідомості й благоговійному мовчання. Але це

все ж миттєвий стан – саме зустріч, яка, звичайно, може продовжуватися скільки завгодно і навіть повинна продовжуватися у новому, третьому, стані, підтримуючи та надихаючи його, але все ж таки вона має перейти в цей третій стан – «ми».

Буття «я» в «ми» відповідає живому знанню, живознанню, переживанню первинної єдності суб'єкта та об'єкта, буття та свідомості. Так само, як досить важко розрізнити в ґносеології Франка інтуїцію від живого знання, не одразу можна схопити відмінність екзистенціалів «я – ти» і «ми». З іншого боку, остання відмінність (як відмінність *зустрічі* й *життя*) видається все ж більш наочною. Так само, як і в ґносеологічному модусі буття, інтуїція та живе знання неподільні між собою, являють лише різні модальності пізнання і побутування свідомості (власне, й предметне знання не можна від них відірвати повністю – воно само живиться зв'язком із інтуїцією та живим знанням), – так і в екзистенції життя «ми» розсипалось би у буденність багатьох «вони», якби не перманентна зустріч «я – ти», яка конститує «я» не раз і на завжди, а кожної миті, допоки воно існує.

Діалогічна концепція Михайла Бахтіна

Російський філософ і філолог Михайло Михайлович Бахтін (1895–1975) писав: «Бути – значить спілкуватися діалогічно. Коли діалог закінчується, все закінчується. <...> Два голоси мінімум життя, мінімум буття» [1, с. 434]. Феномену діалогу Бахтін надає універсальне значення. Діалогічні відносини людей – не просто «одне з» проявів їх буття, а явище, що пронизує всю людську мову (і свідомість), усе – відносини і прояви людського життя, все, що має смисл і значення.

Розуміння людської особистості, за Бахтіним, можливе тільки завдяки діалогу. Людина сама від себе не може ані розуміти себе, ані навіть стати собою. Щоб охопити особистість в цілому, потрібна позиція *«перебування поза»*. «Я бачу світ, бачу інших у світі, але не себе у світі; інший бачить мене у світі та має, таким чином, *надлишок* бачення порівняно зі мною. При *зустрічі* з іншими мій дух (і дух іншого) виявляє власні межі й тим самим *ущільнюється* в душу. В середині мене самого душі як цілого немає. Я входжу в світ як головна дійова особа, я викликаю в інших подив, захоплення, переляк, любов, бачу в інших вираз таких ставлень до мене, але себе не бачу. Ми вловлюємо відображення нашого життя у свідомості інших людей. Можна сказати, що інші дарують мені мене як щось цілісне і визначене».

Бахтін критикує два типових підходи до пізнання особистості – добре відому на той час теорію «вчуття» і метод об'єктивації, опредметнення людини. Перший шлях передбачає фактичне злиття того, хто пізнає, з переживаннями іншого, відповідно – ризик втрати «я», втрати позиції «перебування поза», яка забезпечує здатність бачити іншого в цілому. Другий шлях, характерний для механістичної психології, не враховує найсуттєвішого в людині – моменту її свободи, незавершеності, незбігу із самою собою, а також намагається зайняти позицію безпристрасної «свідомості взагалі», що неможливо для живої людини. Натомість, спираючись на Ф. Достоевського, Бахтін стверджує ідею діалогічного пізнання особистості: «Чужі свідомості не можна споглядати, аналізувати, визначати як об'єкти, як речі, – з ними можна тільки *діалогічно спілкуватися*. Думати про них означає *говорити з ними, інакше вони в ту ж мить повертаються до нас своїм об'єктивним боком*: вони мовкнуть, закриваються і застигають у завершених об'єктних образах». Отже, внутрішня людина не може бути пізнана ані як об'єкт нейтрального аналізу, ані шляхом вчуття – вона повинна сама розкритися в діалозі завдяки спілкуванню з нею.

За Бахтіним, діалог – це не тільки шлях пізнання особистості, її настанов та ідей, але також умова самого існування ідей у особистості. «Ідея живе не в ізольованій індивідуальній свідомості, – залишаючись тільки в ньому, вона вироджується і вмирає. Ідея починає жити, тобто формуватися, розвиватися, знаходити та оновлювати свій словесний вираз, породжувати нові ідеї, тільки потрапляючи у суттєві діалогічні відносини з іншими, *чужими ідеями*». Ідея інтеріндивідуальна й інтерсуб'єктивна, сфера її буття – не індивідуальна свідомість, а діалогічне спілкування *між* свідомостями. «Ідея – це *жива подія*, що розгортається у точці діалогічної зустрічі двох або кількох свідомостей».

Бахтін філософськи осмислив та репрезентував нову – поліфонічну – картину світу, більш адекватну світогляду XX століття, ніж монологічні уявлення епохи модерну. Поліфонічним мисленням, за Бахтіним, осягається мисляча людська свідомість і діалогічна сфера буття людини, які не піддаються художньому засвоєнню з монологічних позицій.

Феноменологія «Іншого» Еммануеля Левінаса

Еммануель Левінас (1906-1995) народився в єврейській родині в Ковно (нині Каунас, Литва). Під час Першої світової війни його родина опинилася в Харкові, де Левінас відвідував гімназію. У

1923 році він емігрував до Франції, навчався у Страсбурзькому університеті, а також у Фрайбурзі у Е. Гуссерля та М. Гайдеггера. Під час Другої світової війни потрапив до німецького полону. Пізніше був професором в університетах Пуатьє, Париж-Нантер, Сорбонні.

Вплив Гуссерля і Гайдеггера найбільш виразно відбився в ранніх роботах Левінаса. Водночас, у 1948 році, побачила світ його книга *«Час та Інший»*, у якій Левінас уперше викладає власну філософську концепцію вже в полеміці з Гайдеггером та домінуючим в інтелектуальному світі Франції екзистенціалізмом. Ключові інтенції мислення Левінаса одержують подальший розвиток у його працях *«Тотальність і Нескінченне»* (1961), *«Гуманізм іншої людини»* (1972), *«Іншобуття, або По інший бік сутності»* (1974) й ін.

При очевидній проблематичності тематизації філософської спадщини Левінаса (однозначно ідентифікувати його з тим чи іншим інтелектуальним напрямом неможливо за низкою причин), проблемне поле його філософії може бути чітко окреслене. У центрі уваги Левінаса – етична проблематика, артикульована за допомогою парадигматичної фігури *Іншого*. У ситуації кризи класичної метафізики загалом і класичного суб'єкта зокрема, самототожність Я, що раніше розумілась, імпліцитно чи експліцитно, як єдність Я емпіричного і Я трансцендентального, не витримує випробування на міцність і більше не може служити гарантом ідентичності суб'єкта. Уявлення про трансцендентальну свідомість, що живили філософію аж до феноменологічного проекту Гуссерля, Левінас показує як ілюзорні. Єдина, з його погляду, можлива форма трансцендентального – це діалог. Таким чином, за Левінасом, Інший для мене – єдиний мислимий гарант мого Я.

Онтологію Гайдеггера і Сартра Левінас піддає критиці, оскільки в обох мислителів, на його думку, драма існування визначається лише діалектикою буття та ніщо. Левінас протиставляє цій діалектиці напруженість відношення між анонімним, безособовим існуванням іманентно-закритого «я» й особистісним способом буття, який полягає у визнанні буття Іншого. Шлях власного феноменологічного дослідження Левінас визначив так: від існування до існуючого, від існуючого – до Іншого. В ідеях Гуссерля та Гайдеггера Левінаса приваблює думка про інтенціональність свідомості. Проте французький феноменолог шукає силу, що одухотворює інтенціональне життя не у спрямуванні людської свідомості до об'єкта (Гуссерль) або до ніщо (Гайдеггер, Сартр), а у зверненні людини до іншої суб'єктивності, наділеної не тільки теоретичною свідомістю, але й повнотою душевного життя. За Левінасом, «Інший несе в собі

надлишок, який не зводиться до інтенціональності». Саме проблема Іншого стає центральною в ученні Левінаса, при цьому в своїх пізніх працях він послідовно намагається відійти від трактування відношення до Іншого як різновиду інтенціональності. Починаючи з 1974 року Левінас послідовно критикує поняття інтенціональності за те, що їй притаманний телеологічний, тематизуючий (отже, вольовий) характер, – тобто характер суб'єкт-об'єктного відношення.

Приклад ненасильницького ставлення до Іншого в буденному житті Левінас знаходить в еротичних відношеннях між чоловіком і жінкою, вдаючись у *«Тотальності та Нескінченному»* до блискучих дескрипцій ласки, пристрасності, цнотливості й непристойності. «Інтенціональності уявлення» він протиставляє «інтенціональність пошуку» на прикладі, зокрема двох ситуацій наготи, – лікарського огляду оголеного тіла і ситуації еротично навантаженої наготи, висхідним феноменом якої є ласка. Ласка розглядається як особлива неконститутивна інтенційність, нерепрезентативне та ненасильницьке відношення до Іншого.

Левінас пропонує мислити відношення до Іншого як *«близькість»*. Близькість не повинна бути ані відтворенням, ані репрезентацією, ані думкою про Іншого. Відношення до Іншого має бути безпосереднім, вільним від будь-якої тематизації – в іншому разі ми позбавляємо його принаймні частини його унікальності. За Левінасом, я не ставлю себе поблизу Іншого, а в кожний момент *вже* виявляю себе поблизу Іншого, виявляю себе відповідальним не тільки перед Іншим, але й за Іншого. Інший відкривається моїй свідомості не як інтенціональний об'єкт, а як нав'язлива ідея, одержимість. Оскільки Інший є важливішим за мене, він мене випереджає – це смислове передування здійснюється як темпоральність особливого роду. Із цього приводу Левінас критикує Гуссерлів ретенціально-протенціальний аналіз інтенціональності свідомості часу. Радикальна інаковість Іншого не може бути, за Левінасом, ані випереджена у протенціях, ані втримана в ретенції. Інший є своєрідною «особливою точкою» простору темпоральності.

Відношення «лицем-до-лиця» він запозичує з біблійної традиції та осучаснює його за допомогою феноменології та екзистенціалізму. Досвід спілкування, за Левінасом, виникає не із прагнення до знання чи володіння, а з особливого стану близькості однієї суб'єктивності до іншої. Цей досвід виник до суб'єкт-об'єктних відносин тоді, коли в природному зітханні однієї людини інша вперше та з подивом чує заклик вислухати її, зрозуміти й разом берегти буття. Цей подив і був виходом «за-межі-себе», трансцендуванням. Людське спілкування, за

Левінасом, – це «близькість близького», зворотна реакція на його рану, образу, травлю; такий досвід можливий завдяки висхідній здатності людини стати на місце Іншого, замінити його. Близькість як основа спілкування є безпосереднім спілкуванням двох своєрідних суб'єктивностей, вона виникає природно й абсолютно пасивно, вона є більш «минуле», ніж будь-яке *a priori*.

Левінас визначає почуття близькості як метаонтологічну та металогічну пристрасть, якою свідомість захоплена ще до того, як воно стало образним і понятійним. На рівні визначального досвіду близькість між Я та Іншим конститується як відношення «один-для-іншого». З цього початкового досвіду близькості, що не піддається, на думку Левінаса, ніякому контролю, він виводить практику і пізнавальну діяльність, світ культури взагалі. Характеризуючи відношення «Я – Інший», Левінас підкреслює своєрідність цієї взаємодії, яка будується не за принципом підкорення частини цілому, без насильства, всупереч владі логосу й порядку, що уніфікує і тоталізує, але за принципом «відношення без відношення», де немає ані відчуження, ані зверхності, проте панує повага до незалежності, своєрідності, унікальності кожного індивіда, де тотальності, що все знищує, протистойть плюралізм особистостей. Для Левінаса є безперечним, що саме початкова спільність людей з її принципом «людина-для-людини», «один-для-іншого» повинна орієнтувати всі конкретно-історичні та духовні форми буття людей.

Отже, головна своєрідність філософії Левінаса полягає в тому, що він залучає до філософського (феноменологічного) розгляду принципово новий вид досвіду – досвід відношення до Іншого, або етичний досвід. Левінас наполягає на *асиметричності* цього етичного відношення: те, як ми ставимося до Іншого, ніякою мірою не може бути відображенням того, як Інший ставиться до нас. Звичайно, я також є Іншим для Іншого, проте моє ставлення до Іншого є принципово не-подібним до ставлення Іншого до мене. Згідно з Левінасом, трансцендентність переживань Іншого полягає не в їх недосяжності, а в принципово іншій смисловій навантаженості. Тобто ця інаковість, або етична асиметрія, означає нерівність смислу, здавалось би, симетричних учинків чи почуттів. Абсолютна відповідальність – перед Іншим і за Іншого – робить Я заручником Іншого, і найбільш повним її виразом виявляються субституція (підстановка, заміщення) та «стояння перед» («ось я»), в яких Левінас убаचाє справжнє коріння суб'єктивності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского / М.М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1972. – 470 с.
2. Бубер М. Я и Ты / М.Бубер // Бубер М. Два образа веры. – М.: Республика, 1995. – 464 с.
3. Левінас Е. Між нами. Дослідження Думки-про-Іншого / Е. Левінас. – К.: Дух і Літера, 1999. – 291 с.
4. Фейербах Л. Избранные философские произведения: в 2 т. / Л.Фейербах. – М.: Политическая литература, 1955 –. – Т. 1. – 1955. – 676 с.
5. Франк С.Л. Непостижимое. Онтологическое введение в философию религии / С.Л. Франк // Сочинения. – М.: Правда, 1990. – 606 с.
6. Элен П. Философия «мы» у С.Л. Франка / П.Элен // Вопросы философии. – 2000. – №2. – С. 57–69.

* * *

В. О. Рибачук
(м. Полтава)

СТАРОГРЕЦЬКИЙ ПОЛІС І ОСОБИСТІСТЬ

Якщо соціальною основою цивілізацій Стародавнього Сходу є сільська община, котра породжує розвинуту бюрократично-деспотичну надбудову, то фундаментом античного суспільства та його культури є поліс – міська община, спільнота вільних повноправних громадян. Унікальність середземноморського культурного простору, класичного світу – це унікальність поліса.

Саме в умовах полісного буття сформувався специфічний стиль світосприйняття, мислення, поведінки стародавніх греків, саме поліс зумовив їхній спосіб життя і культурну свідомість.

Головна тенденція полісного життя стимулює громадянську рівність. Полісу потрібні такі громадяни, в яких усе спільне, які максимально схожі одне на одного. Полісна істота вірить у примат колективу над собою, схиляється перед авторитетом спільного, загального в кожному питанні. Полісна людина не автономна, автономним є громадянський колектив. У полісі здійснюється імператив – жити, як усі, як живе сусід, не гірше й не краще. Жодний громадянин не повинен мати ніяких переваг над іншими, тому вибори посадових осіб у грецькому полісі проводилися шляхом жеребкування, без урахування підготовки, здібностей, компетентності чи заслуг кандидатів.

Тенденція до громадянської рівності в полісі створювала загрозу для розвитку особистості. Досить популярним і поширеним в історико-культурній літературі є уявлення про те, що полісний грек не був особистістю. Так, російський дослідник І. Кон у праці «Відкриття «Я»» приходить до висновку, що коли стародавній грек і відчував себе особистістю, то далеко не повною мірою й зовсім не так, як сучасна людина [1, с. 54].

На те, що греки не відчували себе особистістю, указують: Ж.-П. Вернан [2], О. Лосєв [3], В. Ярхо [4]. Головна причина відсутності особистості в античній культурі, на думку названих авторів, – це полісний колективізм, примат общинного соціуму над індивідом.

Чи справді стародавній грек не відчував себе особистістю, чи дійсно полісний колективізм не давав можливості розвиватися унікальним якостям кожної особистості? Розгляд цих проблем і буде головною метою нашої статті.

Як стверджують історики Античності, поліс – це спільнота громадян, громадянська община. З соціологічного погляду, поліс – надзвичайно міцний соціальний організм із високим рівнем солідарності, який не знає відчуження повноправних громадян. Головним у життєдіяльності полісної громади є специфічний характер функціонування влади та організації соціального життя. Суб'єктом влади в полісі є весь громадянський колектив. Усі повноправні громадяни спільно обговорюють політичні проблеми, спільно приймають рішення, спільно їх виконують – і все це здійснюється на основі правової рівності. Дух колективізму визначає майже всі прояви життєдіяльності поліса, поведінки його громадян – від спільного бою у складі фаланги до спільного відвідування театру й навіть спільного харчування [5, с. 107].

Як відомо, полісна інфраструктура управління, надбудова влади складається зазвичай із таких головних елементів, як еклезія (збори повноправних громадян), булле (рада), колегія магістратів (серед головних магістратур – архонат і стратегія). Судову владу здійснював суд присяжних (гелієа). Варто ще раз наголосити, що в класичному полісі не існувало монополій на владу. В умовах постійної ротації влади, коли склад магістратів, булевтів, пританів, геліастів періодично змінювався, виникнення полісної бюрократії було неможливим [5, с. 109].

Тенденція до громадянської рівності в полісі вносила корективи в економічну диференціацію громадянської общини, адже принцип рівності заперечує поділ на бідних і багатих, він вимагає певної

економічної гомогенності в суспільстві. Полісна практика демонструє відсутність такого поділу. В общині багатство поставлено під контроль громади, у нього є міра, визначена полісними законами, традиціями, рішенням народних зборів тощо.

Головним життєвим інтересом стародавніх греків була політика. Замикатися у приватному житті, бути нейтральним або стороннім, жити в стані відчуження від громадянських справ не дають можливості ні традиція, ні мораль.

У політиці завжди втілюється життєвий ідеал, здобувається слава, тут і тільки тут може бути адекватно продемонстровано, що означає бути хорошим греком. Головною категорією полісної етики є *arete*. Вона охоплює такі складові, як мужність, поміркованість, розсудливість, справедливість. Ця система грецьких чеснот, акумульованих у слові *arete*, створювала ідеальний портрет людини, якою вона повинна бути, зумовлювала поведінку громадянина та гарантувала адекватність полісного індивіда своєму соціальному оточенню [6, с. 109].

Абсолютно антиполісною постаттю є особистість грецького тирана – незаконного самодержавного правителя міста. Він був руйнівником не тільки суспільного і морального порядку, він руйнує порядок самих речей, порядок природи – адже він порушує не лише міру громадянина, а й міру людини взагалі [2, с. 125].

Полісна етика наголошує на абсолютній ірраціональності та деструктивності тиранічної влади. Те ж саме робить антична політологія, й навіть Платон, який хотів використати тирана Діонісія, досліджує по суті негативну діалектику тиранії та створює образ самотньої особистості, картину її психологічного виродження, втрати душевної рівноваги. Тиран належить до типу людини гібристичної. Гібрис – це недотримання власної міри, порушення кордонів свого місця. Гібристичній особистості властиві такі риси, як пиха, хвастощі, непомірні претензії, виклик богам і людям [3, с. 111].

Майже ідентичну огиду та антипатію, що й грецький тиран, викликає в громадянській свідомості постать східного деспота. Креси і ксеркси втілюють квінтесенцію всього антиполісного. Східний деспот даремно хизується колосальним багатством, розкішним комфортабельним життям, армією слуг і рабів, але істинне щастя невідоме царю, тому в галереї полісних антигероїв деспот – друга після тирана особистість [5, с. 128].

Третій антиполісний персонаж – індивідуаліст. Полісна ментальність ставила приватну справу і власний інтерес на останнє місце в ієрархії цінностей. Спочатку треба думати та дбати про

«вітчизну», місто, спільноту, служити цілому, потім – про родину, й тільки опісля подбати про себе. Якщо індивід не встигає подбати про себе як слід, забуває або занедбує власні справи, то така практика не шкодить його суспільній репутації – навпаки, тільки така людина вважається по-справжньому ефективною [5, с. 132].

Як бачимо, тип індивідуаліста у Стародавній Греції був соціально не визначеним, на відміну від суспільно-політичної конкретності тирана або деспота. Його характеризує певна етика поведінки – дефіцит комфортності, що переростає в конфліктність, дистанція між ним і общиною, самотність. В архаїчну та класичну добу старогрецького поліса індивідуалісти не поширені, кожного разу це прикрий виняток із правила, casus: філософ типу Геракліта, який посварився із співгромадянами (адже для нього одна людина може буди кращою за багатьох; поет Архілох, що пропонує свій меч тим, хто більше заплатить). Індивідуаліст – це злий демон поліса, причина нещастя та катастроф міста, часто – відвертий зрадник, і тому громада таврує його ім'я прокляттям.

Ще одна серйозна загроза полісному колективізму – святотатці, релігійні злочинці та атеїсти. Їхня присутність у полісі заплямовує всіх громадян, адже греки вірили в те, що за гріхи, злочини однієї людини відповідають усі мешканці міста. З історії афінського поліса відомий реальний факт Кілонового осквернення (вбивство у храмі) – й відповідного ритуального очищення міста. Зрозуміло, чому пізніше Сократ здавався таким небезпечним афінянам, адже йому інкримінувався саме релігійний злочин. Але класичним злочином святотатців проти поліса став злочин так званих гермакопідів, у якому звинувачували афінського стратега Алківіада (пошкодження герм і профанація релігійних таїнств).

У боротьбі з індивідуалізмом поліс поводить себе, як справжній тиран, – переслідуванню піддаються найяскравіші, непересічні особистості, наприклад видатні, але підозрілі політики, що стають жертвами афінського остракізму в V столітті до н.е., або філософи, які дратують оточуючих сміливістю мати власну думку про світ, іти всупереч традиції. Крім Сократа, жертвами переслідувань стали такі непересічні особистості, як Анаксагор, духовний наставник Перикла, а також софіст Протагор, книги якого були спалені в Афінах [4, с. 156].

Полісне виховання ставить за мету утвердження громадянської дисципліни, винищує в зародку антиполісний морально-психологічний комплекс індивідуаліста, його небезпечні сили і потенції: волю до влади, зажерливість, прагнення надмірного багатства, а також хтивість, тобто неконтрольоване прагнення до насолоди, адже

індивідуалісти часто виступають як свідомі носії життєвого гедонізму. Молодіжна ексцентрика, шокуюча, модна поведінка Алківіада, який дозволяє собі зайве, скандальне й сенсаційне, заздалегідь запрограмовані на осуд. «Псування молоді» Сократом, наслідком котрого є саме такі Алківіади, теж розцінюється як державний злочин.

Таким чином, для характеристики типової полісної ментальності, аксіології громадянської общини нами продемонстровано спектр неполісних явищ. Аналізуючи полісні імперативи, можна сказати, що цей колективістський традиційний тип соціуму був би ворожим сучасній людині з її прагненнями до індивідуальної свободи та творчості. Але греки мали всі підстави пишатися полісом. Міцний, згуртований, монолітний полісний мікросвіт довів не тільки величезну життєздатність і переваги над східним деспотичним соціумом, але й забезпечив життя і розвиток кількох непересічних, винятково творчих поколінь в історії Еллади.

Ми уже зазначали, що в історіографії поширеною є теза, що полісний грек не був особистістю. Общинність справді не йде на користь особистості. Як правило, вона гальмує її розвиток, іноді просто руйнує і знищує. Грецька історія містить кілька яскравих прикладів боротьби з особистістю, насамперед це стосується горезвісних переслідувань філософів у класичних Афінах. Бути яким хочеться, довільно обирати себе, змінювати ролі й маски на полісній сцені, бути автором власного «я» та відповідно самостійно визначати свій життєвий шлях неможливо. Яскравим прикладом цього була діяльність софіста Протагора в Афінах. Філософ постійно підкреслював, що людина є мірою всіх речей, абсолютної істини немає, істина завжди відносна, вона залежить від суджень окремої особистості. За такі думки Протагора вигнали з Афін, а його книги, як ми вже зазначали, були спалені [2, с. 24].

Очевидно й те, що полісна античність розуміє людину як громадянина (політична тварина), як сукупність прав та обов'язків, дій і функцій у контексті міської громади. Це, звичайно, абсолютно не відповідає сучасному розумінню сутності особистості як автономного світу, зміст котрого не вичерпується соціальними ролями й відносинами. Новоевропейська особистість функціонує за принципово іншими законами, у неї відмінна від античної людини ентелехія, фюзис, зовсім інший логос. Вона стихійно повстає проти світогляду античної особистості, громадянського етносу та заполітизованості. Полісна свідомість античної людини буквально прикута до політики. Поліс – її єдина точка опори. Така абсолютність соціуму та

неавтономність особистості не можуть не образити новоєвропейську свідомість, незалежну й антропоцентричну за своїм характером.

Антична особистість тривалий час не знала інтроспекції (самоспостереження і самоаналізу, які об'єктивуються в щоденниках, мемуарах, приватних листах, автобіографіях, сповідях та подібних его-документах).

Полісна особистість розуміла завдання самопізнання непсихологічно: пізнати себе – це пізнати ідею людини взагалі, як політичної та моральної істоти. Така людина знає, якою вона повинна бути, але не прагне до пізнання власної унікальності й неповторності. Сильною стороною цієї особистості є не самопізнання, а свобода і відповідно гідність, самоповага, право на власну думку, недоторканість тіла, яке ніколи не згиналося в покорі, не повзало на колінах і не знало ганьби фізичного насильства. Фундаментом такої свободи є поліс, а стати вільним – означає те ж саме, що й стати належним до поліса. Ми під враженням спартанської самодисципліни або суду над Сократом, часто забуваємо, що головне в полісі не авторитарність і нерепресивність, а саме – полісна свобода, режим найбільшого сприяння особистості в тогочасному світі. Не треба вигадувати полісний тоталітаризм, уявляти поліс як клітку для індивіда. Завдяки полісному устрою, який елліни вважали найкращим, Греція не стала нацією рабів. Вона захистила полісну систему від варварів під час греко-перських воєн, продемонструвала весь соціокультурний контраст між Сходом та Заходом. Перси програли, бо армія Ксеркса була армією рабів, які, на відміну від еллінів, не мали права на особистість. У двобої зійшлися людська кількість і людська якість.

Ми не погоджуємося з тими дослідниками, які стверджують, що стародавні греки не відчували себе особистістю. Нам ближче думка російського дослідника Ю. Андрєєва, який стверджував, що персоналізація індивіда і розвинута грецька особистість засвідчені вже в Гомера, тобто на самому початку грецької історії [5, с. 131]. Є дуже багато іронії в тому, що ті вчені, які відмовляли грекам у званні особистості (а це в основному радянські історики Античності), «не помічали» браку особистості довкола себе, у суспільстві тотальної сірості й посередності, наче homo soveticus був яскравою особистістю.

Отже, виявлені окремі суперечності між полісною громадою та окремим індивідом не стали антагоністичними. Старогрецький поліс зумовлював, регламентував, здійснював свої права на особистість, але не знищував її.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кон И.С. Открытие «Я» / И.С. Кон. – М. : Политиздат, 1978 – 367 с.
2. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон / А.Ф. Лосев. – М. : АСТ, 2000 – 846 с.
3. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли / Ж.-П. Вернан – М. : Прогресс, 1988 – 221 с.
4. Ярхо В. М. Эсхил и некоторые проблемы древнегреческой трагедии / В.М. Ярхо – М. : Наука, 1979 – 328 с.
5. Андреев Ю.В. Цена свободы и гармонии / Ю.В. Андреев. – СПб. : Алетейя, 1999 – 402 с.
6. Йегер В. Пайдейя. Воспитание античного грека / В. Йегер – М. : Алетейя, 1997 – 324 с.

* * *

II. ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ МІСЦЯ І РОЛІ ОСОБИСТОСТІ В ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИМІРІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

**І. В. Цебрій
(м. Полтава)**

ТВОРЕЦЬ НАЙКЛАСИЧНІШОЇ СТАРОДАВНЬОЇ ДЕСПОТІЇ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ДАРІЯ I

Проблема утворення першої великої імперії Сходу, яка зуміла підкорити собі старі цивілізації (Єгипет, Вавилон, Елам, Харран, Лідію і країни Передньої та Середньої Азії), хвилювала дослідників ще від античних часів. Імперія персів, що виникла набагато пізніше від інших східних деспотій, зуміла за короткий час довести власну спроможність у поділі вже поділених між Єгиптом і Вавилоном «чотирьох частин» світу.

Війни Стародавньої Персії за світове панування, винахідливі дії й далекоглядність Дарія I не залишили байдужим Геродота, який у книгах «Мельпомена» та «Ерато» знайшов удалі штрихи до портрета Дарія I – політика, полководця, адміністратора і верховного жерця [2-4]. Про «великого правителя» Дарія мова йде й у Діодора Сицилійського, де перський цар постає «віротерпимим і справедливим батьком для підкорених ним народів. Цитуючи «Персику» (книги XII – XIII, (22)) Ктесія Книдського, візантієць Фотій також захоплюється «діяннями» Дарія в ім'я процвітання власної імперії, що являла собою, на його думку, «Персію для персів» [9].

Не пройшли епохальні зміни Дарія й повз увагу євреїв і римлян. Так, Йосип Флавій в «Іудейських старожитностях» згадує Дарія I як царя, який допоміг єврейському народу відродитися після свавілля ненависного Навуходоносора II [7]. Римлянин Марк Юніан Юстин в «Епітомі» показує перського правителя попередником тих великих справ, що потім судилося звершити Олександрові Македонському [13].

На межі великих епох завойована арабами Персія також викликала цікавість у завойовників до її стародавньої історії. Так, дихкан Абу Мансур наказав арабським ученим скласти прозайчний цикл епічних перських поем («Хроніка» Абу Мансура, VII століття), де цар Дарій I займає одне з найпочесніших місць справедливого «батька»

підкорених народів [1]. Майже так само про Дарія I говорить поет Дакікі, а також Шафар («Шафар-Наме») та Фірдоусі («Шах-Наме») [12]. Загалом, поети-гуманісти арабо-перського Середньовіччя не знаходять слабких сторін у характері й поведінці Великого Дарія.

Дослідники ірано-таджицького походження другої половини XX – початку XXI століть В. Гафуров, М. Турсун-Заде, Н. Османов віддали належне утворювачу першої у світі величезної імперії на Сході, яка, за словами її сучасників, об'єднала всі «чотири частини світу» [1; 12]. І хоча образ Олександра Македонського займає більше місця в їхній творчості, цар Дарій I представлений як його безпосередній попередник.

Незважаючи на велику кількість праць і підвищену увагу дослідників до особи Дарія Великого, на наш погляд, недостатньо таких, які підтвердили б високий культурний рівень імперії часів правління Дарія у порівнянні з традиціями та способом життя його попередників. Тому автор статті ставить за мету показати вплив особи персидського царя на хід історії Персії й країн Сходу.

Отже, далі ми розглянемо традиції та культурне життя Персії до епохи Дарія Великого. Значний інтерес для нас мають повсякденне життя, мораль і звичаї стародавніх персів. На середину VI століття до н.е., коли перси вийшли на арену світової історії, у них зберігалися суттєві залишки первісних родових відносин. за словами Геродота (I, 171; IX, 122); на той час перси славилися своїм помірним способом життя, вони вбиралися в одяг зі шкір тварин та у вовняні тіари, не вживали вино, їли не стільки, скільки хотілося, а скільки мали. За свідченням Ісайї (XIII, 17), його сучасники-перси не цінували срібло й не були пристрасними до золота [8, с. 75].

У часи Кіра II цар, коли вступав на престол, повинен був помитися в бочці джерельної води, вбратися в одяг, що носив його попередник (шкіру, штани та пояс), з'їсти небагато сушених фіг і випити чашу кислого молока, імітуючи таким чином Ахемена – колишнього засновника династії Ахеменідів. Його ж підлеглі, підтверджуючи факт «інавгурації» нового правителя, мали всі випити по чаші тієї води, в якій щойно скупався їхній правитель. Сьогодні це виглядає справжньою дикістю. Мабуть, таке враження справляли перси й на інші розвинені цивілізації на зразок Єгипту, Хетті чи Вавилону.

Сім'я у давніх персів не була моногамною. Дозволялося мати багато законних дружин, а також наложниць. Можна було одружуватися з близькими родичами, наприклад, із племінницею або навіть із єдинокровною сестрою, в окремому випадку – із донькою. Заповітне бажання кожної персіянки – мати багато дітей. Для цього

вона здійснювала спеціальний ритуал та молилася про одарення її майбутнім сином. Не винятком був і сам Дарій, який народився від шлюбу Гіштаспа (Віштаспи) зі своєю донькою Хумою, якою той нікому не хотів поступитися.

Відомо, що попередниками Дарія Великого були Кір та Камбіз. Вони завоювали великі території, що простиралися від Нубійської пустелі на Півдні до причорноморських степів на Півночі, від Лівії та Малої Азії на Заході й до Індії на Сході. І Кір, і Камбіз померли далеко від своєї батьківщини у військових походах, навіть їхньому праху не судилося потрапити до Персії. Але одна справа завоювати землі, інша – їх утримувати й утворити могутню світову імперію.

Дарій (від перс. *Дараб*, *Дараявауш* – той, що тримає добро) народився від представника молодшої лінії Ахеменідів Гіштаспа та його власної доньки Хуми. Цей шлюб не був уже на той час типовим, проте такі «угоди» між батьком і дочкою ще траплялися:

«Була в Гіштаспа донька ще – Хума; то цноти джерело, краси й ума.

І по законам дідівських часів він з нею одружився й трон посів» [12, с. 193].

Варто зазначити, що у хроніках та епосах арабських правителів та іранських гуманістів Середньовіччя (Абу Мансур, Шафар і Фірдоусі) ніде не йде мова про Кіра чи Камбіза. Династія Ахеменідів у них на «правлячому» рівні починається відразу від Дарія. Це наводить на роздуми про те, що раніше названі визначні діячі, проживаючи на території Бактрії, не бажали згадувати про царів перського походження. Гіштасп, на їхню думку, був із стародавнього бактрійського роду, отже Дарій (Дараб) став першим правителем об'єднаної іранської держави. Проте подібні твердження середньовічних діячів породжують сумніви щодо персидського походження Дарія. Найшвидше в ньому текла й бактрійська кров. Тому і не дивно, що для остаточного затвердження своїх прав на царську владу, Дарію довелося одружитися з донькою Кіра II Аттосою, котра не була втіленням достоїнств і котрій він сам доводився третім чоловіком.

Відповідно до легенди, переказаної Геродотом, Дарій прийшов до влади, вигравши «хитромудрий» бій в інших шістьох претендентів на перський престол. За «батьком історії», сім найстародавніших перських родів могли претендувати на верховну владу. Щоб не допустити кровопролиття, вони домовилися між собою про таке: вранці всі вони виїдуть на конях за околицю міста; головний конюх царських стаєнь проведе повз них на відстані молоду кобилу; чий кінь

першим зарже, почувши її, тому зі знатних персів і бути царем. Проте (знову ж, за Геродотом) Дарій не втрачав даремно часу: свого коня він поставив на ніч в стайню біля цієї кобили (звичайно, попередньо заплативши конюху) і тому, коли кобилу вранці проводили повз них, кінь її пізнав і заржав першим [3, с. 112].

Це, безумовно, лише легенда, складена народом. Проте дві риси характеру Дарія в ній простежуються дуже влучно – хитрість і далекоглядність. Чекати, що обставини просто природно складуться на його користь він і в майбутньому ніколи не буде.

Насправді ж Дарія проголосили царем Персії після того, як він разом з іншими змовниками (серед яких, до речі, були не лише знатні перси) вбив мідійського жерця Гаумату, котрий проголосив себе Бардією, сином Кіра II. Справжня ж мета Гаумати полягала у відділенні Мідії від Персії й поверненні їй колишньої могутності. Дарій виявився вправним воїном, тому мріям мідійського жерця не судилося збутися. Коли Дарій зійшов на престол (522 рік до н.е.), йому було всього 28 років. Його царювання тривало 36 років, проте за 25 із них Дарію вдалося перетворити напівдикунську державу своїх попередників (до якої входили як старі цивілізації, так і кочові поневолені народи з невизначеним статусом) в упорядковану класичну східну імперію.

Напис на Бехистунській скелі свідчить про те, що перед приходом до влади Дарія I практично всі держави й міста від'єдналися від імперії Ахеменідів. Новому володарю необхідно було знову пройти шлях своїх попередників. Дарій дав 119 відкритих боїв і взяв у полон дев'ятьох царів. Нове приєднання територій почалося з Маргіани (Туркменістан), унаслідок чого було знищено 55 тисяч повсталих.

Основні життєві принципи правителя викладено в писемних пам'ятках Дарія I. У Бехистунському написові він мову про таке: «Людину, яка була відданою мені, я нагороджую, людину, яка виявилася нестриманою – суворо караю. Милістю Ахурамазди всі країни виконували мої закони. Як я говорив, так вони й чинили... Говорить Дарій-цар: Ахурамазда тому допомагав мені, що я не був підступним, брехуном чи злодієм... ні я, ні родина моя. Діяв лише справедливо. Я не приніс зла ні слабкому, ні сильному. Країни ті, що стали буремними, брехня зробила їх буремними. Ти, хто після мене будеш царем, найбільше бережися брехні» [8, с. 111].

Брехня в епоху Дарія вважалася найбільшим злочином. Знову ж таки, за свідченням батька історії Геродота, перські юнаки вчилися в першу чергу їздити верхи, володіти луком і списом та говорити лише правду. В політичному житті держави істинною правдою вважалася відданість цареві.

Другий найбільший гріх полягав у прийнятті хабарів від вільних перських громадян на користь собі й на «горе» державі. Особливо важко за хабарі каралися посадові особи – сатрапи та судді (до речі, всі сатрапи були водночас і суддями в своїх провінціях, але судді могли бути й не із сатрапів). За розповідями Геродота (V, 25), один із царських суддів на ім'я Сисам постійно брав хабарі. Про це доповіли царю. Дарій наказав зідрати з нього живцем шкіру, вичинити її й обтягти нею крісло для судді. Потім Дарій призначив суддею сина Сисама, наказавши йому виносити рішення, коли він сидить саме в цьому кріслі. Думаємо, що після цього брати хабарі тому ніколи не хотілося.

Інший царський суддя за один хабар був засуджений Дарієм до розп'яття на хресті, та перед стратою цар вирішив, що минулі заслуги перевіршують провину цього підданого й наказав помилувати його. Як ми бачимо, Дарій був спроможним і гнучко приймати рішення.

Хоча Дарій і не раз дуже жорстоко карав своїх сатрапів, проте більшість із них зберігала йому «сліпу» вірність. Так, завдяки сатрапу Бактрії Дараршишу в цій частині імперії не відбулося повстання й, більше того, Дараршиш допоміг цареві подолати сепаратистські тенденції в Маргіані, де проти влади персів піднялося майже все населення. Сатрап Персиди Мардоній за відданість був зведений Дарієм на посаду головнокомандувача професійною армією, а сатрап Парси – Гітарн – став головнокомандувачем особистої охорони царя – гвардії «безсмертних». Найвищою нагородою для Мардонія був шлюб Дарія з дочкою полководця – Артазострою. Вірність перському царю впродовж його правління зберігали царі й цариці грецької провінції Галікарнасу. Мабуть, на те були свої причини [10, с. 12].

Із праці Геродота нам відомо, що локальні повстання були й у грецькій Кірені, звідки вигнали перського намісника Аркесилая III за жорстокість. Коли тіло Аркесилая знайшли в Барці, його мати Феретима звернулася за допомогою до Аріанда, перського намісника в Єгипті. Проте цю справу розслідував сам Дарій. Він наказав Аріанду повернути всі землі Феретимі та спадкоємцям Аркесилая. Щодо покарання вбивць, то Дарій прийняв рішення їх помилувати, оскільки Аркесилай свого часу виявився до них жорстоким.

У Єгипті не було жодного супротиву правлінню Дарія. Тут він виступає під іменем фараона Сетут-Ра («Нашадок Ра»). Достовірно відомо, що Дарій особисто був у Єгипті, від його імені за проханням жерців будувалися нові храми в Нільській долині й у Великій Фаюмській Оазі. Тобто Дарій ніяким чином не нав'язував Єгиптові власної віри, а, навпаки, допомагав проектам місцевого жрецтва. Ми

знаємо, що Хамматські родовища цілеспрямовано експлуатувалися в епоху правління Дарія. Керували ж роботами тут не сатрапи Дарія, а туземні землекопи та архітектори, які знали досконало єгипетську писемність і котрим Дарій повністю довіряв, щедро оплачуючи їхню роботу. Вони ж відповідали царю повною відданістю.

На Суецькому перешийку Дарій залишив написи, клинописна версія яких нам повідомляє: «Я наказав прорити канал від річки Пірав (Ніл), що протікає по Єгипту, до моря, яке бере свій початок із Персії. Його викопали так, як я і наказав, а човни попливли по ньому вільно, бо на те була моя воля» [9, с. 133].

У 517 році до н.е. перси завоювали північно-західну частину Індії, яка на той час не була єдиною державою. Нова (23-я) сатрапія дістала назву «Хінду» й охоплювала долину нижньої та середньої частини ріки Інду. Дарій також організував експедицію карійського мореплавця Скілакія, яку щедро фінансував. Вона пройшла шлях від Індійського океану до Аравійського моря (це був новий водний шлях для народів Сходу). Окрім того, ця експедиція надала державі необхідні свідчення про племена, що мешкали в тих районах.

Ми не будемо спинятися на загальновідомих істинах із хрестоматійних видань: про адміністративну реформу Дарія та впорядкування ним одиниць вимірювання й ваги, введення єдиної золотой та срібної монети, єдиної системи оподаткування. Це відомо всім. Хоча Дарій і був найбільшим землевласником своєї імперії й саме йому належали головні майстерні країни, він оберігав своїх співвітчизників-персів від усяких негараздів. Традиційно вважалося, що від податків у імперії Дарія були звільнені лише найвищі аристократи – «благодійники царя», які користувалися правом судочинства.

Проте на практиці все було не так. Останні дані «пустельного письмоводства» свідчать про таке: «благодійники царя» не були винятком у першій імперії; вони мали забезпечувати професійну гвардію охоронців правителя високоякісними «безсмертними», хлопчиками з аристократичних родин, які на зразок японських «камікадзе» гинули за «цареву правду»; звичайні ж перси – общинники та «міщани» великих міст – повністю звільнялись від податків за рахунок внесків завойованих народів. Таким чином, гасло «Персія для персів» Дарієм було повністю підтриманим і реалізованим [8, с. 125]. Треба віддати належне Дарію в тому, що він щорічно роздавав подарунки тим родинам, у яких народжувалися хлопчики.

У Персії епохи Дарія I склалася деспотія в класичному вигляді. Разом із царем працював особистий секретар, який готував царські

накази. Кожний наказ з печаткою мав силу закону. Найвищі службовці від імені царя управляли галузями господарства й тримали в руках важелі управління державою, судом, скарбницею та військовою справою. Система державного управління мала яскраво виражений бюрократичний характер. У всіх канцеляріях записи велися арамейською мовою, що дістало назву «Пустельного письмоводства».

Царські судді – «носії права» – ще за часів Камбіза прийняли закон про те, що «цар може робити все, чого б він не побажав». Судді за Дарія стали призначатися царем довічно, ця посада іноді передавалася у спадщину від батька до сина. Існувала й система найманої праці. Заробітну плату найманцям платили натуральними продуктами. Грошова система імперії тут ще не спрацьовувала. Від Егейського узбережжя до центру Месопотамії пролягла відома у Східному світі «царська дорога». Через кожні 20 кілометрів на ній були розміщені тогочасні «готелі» (постоялі двори). Дуже налагодженою в державі була і система пошти – один вершник через кожні 20 кілометрів змінював іншого. Тому сьогодні може здатися просто дивом, що листи з Парси до Єгипту доходили за три дні [5, с. 139].

Професійне військо Дарія складалося з персів і мідян. Усі інші могли розраховувати лише на другорядне місце в армії. Сам цар регулярно здійснював огляд військ у кожній із своїх сатрапій. За Дарія була встановлена податкова недоторканість та привілеї храмів і жерців. Саме за це «культові» правителі старих імперій на зразок Єгипту чи Вавилону й обожнювали Дарія. Навіть під час військових походів Дарія знатні перси стали возити за собою намети, повні золотих і срібних ліжок, столів, умивальників, чаш, дорогоцінних килимів, тому знатних персів супроводжувало багато рабів-лікарів, євнухів та кухарів, які прислужували їм навіть під час походів і визначальних битв. Перси часів Дарія одягали розкішні шати, носили золоті намиста, гребінки, браслети тощо. До столу перських царів та знаті постійно доставляли свіжу рибу з далеких морів, фрукти з Вавилону й Сирії.

Як мудрий і справедливий володар, найкращий із усіх східних деспотів, Дарій користувався повагою навіть своїх ворогів. Есхіл, який брав участь у Марафонській битві, у творі «Перси» дуже тепло відгукувався про нього, хоча той і був винним у всіх негараздах греків. Євреї також зберегли про Дарія вдячний «Спомин»: на другому році царювання володар дозволив відновити роботи з відбудови 2-ого Єрусалимського Храму (відповідно Книзі Єздри), а на шостий рік Храм посвятили [7, с. 123]. За Діодором, стародавні єгиптяни

поважали цього царя на рівні своїх фараонів-законотворців і навіть жителі Карфагену визнали його розумну владу.

Лише наприкінці Дарій почав відчувати певні труднощі, бо в 486 році до н.е. повстав Єгипет, чого ніхто не сподівався. Причиною цього стало останнє підвищення податків і відправлення місцевих юнаків до Персії на будівництво Персеполя. Згідно з Геродотом, Дарій планував особисто очолити похід до Єгипту та несподівано помер у віці 64-ох років від несподіваної хвороби. Геродот також стверджував, що головну роль в успіхах правління Дарія відіграла Атосса, яка при ньому була всемогутньою. Проте Абу-Мансур у своєму «Літописі» відзначає, що то була зовсім не Атосса, а Артистона, молодша донька Кіра II, яка досталася Дарію незайманою та народила йому двох розумних синів – Арсама й Гобрія [1, с. 348].

Таким чином, творець найкласичнішої деспотії Стародавнього Сходу практично не мав слабких місць, у які б його можна було вразити як правителя. Говорячи сучасною мовою, він був розумним політиком, хитрим і далекоглядним дипломатом, грамотним економістом, талановитим військовим стратегом. Проте ще дві якості принципово відрізняють його від інших правителів Сходу: по-перше, він зробив все, що міг для народу за рахунок інших країн, які платили податки Персії; по друге, впродовж майже 25-и років він зумів протриматися в образі «батька народів» для підкорених ним держав, бо достатньо шанобливо ставився до їхньої релігії та традиційної культури. І лише наприкінці його правління почали виникати певні проблеми. Принципова відмінність Дарія полягала ще й у тому, що йому вистачило таланту за чверть століття перетворити Персію з напівдикунської держави на процвітаючу світову імперію.

Ця проблема не вичерпується сказаним раніше. Перспективними напрямками її дослідження вважаємо вивчення найближчого оточення Дарія, тих його сподвижників, які разом зі своїм правителем вершили долі великих народів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абу Мансур Хроника / Абу Мансур / [ред. Н. Османов]. – М. : Художественная литература, 1977. – 506 с.
2. Геродот. История / Геродот. – М. : Наука, 1989. – Книга V «Терпсихора». – § 116-123.
3. Геродот. История / Геродот. – М. : Наука, 1989. – Книга VI «Эрато». – § 104.
4. Геродот. История. «Мельпомена» / Геродот. – М. : Наука, 1989. – Книга IV. – § 126-142.

5. Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидской державы / М.А. Дандамаев. – М. : Наука, 1985. – 319 с.
6. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека / Диодор Сицилийский. – М. : Прогресс, 1991. – Книга XI, 2 (2). – С. 42-69.
7. Иосиф Флавий. Иудейские древности / Иосиф Флавий. – М. : Олма-Пресс Образование, 2006. – Книга XI. – Глава 3. – С. 114-146.
8. Кайлер Янг-мл. Т. Укрепление державы и достижение пределов её роста при Дарии и Ксерксе // Персия, Греция и Западное Средиземноморье ок. 525-479 гг. до н. э. – М. : Слово, 2011. – С. 72-142.
9. Ктесий Книдский в изложении Фотия. Персика. – М. : Олма-Пресс Образование, 2006. – Книги XII-XIII, (22). – С. 132-148.
10. Ладынин И.А. Статуя Дария I из Суз: к интерпретации памятника в свете религиозно-идеологических представлений Египта и Переднего Востока / И.А. Ладынин // Вестник древней истории. – 2011. – № 1. – С. 3-27.
11. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Аристид. 5 / Плутарх. – М. : Олма-Пресс Образование, 2006. – С. 78-95.
12. Фирдоуси А. Шах-наме / Абулкасим Фирдоуси) [ред. И. Брагинский]. – М. : Художественная литература, 1964. – В 2 т. – Т. 1. – 750 с.; Т. 2. – 742 с.
13. Юстин Марк. Эпитома сочинения Помпея Трога «История Филиппа» / Марк Юниан Юстин. – М. : Наука, 1989. – Книга II, 3 (2); 5 (8-11).

* * *

Л. Б. Кулікова
(м. Херсон)

РОЛЬ ФИЛИППА V В ПРОЦЕССЕ ЕДИНЕНИЯ ГРЕКОВ И МАКЕДОНЯН В ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ ГУМАНИТАРНОЙ МЫСЛИ XIX – XX ВЕКОВ

Есть эпохи во всемирной истории, которые изобилуют социальными и политическими переменами и, будучи исполнены напряженного взаимодействия различных творческих сил,

оказываются особенно плодотворными в плане дальнейшего развития. К числу таких эпох в древности бесспорно должен быть отнесен период эллинизма. Многочисленные исследователи неоднократно обращались к истории эллинизма, изучая различные его аспекты: социальную и экономическую жизнь, вопросы идеологии и религии, политические и международно-правовые отношения. В области теоретических изысканий в отечественной науке рассматривались вопросы о сущности, хронологических границах и историческом значении эллинизма. Охватывая всего три столетия, эллинистическая эпоха до сих пор привлекает внимание ученых недостаточной изученностью отдельных вопросов, нерешенностью поставленных проблем и неожиданными новыми подходами к старым дискуссиям.

В силу этих причин, различные аспекты взаимоотношений Македонии и Эллады в конце IV и III веков до н.э. неоднократно изучались отечественными и зарубежными учеными. В частности в интересах своей державной политики; при этом подчёркивается, что лиги были лишь средством подчинения или установления жесткого контроля над греческими государствами [11].

Исследуя проблемы развития греческих государств, ученые середины XX века обычно рассматривали особенности федеративного движения на примерах Ахейского, Этолийского и Беотийского союзов. Лишь в публикациях конца XX века наметилась тенденция выявления признаков федерализма в государственном устройстве Македонии и сопоставления их с вариантами греческого федерализма. Такой подход заслуживает, с нашей точки зрения, внимания, так как позволяет лучше понять сущность объединительного движения в Балканской Греции.

Для понимания сущности греко-македонских отношений важное значение имеет специфика царской власти в Македонии и отношение к ней и к отдельным её представителям со стороны греков. В известной степени можно говорить о влиянии монархических принципов управления на государственные структуры государств Балканской Греции. Примечательно, что в числе государств, испытывавших такое влияние, отмечают даже те организации, которым никогда не было присуще монархическое правление, например, страны Ахейской федерации. В связи с этим, македонская монархия, хорошо изученная в различных её аспектах, нуждается в дополнительном исследовании.

Естественно, не следует забывать о роли личности в истории: фактически выбор того или иного пути развития межгосударственных отношений, методов и «стиля» решения тех или иных проблем зависел от конкретных людей. Однако в освещении и в оценках личности и

десяний ключевой фигуры истории Балканской Греции рассматриваемого периода, предпоследнего македонского царя Филиппа V, до сих пор преобладают стереотипы, которые восходят к предвзятому отношению античных авторов, в первую очередь, к Полибию. В связи с этим возникает необходимость взглянуть на утвердившийся в научной литературе образ Филиппа под иным «углом зрения», а именно: уделить более пристальное внимание первым годам; рассматривались проблемы характера и особенности политических институтов таких межгосударственных организаций, как лиги 338, 302 и 224 годов; при этом в подавляющем большинстве трудов, затрагивающих рассматриваемый период деятельности этих союзов, как правило, излагаются политические события в хронологической последовательности, и не уделяется пристального внимания самим союзным организациям [4].

Кроме того, акцент делается на изучение вопросов, связанных с использованием македонскими царями отдельных статей союзных договоров в его царствования, выяснить, какими принципами стремился он руководствоваться в своей политике, какие субъективные цели ставил перед собой, чем обуславливались успехи и неудачи его начинаний.

Таким образом, следует отметить, что в изучении взаимоотношений Греции и Македонии акцент в исследовательской литературе обычно ставится на стремлении македонских правителей различными методами покорить Элладу, а интеграция, если о ней вообще заходила речь, понималась преимущественно как форма подчинения греческих полисов Македонскому царству, подобно тому как впоследствии поступили с ней римляне, включив Балканскую Грецию в свою державу в качестве провинции. Однако в свете новых данных и подходов, наши представления о македонском государстве эллинистической эпохи начинают меняться. В частности, некоторые современные исследователи склонны считать, что Македония имела «федеративный характер», (...the «federal» character of the Macedonian state), объединяя племенные общности, подобно Этолийскому союзу. Поэтому изучение в русле отмеченных подходов международной обстановки, специфики македонского царства, деятельности союзной организации 224 года может способствовать более глубокому пониманию политических и, в частности, интеграционных процессов на Балканах в последние десятилетия III века, а также тех событий и факторов греческой и македонской истории, которые, в конечном счете, подготовили почву для установления римского господства и над

Грецией, и над Македонией и оказали влияние на весь средиземноморский мир [7; 12].

Поэтому цель статьи – выяснить роль Филиппа V в процессе единения греков и македонян: был ли он действительно преемником политического курса македонских царей в отношении Греции?

Анализируя сегодня личность предпоследнего македонского царя на материале литературы XIX – XX веков, следует остановиться на его полководческих и дипломатических способностях: необходимо определить степень самостоятельности предпринятых им шагов и степень влияния на него таких деятелей, как Арат и Деметрий Фарский.

При всём богатстве фактических сведений из перечисленных выше источников при изучении союзных организаций остается целый ряд пробелов в наших знаниях, попытки заполнить которые предпринимались еще в прошлом веке. Не следует забывать и историков XIX века, которые первыми изучали политическую историю эллинизма. Наибольшие заслуги в исследовании истории эллинизма принадлежат немецким историкам. Например, К. Белох видел параллель между его собственным временем и эпохой Александра, когда устанавливалась военная и культурная гегемония, способствовавшая объединению государства. Учитывая немецкую склонность доверять оружию, а не дипломатии, не вызывает удивления тот факт, что эти ученые в основном подчёркивали военный фактор в истории [1].

Для научного творчества К. Белоха были характерны аналогии при анализе роли личности в историческом процессе, как это, например, произошло с определением политической роли Филиппа II, который сравнивался с О. фон Бисмарком, поскольку, по мнению ученого, оба политических деятеля стали объединителями всех здоровых сил нации, что позволило осуществить идеи политического единства и национального примирения. Дух британского колониализма присутствует в работах английских ученых, которые внесли свой вклад в исследование истории Александра и отдельных эллинистических монархий, в частности династии Антигонидов. Англичанину М. Кэри и французам М. Олло и У. Вильхену принадлежат прекрасные общие обзоры эллинистической истории в эпоху диадохов и эпигонов [3; 13]. В отечественной историографии тема эллинизма также имеет глубокие корни. В XIX веке первая работа по этой теме принадлежала В. Васильевскому, а Ф. Мищенко первым занялся изучением федеративного движения в Греции.

Несмотря на значительный вклад современных историков в изучение отдельных вопросов военно-политического характера конца III – начала II веков, авторы часто ограничиваются пересказом версии Полибия либо дают краткий разбор военных действий в рамках обширного труда по истории Македонии. К последним работам можно отнести монографию Ф. Уолбэнка «Филипп V Македонский» и его совместный с Н. Хэммондом труд – «История Македонии» [5].

В 1990-ых годах насущной необходимостью для исследователей стало систематизация и публикация эпиграфического материала в связи с широкомасштабной программой раскопок в Македонии и Греции. Было решено создать архив македонских надписей под эгидой Центра Исследования греческой и римской древности в Национальном греческом Фонде Исследования, расположенном в Афинах. Центр выпустил ряд монографий, Meletemata, в котором ученые, связанные с Центром, публикуют результаты своей работы. К настоящему моменту издано тридцать томов Meletemata, посвящённых топографии и местным учреждениям с использованием надписей эллинистической и римской эпохи, найденных в пределах границ современного греческого государства. Кроме того, каждые пять лет в Салониках проводится международный конгресс по истории, эпиграфике, лингвистике, истории искусств, археологии Македонии. Большинство работ, представленных на этом конгрессе, опубликовано в *Archaiia Makedonia* [6].

Еще одну группу исследований составляют труды, посвящённые Эллинским лигам 338, 302 и 224 годов, образованным под эгидой Македонии. Одна из центральных проблем темы этих произведений касается характера договора 338 года между греками и македонцами. В зависимости от того, как решается этот вопрос, исследователи делают выводы и о характере союзных договоров более позднего периода, в частности о договоре лиги 224 года.

В ряде работ исследуются социальные проблемы в греческих государствах III века. Труды, посвящённые социальным реформам, проведенным в Спарте Агисом и Клеоменом, отражают неоднозначный подход исследователей к внутренним событиям в этом государстве и его внешнеполитическим акциям.

Нельзя обойти вниманием и труды, посвящённые Этолийскому и Ахейскому союзам – основным участникам этого конфликта, а также федеративному движению в целом. Из современных авторов следует назвать У. Вильхена, внесшего существенный вклад в разработку вопроса о характере федеративного движения в Греции в период его самостоятельного развития, без контроля извне [13].

Сейчас мы знаем гораздо больше о структуре и учреждениях македонского царства, чем десятилетие назад, в значительной степени благодаря работе этого Центра и усилиям Мильтиадеса Хадзопулоса. В его «Македонских учреждениях при царях» первый том охватывает детальную реконструкцию внутренней структуры Македонии, исследуемой в значительной степени на эпиграфических свидетельствах, изданных во втором томе его труда. Просопографические исследования последних лет также весьма интересны, но имеют второстепенное значение для нашей темы. Такими исследованиями успешно занимался Вильбанк [12].

Что касается исследований, в которых затронуты те или иные проблемы и события, имевшие место в Греции и Македонии в конце III века, то прежде всего следует назвать общие труды, посвященные эпохе эллинизма – произведения В. Тарна, П. Левека, Б. Низе, П. Клозе, М. Олло, М. Кэри и других [3; 7; 8; 10].

Иной тип исследований представляют собой работы, посвященные различным проблемам античной истории, где так или иначе затрагиваются некоторые аспекты двух первых войн Филиппа. Поскольку в нашем исследовании рассматриваются военные действия, то мы и использовали труды по военному делу эпохи эллинизма. В частности, М. Хадзопулос – один из ведущих специалистов в области истории древней Македонии в 2001 году – опубликовал книгу «Организация македонской армии при Антигонидях» – первое специальное монографическое исследование по этой теме. Ранее этой тематике посвящались небольшие разделы в монографиях Ф. Уолбэнка о Филиппе V и С. Ле Бок об Антигоне Досоне. Некоторые вопросы, связанные с вооруженными силами Антигонидов, затрагивались в труде М. Лонея. Из зарубежных исследователей нужно отметить фундаментальные работы Дж. Ларсена.

Проанализируем основные положения, которые можно выделить на основе обработанной литературы по данной проблеме. Следует, что благодаря образованию Эллинской лиги 224 года до н.э., основанной на договоре «Общего Мира», сложились предпосылки для интеграционных процессов в Греции, которые могли успешно осуществляться лишь при условии заинтересованности в единении не только греков, но и македонского царя, а также при условии признания эллинами авторитета царя Филиппа как ведущего деятеля, руководителя лиги. Участники лиги 224 года обладали намного большей независимостью по отношению к центральной власти. Если в союзе Филиппа II Македония была представлена только царем, который в заседании синедриона не участвовал – он мог оказаться на

нём, только выступая с проектом предложения, и этого было вполне достаточно, так как синедрион ни разу не принял неугодного македонскому царю решения, то в 224 году македонскому царю потребовалось ввести в синедрион не только представителей Македонии, но даже представителей Фессалии, которая давно была подвластна македонянам [4, р. 140].

При этом синедрион обрёл реальную власть, которой не было в союзе 338 года. В положении гегемона также произошли изменения по сравнению с той ролью, которую он играл с союзе Филиппа II. Они проявились уже в союзе 302 года, когда Деметрий для усиления своих позиций был вынужден обратить свое внимание на институт проедров – председателей синедриона. Деметрий предпочел сам назначать проедров на весь период военных действий, чтобы обезопасить себя от неугодных решений синедриона. В союзе 224 года необходимость придавать такое значение председателям синедриона по-прежнему существовала, однако даже такие меры не могли уже обезопасить гегемона, поэтому предпочтение было отдано усилению другого института лиги – «стражам мира». Их роль была значительна уже в союзе Филиппа II, поскольку на них была возложена обязанность следить за греческими государствами и предотвращать все попытки государственных переворотов.

Такие функции возлагались лишь на македонских офицеров, которым предоставляли неограниченные полномочия для выполнения той или иной задачи. Но для того, чтобы эти офицеры не могли злоупотребить данной им властью, было предусмотрено, что такое значение они приобретали только на время выполнения задания. Не существовало какого-либо постоянного комитета «стражей», эту должность мог занять любой македонский офицер. В лиге 224 года «страж мира», сохраняя те же функции, обрёл постоянное местопребывание. Более того, теперь он назначался не для выполнения одной операции, а постоянно. Поэтому изменился титул «стражей». В союзе 338 года они назывались «поставленными для общей стражи», а в союзе 224 года Таврион носил титул «царского уполномоченного по делам в Пелопоннесе». Источники не упоминают о других «стражах», однако нам известен наместник Фокиды – Александр (Polyb. V. 96. 4), занявший свою должность в ходе Союзнической войны 220–217 годов. Параллель в положении Фокиды и Спарты очевидна, что наводит на мысль о существовании ещё одного «стража мира», к которому могли обращаться за помощью наместники из государств Средней Греции в случае серьезной угрозы македонскому влиянию в этом регионе. Участники лиги 224 года обладали намного большей независимостью

по отношению к центральной власти. Если в союзе Филиппа II Македония была представлена только царем, который в заседании синедриона не участвовал – он мог оказаться на нём только выступая с проектом предложения, и этого было вполне достаточно, так как синедрион ни разу не принял неугодного македонскому царю решения, то в 224 году македонскому царю потребовалось ввести в синедрион не только представителей Македонии, но даже представителей Фессалии, которая давно была подвластна македонянам [8, р. 11].

Следует сделать вывод, что при Филиппе V синедрион обрёл реальную власть, которой не было в союзе 338 года. В положении гегемона также произошли изменения по сравнению с той ролью, которую он играл в союзе Филиппа II. Они проявились уже в союзе 302 года, когда Деметрий для усиления своих позиций был вынужден обратить свое внимание на институт проедров – председателей синедриона. Деметрий предпочёл сам назначать проедров на весь период военных действий, чтобы обезопасить себя от неугодных решений синедриона. В союзе 224 года необходимость придавать такое значение председателям синедриона по-прежнему существовала, однако даже такие меры не могли уже обезопасить гегемона, поэтому предпочтение было отдано усилению другого института лиги – «стражам мира». Их роль была значительна уже в союзе Филиппа II, поскольку на них была возложена обязанность следить за греческими государствами и предотвращать все попытки государственных переворотов. Такие функции возлагались лишь на македонских офицеров, которым предоставляли неограниченные полномочия для выполнения той или иной задачи. Но для того, чтобы эти офицеры не могли злоупотребить данной им властью, было предусмотрено, что такое значение они приобретали только на время выполнения задания. Не существовало какого-либо постоянного комитета «стражей», эту должность мог занять любой македонский офицер.

Таким образом, проанализировав большое количество трудов зарубежных ученых, мы вправе сделать следующие выводы, которые несомненно расходятся с принятым в российской историографии XX столетий традиционным мнением:

1. Следует отказаться от сложившегося в историографии негативного образа македонского царя Филиппа V, созданного Полибием и некритически воспринятого в современной историографии. Филипп в первые годы царствования не следовал традиционной македонской политике в Греции, но предпочитал руководствоваться в своих действиях договором Общего Мира. При этом ему удалось создать реальную сферу влияния в Пелопоннесе уже

в ходе Союзнической войны, и своей ближайшей политической задачей после войны македонский царь ставил уменьшение влияния стратега Ахейского союза Арата на союзников и различными средствами пытался предстать перед эллинами борцом за общегреческие интересы, выступая в рамках Эллинской лиги как лидер в борьбе с «общими врагами» – этолийцами, Скердилаидом, спартанцами.

2. Вопреки распространённой точке зрения, Иллирию не следует рассматривать как объект македонской агрессии, поскольку действия против иллирийского династа Скердилаида и стремление контролировать Аполлонию были составной частью так называемой «морской программы» Филиппа, а утверждение на иллирийском побережье способствовало укреплению системы контроля за Грецией. Создавая новую систему контроля, составными элементами которой были «стражи мира», гарнизоны и так называемые «оковы Греции», царь стремился закрепиться в стратегически важных пунктах Греции и на морском побережье, что давало ему возможность быстрого реагирования как на социальные смуты, так и на враждебные акции любого потенциального противника. Но полностью реализовать свои замыслы Филиппу не удалось, хотя такая система, если бы она приняла законченный вид, могла бы способствовать интеграции полисов и федераций Эллады под эгидой Македонии.

3. Филиппа нельзя считать простым подражателем Александра Великого; Филипп V воспринял и попытался реализовать отброшенную диадохами идею Александра о «слиянии народов», вложив в неё иное содержание, а именно – добровольное и взаимовыгодное объединение большинства греков и македонян на Балканах в рамках Эллинского союза.

4. Проведенный анализ позволяет пересмотреть существующую точку зрения на сущность и характер македонской монархии в эллинистический период. Можно утверждать, что во второй половине III века до н.э. Македония испытала влияние федеративных идей, что, в частности, нашло выражение в образовании «союза македонян», объединения, напоминающего по своей структуре и системе взаимоотношений между центральной властью и отдельными полисами греческий койнон. Характерные для федеративного типа эллинистических государств элементы управления возникли в Македонии после реформ Гоната и Досона.

5. Теоретически возможное сплочение Греции в едином государственном образовании под главенством эллинистического монарха на практике так и не было реализовано, прежде всего в силу

исконного греческого сепаратизма и партикуляризма, недальновидности и личных мотивов многих греческих политиков. В сущности, Филиппу V не удалось найти удовлетворительное решение для старых бед Греции и остановить натиск Рима. К сожалению, в существующих исторических условиях македонский царь Филипп V не мог пойти по римскому варианту фактического завоевания Эллады и интегрировать её в состав своего царства в качестве подвластной территории наподобие римских провинций.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Beloch K.J. Griechische Geschichte / K.J. Beloch // Bd. 4. 1 Abt. – Berlin-Leipzig, 1925. – P. 230-267.
2. Bengtson H. Die Strategie in der hellenistischen Zeit / H. Bengtson. – Bd. 1. München, 1937. – 426 S.
3. Cary M. A history of the Greek World from 323 to 146 B.C. / M. Cary. – L. : Oxford, 1932 – 370 p.
4. Errington R.M. A History of Macedonia / R.M.A. Errington. – Berkeley–Los Angeles – Oxford, 1990. – 682 p.
5. Hammond N.G., Walbank F.W. A history of Macedonia / N.G. Hammond, F.W. Walban. – Vol. 3. – Oxford, 1988. – 424 p.
6. Hatzopoulos M.B. Macedonian Institutions under the Kings / M.B. Hatzopoulos. – Vol. 1: A historical and epigraphic study. – Athens, 1996. – 520 p.
7. Kaerst J. Geschichte des Hellenistischen Zeitalters / J. Kaerst. – Bd. 1. Leipzig, 1909 – 178 p.
8. Klose P. Die völkerrechtliche Ordnung der hellenistischen Staatenwelt in der Zeit von 280 bis 168 v.Chr. / P. Klose. – München, 1972. – 368 S.
9. Niese B. Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeroneia / B. Niese. – Tl. 2.– Gotha, 1899. – 580 p.
10. Tarn W.W. Macedonia and Greece / W.W. Tarn // CAH. – Vol. 7. – 1928. – P. 197 – 223;
11. Thomas G.G. What You Seek Is Here: Alexander the Great / G.G. Thomas // The Journal of The Historical Society. – Vol. 7. 1. – 2007. – P. 63.
12. Walbank F.W. Philip V of Macedon / F. Walbank. – Cambridge, 1967. – 176 p.
13. Wilcken U. Beiträge zur Geschichte des Korinthischen Bundes / U. Wilcken // SB. München. Abh.10, 1917.– S. 1 – 40.

* * *

Л. М. Швець
(м. Полтава)

ХРИСТІЯНІЗАТОРСЬКА МІСІЯ СВЯТОГО АВГУСТИНА КЕНТЕРБЕРІЙСЬКОГО

Небагатьом людям вдається не лише увійти в історію, але й суттєво вплинути на її хід. Причому це здійснювалося не силою зброї, насильством чи тиском, а словом, переконанням та ерудицією. Постать Августина Кентерберійського належить саме до таких. Йому, бенедиктинському ченцю, настоятелю монастиря святого Андрія в Римі, випало увійти в історію як «апостолу англійців» і стати засновником англійської християнської церкви.

У вітчизняній історіографії постать Августина Кентерберійського не дістала належного висвітлення. Його діяльність досліджувалася переважно епізодично в контексті християнізації та формування церковної організації Британії. Серед вітчизняних і зарубіжних учених, які вивчали постать Августина Кентерберійського, варто назвати В. Бучовського, П. Виноградова, К. Галушко, А. Гуревича, К. Лоуренса, К. Савелло, Е. Філіпса та інших. Також цінними історичними джерелами, де представлена діяльність Августина Кентерберійського й процеси, пов'язані з християнізацією Британії, є «Церковна історія народу англів» Беди Високоповажного, праця Гільдаса Премудрого «Про загибель Британії» та літопис «Англосаксонські хроніки».

Спираючись на ці та ці видання, ми в статті прагнемо якомога повніше розкрити роль і місце Августина Кентерберійського в процесі християнізації Британії.

Проникнення християнства до Британії було тісно пов'язане із захопленням римлянами південних і центральних областей острова. Про це історичні дані практично відсутні. Однак відомо, що в 314 році троє британських єпископів брали участь у роботі церковного помісного собору в Арлі, де було осуджено донатизм як ересь. Поступово, впродовж IV – початку V століть, християнству вдалося міцно вкоренитися у романізованій частині острова, здобувши прихильність серед різних верств міського населення й романо-бритської аристократії. У той же час варто відзначити, що серед широких кельтських мас продовжувало панувати язичництво [7, с. 71].

Важким ударом по християнству в Британії стало скасування в 410 році протекторату Римської імперії над островом і англосаксонське завоювання, яке розпочалося на середину V століття. Германські завойовники на початку свого вторгнення знищували християн та їхні святині, а вціліле британське духовенство зайняло пасивну позицію, фактично самоусунувшись від місіонерської й проповідницької роботи серед язичників. Однак на територіях, непідконтрольних англосаксам, християнська церква зуміла не лише вижити, але й перетворитися на такий феномен середньовічного християнства, як Кельтська (Ірландська) церква [5, с. 14]. Вона розвивалася власним шляхом і по суті була незалежною від інших християнських центрів, що призвело до становлення нової ідеологічної доктрини, яка передбачала контроль над християнством Західної Європи лише папи Римського. Враховуючи особливий характер кельтської церковної організації, основу якої становили ченці та абати, а не єпископи і єпархіальне духовенство, а також своєрідність звичаїв та ритуалів, виникла серйозна загроза для римської церковної гегемонії у Західній Європі [3, с. 147].

Прагнучи поширити свій вплив на території, непідконтрольні римській церкві, папа Григорій I Великий вирішив наприкінці VI століття направити місіонерів до Британії. Місію очолив пріор монастиря святого Андрія в Римі Августин, якого він, очевидно, добре знав ще з тих часів, коли був його настоятелем [9].

Місія Августина розпочалася на початку зими 596 року. Він та ще сорок ченців тоді були направлені до Британії папою Римським Григорієм I із завданням навести в християнство жителів Британії [7, с. 64]. Але невдовзі після початку подорожі їхня місія ледь не припинилася. Перебуваючи в Провансі у Леринському монастирі, вони дізналися про дикі звичаї англосаксів і вирішили повернутися [12]. Проте папа в категоричній формі вимагав від місіонерів продовжити їхню подорож, на знак підтримки надав їм листи до Арльського єпископа та франкських королів: Нейстрії – Хлотаря II, Австразії – Теодоберта II, Бургундії – Теодоріха II. Вимагаючи допомоги франкських правителів, папа Григорій фактично гарантував своїм посланцям теплий прийом у Британії в Кенті. Та й місцевий король Етельберт не зміг учинити жорстоко з місією, яка користувалася підтримкою франків, до яких належала і його дружина Берта [2].

Відправившись далі, місіонери перезимували в Галії, а потім переправилися через протоку Ла-Манш на острів Танет, що знаходився на сході Кента [13, с. 24].

Прибувши до Британії, Августинові вдалося вже на початковому етапі місії здобути перші позитивні результати. Завдяки підтримці королеви Берти, яка була християнкою, місіонери отримали дозвіл селитися і здійснювати проповіді в столиці королівства – Кентербері, а саме в церкві святого Мартина, що була побудована за римського панування і в якій молилася королева Берта [4, с. 31]. Невдовзі, між 597 і 601 роками, Августин досягнув дуже важливого результату – повернути в християнство кентського короля Етельберта. Ця подія мала вирішальне значення для успішності його місії, хрещення правителя в ранньому середньовіччі мало вирішальне значення для масштабної християнізації. Беда Високоповажний у праці «Церковна історія народу англів» зазначав, що «король хоч і радів наверненню до істинної віри [своїх підданих. – Л.Ш.], але нікого не примушував переходити в християнство, однак дарував свою велику милість наверненим, як своїм майбутнім співгромадянам у Царстві Небесному» [4, с. 31].

Важливість факту хрещення короля важко переоцінити для подальшого успіху процесу християнізації Британії, оскільки на бік римської церкви фактично переходила держава з усім комплексом владного апарату. Із цього часу й починається активна проповідницька діяльність римської християнської церкви серед англосаксів, яку очолював і координував у Британії єпископ Августин [2].

До наших днів залишається дискусійним питання про те, коли і де Августин був висвячений на єпископа. Беда Високоповажний указує, що за велінням папи Григорія I це було зроблено франкським архієпископом Етерієм в Арлі невдовзі після хрещення Етельберта. Однак в одному з листів папи до королеви франків Брунгільди, що датується вереснем 597 року, згадується про Августина як про «нашого брата співєпископа». У той же час в іншому листі, датованому липнем 596 року, про нього мова йде як про «слугу Божого» (звичайне позначення ченця). Тому ймовірно, що висвячення Августина єпископом відбулося між липнем 596 і вереснем 597 років. У листі до патріарха Олександрії Євлогія папа Григорій зазначав, що Августин був висвячений в Арлі ще до приїзду в Британію [4, с. 31].

Завдячуючи підтримці кентського короля Августин започаткував розбудову церковної організації. Так, невдовзі після хрещення Етельберта Августин отримав ще одну церкву, яку перетворив на головну резиденцію. Тоді було організовано перше єпископство, центром якого стала столиця Етельберта – Кентербері. Одночасно з цим було засновано й монастир святих Петра і Павла [7, с. 65]. Він був

першим за межами Італії, де діяв статут святого Бенедикта. Пізніше він став центром абатства святого Августина [2].

Користуючись підтримкою короля, Августин розгорнув масштабну діяльність, спрямовану на навернення англосаксів до християнства. У листі папи Григорія Великого до Олександрійського патріарха, який був датований 598 роком, указувалося про хрещення понад 10 тисяч осіб. Можливо, це число було й дещо перебільшене, але, незважаючи на це, очевидно, що хрещення англосаксів мало масовий характер [2].

Важливим аспектом діяльності з християнізації став загалом ненасильницький її характер і врахування психологічних особливостей людей. Тоді рекомендувалося толерантно ставитися до храмів англосаксів. Після ліквідації в них язичницьких ідолів пропонувалося освятити їх і «розмістити в алтарі зі святими реліквіями». Оскільки передбачалося, що «коли люди побачать свої святинища неушкодженими, то з особливим натхненням прийдуть у знайомі місця для того, щоб визнати Істинного Бога і молитися Йому» [4, с. 40]. Рекомендувалося здійснювати підміну відзначення язичницьких свят християнськими. Наприклад, пропонувалося замінювати святом притаманний англосаксам звичай заколювання биків як жертву язичницьким божествам. Зокрема, у день освячення дарів або в свята мучеників дозволялося будувати навколо храму намети та святкувати там, уживаючи їжу й прославляючи Бога за його дари [4, с. 40].

Перебуваючи в Британії, Августин підтримував тісні контакти з папським престолом [6, с. 142]. Він надсилав до Рима різноманітні повідомлення й отримував натомість рекомендації та поради щодо розбудови церковної організації, питань богослужбової й повсякденної практики, взаємовідносин із духовенством Галії. Беда Високоповажний у розділі XXVII праці «Церковної історії» навіть навів нам приклади окремих питань, із яких давалися роз'яснення та уточнення Августину папою Григорієм [4, с. 31–38].

Папа наставляв єпископів працювати в тісній взаємодії. Зокрема, він писав Вергілію, єпископу Арелата: «...прошу Вас, брат, якщо він (Августин. – Л.Ш.) повідомить вам про вчинки єпископів чи інших осіб, уникнути в це спільно з ним і зі всією суворістю покарати ті дії, що противні Богові та викликають Його гнів, щоб винні в них були осуджені, невинні очищені та все відбувалося б належним чином» [4, с. 39]. У той же час він застерігав Августина від неузгодженого з місцевим єпископом утручання в справи галльського духовенства [4, с. 34].

У 601 році після повідомлення Августина папі «... що врожай його великий, а женців мало» із Рима прибули нові проповідники-місіонери, які привезли речі необхідні для богослужіння і виконання обрядів, а також багато книг. Августина ж був присланий паллій – символ архієпископа [4, с. 34].

Позитивно відгукуючись про успіхи Августина, папа Григорій дозволив висвятити дванадцять єпископів у різних місцевостях, які б йому підпорядковувалися. Він доручав Августинові організувати в Британії два архієпископства: на півночі – у Йорку і на півдні – у Лондоні, що повинні були б бути не підпорядковані один одному, але діяти узгоджено. Однак на той час через складність політичної та релігійної ситуації виконати доручення папи було неможливо [8, с. 52]. Лондон уходив до складу королівства Ессекс і правив там племінник Етельберта Сигиберт, який був охрещений лише в 604 році. Довгий час він перешкоджав перенесенню кафедри Августином із Кентербері до Лондона [2].

Прийнята під натиском Етельберта християнство, врешті-решт, змушені були прийняти залежні від нього королі Ессекса – Сигиберт та Східної Англії – Редвальд. У 604 році також створено єпархії в Лондоні та в Рочестері. Місцеві єпископи були підпорядковувалися Августинові [7, с. 65].

Разом із тим, проблеми внутрішньохристиянського характеру, які мали місце в Британії із приїздом Августина та його активної діяльності, загострилися. Справа в тому, що, крім римської християнської місії, впродовж останніх століть там діяла кельтська церква. Хоча обидві церкви належали до християнства, їх розділяла низка ідеологічних розбіжностей, що призводило до величезної плутанини. Так, зокрема, головне християнське свято Великдень святкувалося цими церквами в різні дні [8, с. 53].

В активності Августина щодо християнізації англосаксів і розбудові церковної організації кельтське духовенство вбачало прагнення підпорядкувати місцевих християн римському впливові. Тому будь-які заходи Августина щодо зближення двох церков блокувалися кельтським кліром. Перші спроби узгодити та вирішити найболючіші питання взаємодії кельтської й римської церков мали місце відразу після приїзду Августина до Британії. Ще до зустрічі з королем Етельбертом він обговорював з представниками кельтського чернецтва питання щодо узгодження дати святкування Великодня, але й ця спроба була невдалою [7, с. 80].

Найвагоміша спроба Августина в цьому напрямі була зроблена в 604 році на соборі в Мальмсбері [10, с. 23]. За підтримки короля

Етельберта він запросив єпископів і богословів кельтської церкви й звернувся до них із закликом об'єднати зусилля у справі християнізації язичників та вкласти «католицький мир», з'єднатися в єдиній церкві. Проте розбіжності в тлумаченні Святого Письма між римською та кельтською церквою були настільки суттєві, що після тривалих суперечок представники кельтського напрямку християнства відмовилися від пропозиції Августина. Однак, як стверджує Беда Високоповажний, завдяки чуду, що здійснив Августин, зціливши незрячого, представники кельтської церкви погодилися продовжити перемовини, але в іншому і ширшому форматі [4, с. 49–50].

У наступній зустрічі разом із з Августином брало участь сім кельтських єпископів і багато теологів із найбільшого та найвпливовішого монастиря бриттів у Бангорі. Проте тоді розгорілася гостра дискусія між сторонами, що в чергове загострила суперечності двох церков. Августин, намагаючись знайти компроміс, запропонував представникам кельтської церкви прийняти три положення, а інші проблемні питання не порушувати взагалі, фактично погодившись на їхнє особливе тлумачення його опонентами. Він запропонував їм святкувати Великдень та здійснювати обряд хрещення за канонами римської церкви й спільно проводити місіонерську діяльність у Британії. Але вони відмовилися пристати на його пропозицію, заявивши, що не визнають Августина своїм архієпископом [4, с. 50–51]. Таким чином, спроба Августина об'єднати римську і кельтську церкви в Британії зазнала невдачі.

Та, незважаючи на цю поразку в боротьбі за об'єднання церков, Августинові Кентерберійському за час свого перебування в Британії вдалося закласти міцний фундамент для розбудови та поширення впливу римської церкви і папського престолу на острові, а наступники гідно продовжили його справу. Так, за тридцять років діяльності християнських місіонерів були навернені в нову віру королі Східної Англії, Нотумбрії, Уессекса [11, с. 26]. А менше ніж через шістдесят років після смерті Августина, у 664 році, на соборі в Уїтбі представники римської церкви здобули перемогу над кельтськими опонентами і надовго укріпилися в Британії [10, с. 25].

Відомо, Августин Кентерберійський був канонізований невдовзі після смерті в 604 році. День його пам'яті відзначається римокатолицькою церквою 27 травня [1]. Життя і діяльність святого Августина Кентерберійського є яскравим прикладом того, як людина, особистість, може реалізувати себе повністю віддаючись вибраній справі та зайняти гідне місце в історичному та цивілізаційному вимірі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Августин Кентерберийский [Электронный ресурс] // Культура веры. Путеводитель сомневающихся : [сайт] / Авторский проект Александра Колодина. – Режим доступа: <http://www.religiocivilis.ru/hristianstvo/christ-a/1434-avgustin-kenterberijskij.html> (25.12.2014). – Назва з екрана.
2. Августин Кентерберийский: биография [Электронный ресурс] // People.su. Интересные истории об известных личностях, биографии, юмористические рассказы, фото и видео : [сайт] – Режим доступа: <http://www.people.su/1882> (25.12.2014). – Назва з екрана.
3. Альфан Луи. Великие империи варваров. От Великого переселения народов до тюркских завоеваний XI века / Л. Альфан; [пер с франц. Некрасова М.Ю.]. – М.: Вече; СПб.: Евразия, 2006. – 416 с.
4. Беда Достопочтенный. Церковная история народа англов / Б. Достопочтенный; [пер. с лат., вступ. ст., коммент. В.В. Эрлихмана; отв. ред. С.Е. Федоров]. – СПб.: Алетейя, 2003. – 361 с.
5. Бучовський В.Р. Християнізація Британії та формування її церковної організації у V – VIII ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.11 / Віталій Рішардович Бучовський . – Острог : Б.в., 2010. – 20 с.
6. Галушко К.Ю. Кельтская Британия: племена, государства, династии с древности до конца XV века: [учеб. пособ. / К.Ю. Галушко]. – К.: Атика, 2005. – 324 с.
7. Глебов А.Г. Англия в раннее средневековье / А.Г. Глебов. – СПб.: Евразия, 2007. – 288 с.
8. Дэниел К. Англия. История страны / К. Дэниел; [пер. с англ. Т. Минина]. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2007. – 480 с.
9. Житие во святых отца нашего Григория Двоеслова, папы Римского [Электронный ресурс] // Путешествие по святым местам : [сайт] – Режим доступа: http://www.vidania.ru/saints/zitiya_svyatyh_dimitriya_rosrovskego/zitie_grigoriya_dvoeslova.html (25.12.2014). – Назва з екрана.
10. Иглз Р. История Англии / Р. Иглз; [пер. с англ. Г.В. Гревцова]. – М.: АСТ: Астрель, 2008. – 294 с.
11. Савело К.Ф. Раннефеодальная Англия / К.Ф. Савело. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1977. – 144 с.
12. Святитель Августин, архиепископ Кентерберийский [Электронный ресурс] // Встреча с православием : [сайт] / Сретенский монастырь. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/put/54116.htm> (25.12.2014). – Назва з екрану.
13. Штокмар В.В. История Англии в Средние века / В.В. Штокмар. – СПб.: Алетейя, 2005. – 203 с.

* * *

О. П. Лахно
(м. Полтава)

ВНЕСОК ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА У ВІДНОВЛЕННЯ ЄДНОСТІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Після великого князя київського Ярослава Мудрого жоден із правителів Русі не залишив по собі такої славної та доброї пам'яті, як Володимир Мономах. Із його ім'ям пов'язані найважливіші події руської історії другої половини XI – першої чверті XII століття.

Багато дослідників відзначали Володимира Мономаха як розумну людину з мудрою і справедливою політикою. Всі вони сходяться на тому, що Володимир, син Всеволода, найулюбленішого з синів Ярослава [5, с. 212], справедливо може називатися яскравим представником свого часу. Історик О. Боханов, який приділив значну увагу портретній характеристиці Володимира Мономаха, називає його найвпливовішим правителем в історії Київської Русі [1, с. 76]. Навіть, не розглядаючи історію Русі з позицій таких істориків, як М. Костомаров і М. Карамзін, можна ознайомитися з думкою самого Володимира Мономаха про честь, мужність, вірність вітчизні з «перших рук», прочитавши його твір «Повчання дітям» [6, с. 118].

Київська Русь, перебуваючи у складному політичному становищі, з появою досвідченого, розумного, рішучого діяча в особі Володимира Мономаха отримала справжній порятунок. Він зумів подолати князівську роздробленість і міжусобиці [10, с. 278], об'єднав сили всіх руських князівств у боротьбі з половцями за «велику землю руську» [2, с. 2]. Володимир Мономах був вдалим політиком, умів ефективно налагоджувати зв'язки з главами інших держав. Б. Рибаків у праці «Народження Русі» вважав, що в цьому йому допомагали родинні зв'язки, оскільки мати Володимира Мономаха була дочкою грецького імператора [10, с. 280]. Із цим, звичайно, можна частково погодитися, але не можна применшувати і роль талановитого правителя, який показав себе не тільки на військовій арені чи у веденні переговорів, але й активно розвивав писемність, літературу та мистецтво Київської

Русі. Ім'я Володимира Мономаха (і відповідно статус Київської Русі) було до того шанованим, що, за словами М. Костомарова, згодом з'явився міф про те, ніби візантійський імператор надіслав йому відзнаки царської влади – вінець і барми, тому через кілька століть московські правителі вінчалися вінцем, який назвали «шапкою» Мономаха [5, с. 203].

Мономах став в історії Русі першим серйозним реформатором. Він зумів знищити найпомітніші прояви феодальної роздробленості та економічного занепаду. Тим самим на певний час було досягнуто соціального миру і зміцнено державний устрій Київської Русі.

Зробивши за своє життя 83 великих походи, вигравши десятки боїв, князь став для нащадків не тільки героєм-воїном. Про Володимира Мономаха згадують як про ідеального правителя, котрий зумів реалізувати себе багатопланово та різнобічно. Не дарма М. Костомаров уважав час його князювання, аж до смерті в 1125 році, періодом, «найквітучішим у давній історії Київської Русі» [5, с. 518].

Київська Русь ще часів Ярослава Мудрого була великою державою, котра об'єднала колись розрізнені східнослов'янські племена. Під орудою київських князів були зібрані території, які значно перевищували своїми розмірами будь-яку з європейських країн того часу, хоча й не можна було назвати Київську Русь єдиною державою в сьогоднішньому розумінні цього слова. А це тому, що тоді не було, та й не могло ще бути, єдиного управління і постійних економічних зв'язків між окремими землями. Політична залежність більшості земель, що входили до держави Рюриковичів, обмежувалася сплатою данини, а самі київські князі мали чітко визначене коло обов'язків, головними з яких були запобігання внутрішнім чварам між різними племенами і захист своїх платників податків від зовнішньої небезпеки. «Кожен зберігає вотчину свою, але в усіх нас нехай буде єдине серце» – так домовилися між собою руські князі на зустрічі у Вітичеві, яка на той момент була значною перемогою в об'єднанні князівств [6, с. 511]. Як відомо, домовитися про таке союзництво вдалося не відразу, але Володимир Мономах цілеспрямовано діяв, дотримуючись однієї політичної лінії на зміцнення внутрішньодержавних зв'язків Київської Русі.

Мономах прагнув до об'єднання зусиль усіх руських князів для зміцнення могутності Руської землі, а також усвідомлював, що новим принципом спільного володіння Руською землею необхідно було створити моральний авторитет. Це було необхідне через те, що відразу ж після Любецького з'їзду знову почалися чвари між князями. Потрібна була ідеологічна пропаганда нових ідей, запорукою яких

можна вважати культ Бориса та Гліба, літописання, яке активно підтримував Володимир Мономах, і, нарешті, власні твори самого князя.

Як один із напрямів у справі об'єднання руських земель Мономах у політичній діяльності з особливою послідовністю вважав дотримуватися хрестоцілування. Це був не простий заклик до чесності, а встановлення системи: адже цілує хрест не тільки переможений переможцю, але й сюзерен своїм васалам, а васали йому. Отже, всі князі – це постійні договірні сторони. На договірних умовах намагався Мономах організовувати спільні походи руських князів проти половців, прагнучи домогтися їх організації шляхом умовлянь, скликань князівських з'їздів, на яких завжди виступав проти чвар і за активну оборону Руської землі. Крім того, у нових умовах необхідно було впорядкувати феодальну експлуатацію в інтересах усього феодального стану, спинити окремих свавільних феодалів [4, с. 304].

Як бачимо, обмеженість політичної сили київського князя і брак економічних зв'язків необхідно було деякою мірою відшкодувати силою моральною. Відомо, що початок розбрату між руськими князями був покладений ще після смерті Ярослава Мудрого і лише його внук Володимир зумів організувати боротьбу за об'єднання, частково жертвуючи навіть своїм становищем. Оскільки після смерті свого батька він мав можливість зайняти київський престол, передбачаючи, що це призведе до загострення міжусобиць, Володимир сам запропонував своєму двоюрідному братові, сину старшого з синів Ярослава Святополкові Ізяславичу, який князував у Турові, зайняти київський престол.

Таким чином, Володимир Мономах, по-перше, підтримав принцип старшинства і, по-друге, показав власну політичну зрілість і мудрість у прийнятті рішень, незважаючи на свій вік.

Далі доречно провести паралель між учинками Володимира та значенням його імені. Його прізвисько «Мономах», отримане на честь діда по материнській лінії, візантійського імператора Костянтина IX, у перекладі з грецької означає «одноборець», «що бореться наодинці». Здається, що вся його політична діяльність відповідала незвичайному грецькому прізвиськові. Будучи молодим, він усе ж розумів, що тільки об'єднавши Київську Русь, незважаючи на прагнення власної наживи, можливо посилити її могутність на світовій арені, і все своє життя цілеспрямовано йшов до цієї мети. Відомий ще один факт, що говорить на користь Володимира Мономаха: у боротьбі за могутність Київської Русі він майже завжди виступав ініціатором князівських з'їздів, початок яким було покладено ще в часи молодого київського

князя Святополка. На князівських з'їздах не тільки вирішувалися питання облаштування руської землі, а й створювалися союзи для походів у Степ. Початок XII століття пройшов у гострій конфронтації з половцями. Але спільними зусиллями руські князі зуміли забезпечити адекватні заходи у відповідь. У 1111 році похід у Степ став настільки потужним, що половці були змушені залишити прилеглі до Русі степові райони й відступити за Дон. І знову ініціатором усіх антиполовецьких дій був Мономах. Суть його політики була простою: шукати миру при перевазі сил половців та наступати, коли вдавалося зібрати сильний союз різних князівств [3, с. 91].

Діяльність Володимира Мономаха, як збирача руських земель, була пов'язана не тільки з боями, але складалася із спроб вирішити питання іншими шляхами. Більшість із 83 походів Мономаха були спрямовані на половців. Разом із тим, у «Повчанні дітям» князь говорив і про 19 мирних угод із половецькими правителями. При укладенні таких мирних договорів князь «дарував багато худоби і багато одягу свого. І відпустив з кайданів кращих князів половецьких» [2, с. 3]. Відомо, що в 1107 році Володимир та Олег гостювали в половецького хана Аєпи, уклали з ним мир, який був скріплений дипломатичними шлюбами. Син Мономаха Юрій, майбутній Долгорукий, одружився на дочці Аєпи. У пізніших міжусобицях Юрій Долгорукий неодноразово користуватиметься допомогою своїх степових родичів, а ім'я Юрій стане одним із перших руських імен, які прийшли в половецький степ разом із християнством [9, с. 307].

Мудрість і політичний талант Володимира Мономаха бачили прості люди та добре розуміли спрямованість Володимира. Це підтверджує той факт, що після смерті київського князя Святополка кияни запросили правити саме Мономаха, хоча з «принципом старійшинства» правителем мав стати Олег (а Володимир Мономах сам відмовився від престолу на його користь). Час приходу Володимира на київський престол був складним, оскільки люди виявляли невдоволення правлінням Святополка і влаштовували заколоти, звинувачуючи останнього та його оточення в беззаконні й заступництві іудеям-лихварям, які давали позики під надто високі відсотки [10, с. 421].

Сам Мономах у «Повчанні» ставив собі в заслугу те, що «і простого смерда, і вбогу вдовицю не давав в образу сильним» [8, с. 459]. Незадовго перед цим Володимирові Мономаху виповнилося 60 років. Для того часу це було немало. Він отримав верховну владу в такому віці, коли люди вже розлучаються з життям. Попереду в нього ще було 12 років правління.

За цей час Володимир Мономах показав себе сильним і вольовим правителем. Він зумів не тільки призупинити природний процес розпаду Русі на окремі землі, але значно зміцнив руську державність. По-перше, він знищив свавілля окремих князів, змусив підкоритися собі братів Олега й Давида Святославича, які слухняно виконували його прохання про допомогу в боротьбі з половцями. Своїх синів він, як Володимир I та Ярослав Мудрий, «розсадив» по великих містах. Вони управляли Новгородом і Смоленськом, Ростовом і Суздалем. Він придушив заколот свого племінника, сина Святополка, – Ярослава, який правив на Волині. При цьому великому князі Русь відновила свою єдність, свою міць. Інші князі беззаперечно виконували вказівки Мономаха.

Володимир Мономах проявив себе не тільки як видатний полководець та владний політик, але і як дбайливий господар. Його «Устав» був спрямований на те, щоб не тільки вберегти бояр, дружинників, духовенство, багате купецтво від народного гніву, але й підтримати господарство смерда і ремісника, яке становило основу державного добробуту.

В оцінці історичних осіб для нас важливо визначити не стільки їхні суб'єктивні якості, скільки об'єктивне значення їхньої діяльності. Мабуть, про жодного з діячів Київської Русі не збереглося стільки яскравих спогадів, як про Володимира Мономаха. Його згадували і в палацах, і в селянських хатах через багато століть. Народ склав про нього билини, як про переможця грізного половецького хана Тугоркана – «Тугарина Змія».

Під час приходу Володимира Мономаха на київський престол найважливішим завданням тодішньої політичної діяльності було встановлення порядку і згоди між князями, а вже потім – зміцнення могутності Русі на світовій арені. Із цим завданням Володимир Мономах упорався: за його правління Русь перемагала половців і вони на певний час перестали бути постійною загрозою. Влада київського князя простягалася на всі землі, заселені східними слов'янами. Міжусобиці дрібних князів рішуче припинялися важкою рукою великого князя. Київ став дійсно столицею величезної, найбільшої в Європі держави.

Гігантським півколом окреслює поет «Слова про погибель руської землі» кордони Русі за часів правління Володимира Мономаха: від Угорщини до Польщі, від Польщі до Литви, далі до прибалтійських земель Німецького ордену, звідти до Карелії й до Льодовитого океану, звідти до Волзької Булгарії, буртасів, мордві та удмуртів. Це все з давніх пір було покірне Володимирові Мономаху, «яким то половці

діти своя полошаху в колисці, а литва з болота на світ не винікиваху, а вугри твердяху камені городи залізними вороти, аби на них великий Володимир тамо не в'їхав» [2, с. 3].

Демонструючи силу та мудрість, Володимир завойовував першість і авторитет серед усіх руських князів. Тверда рука Мономаха простяглася до Дунаю, де він вступив у конфлікт з Візантійською імперією. У 1116 році Володимир воював проти греків, підтримуючи колишнього візантійського імператора Діогена, оскільки дочка Володимира Марія була одружена з сином Діогена Леоном. Боротьба йшла за дунайські міста. Але Діоген загинув, і війна закінчилася нічим. Війська Мономаха, за деякими відомостями, спустошили Фракію. Олексій Комнін, новий візантійський імператор, був змушений послати до Мономаха свого представника, митрополита ефеського Неофіта, з мирними пропозиціями. Володимир по-іншому, аніж у Візантії, розумів суть верховної влади. Сучасна йому Візантія акцентувала увагу на правах правителя, Володимир же сприймав владу як коло обов'язків.

У тому ж 1116 році Мономах організував новий великий похід проти половців. Потім надіслав на Дон своїх синів. Він завдав удару по Полоцькому князівству, де сиділи бунтівні нащадки князя Всеслава, який помер у 1101 році, так і не змирившись із владою Києва. Спробував Мономах продовжити балканську політику своїх предків й утвердитися на Дунаї. На південь було направлено руське військо, але Візантія поспішила надіслати Мономаху щедрі дари, а греки запропонували обручити внучку Мономаха, дочку Мстислава Добронога, із сином візантійського імператора. Це була висока честь. Руське військо одразу ж було відкликане назад. Таким чином, у 1122 році Володимир помирився із наступником Олексія, Іоаном Комніном.

Політичне життя періоду Київської Русі, особливо в роки правління Володимира Мономаха, характеризувалося ще й так: військові зіткнення того часу мали сімейний, династичний характер. Це стосувалося і заходу, і півдня. Русько-половецькі зв'язки були настільки сильними, що історики-євразійці дійшли до думки про існування єдиної поліцентричної держави: Половецький степ та Київська Русь. Водночас, як зауважив французький історик Леруа-Больє, ніколи – аж до XVIII століття – Русь і Московія не були такими європейськими, як в епоху Київської Русі [7, с. 118]. Це був результат, у першу чергу, шлюбних, династичних зв'язків. Отже, і конфлікти були сімейними. Незважаючи на різні точки зору, всі історики сходяться на думці, що найбільшу могутність і вплив на світовий

політичній та культурній арені Київська Русь мала в епоху правління Володимира Мономаха – князя мудрого, рішучого і діяльного.

Володимир Мономах був переконаним ідеологом усього нового. За час свого правління Володимир показав себе сильним і вольовим правителем. Він зумів не тільки призупинити природний процес розпаду Русі на окремі землі, стримавши запал та підпорядкувавши собі руських князів, але значно зміцнив руську державність. При ньому Русь відновила свою єдність, свою міць. Інші князі беззаперечно виконували вказівки Мономаха. До того ж діяв Володимир Мономах, керуючись справедливістю, совістю, мудрістю, прагнув моральною проповіддю подолати політичні недоліки системи й захищав саму систему.

Не забував Володимир Мономах і про те, що одного єднання та організованості всередині держави недостатньо для міцних позицій на світовій арені. Й саме тому він активно дбав про статус Київської Русі в очах інших держав. Його зовнішньополітична діяльність була спрямована на створення нового образу Київської Русі. Князь одночасно діяв у багатьох напрямках: розширював і зміцнював кордони руської держави шляхом швидких і рішучих завоювань, а також створював умови для культурного зростання Київської Русі [7, с. 112].

Таким чином, із упевненістю можна сказати, що за часів правління Володимира Мономаха Київська Русь стала великим державним і культурним центром. Князювання Володимира Мономаха в Києві – славна сторінка історії східних слов'ян. Розумний політик та вдалий полководець, він твердою рукою придушував усі міжусобні конфлікти своїх численних родичів. До кінця князювання Мономаха міжусобиці тимчасово припинилися, ослабла й половецька небезпека. На певний час степовики припинили свої руйнівні набіги на Русь.

Присвятивши більшу частину свого життя розв'язанню політичних і військових проблем, князь багато часу приділяв літературі, мистецтву та архітектурі. За князювання Мономаха збудовано нові кам'яні собори, написано літописи. Та й сам князь був найбільшим письменником свого часу. В написаному ним «Повчанні дітям» він виклав основні віхи важкого життєвого шляху. В «Повчанні» говориться, що ідеальний руський князь повинен беззаперечно підкорятися старшому в своєму роді, жити в мирі з рівними собі князями, не гнобити молодших князів і бояр та, по можливості, уникати кровопролиття [8, с. 460]. Яскравий приклад такого устрою Володимир бачив у птахів: птахи навесні прилітають в рідні краї, й кожна знаходить своє, належне їй місце. Жодна не намагається зігнати іншу, але кожна задовольняється своїм уділом.

Великий київський князь Володимир Мономах помер 19 травня 1125 року. Літописці віддали йому посмертну похвалу, якій досі не вдостоявався на сторінках літопису жоден правитель: «Прикрашений добрими звичаями, прославлений перемогами. Перед його ім'ям тріпотіли всі країни. Не підносився, не багатів, але все покладав на Бога, і Бог підкорював під ноги його всіх ворогів, він же, заповідь Божу зберігаючи, творив добро ворогам своїм, відпускаючи їх обдарованими...» [9, с. 306]. Природно, що і в пізнішій традиції ім'я князя обросло легендами. Мономах завжди сприймався як символ величі Русі та її єдності. Не дивно, що в першій половині XVI століття, коли Московська держава перетворювалася на царство, саме з його ім'ям пов'язали легенду про дари імператора Костянтина руському правителю. Речовинним утіленням цієї легенди стала дорогоцінна скуфія, зроблена грецькими майстрами в XIII столітті, а під кінець XV століття облямована хутром, що в майбутньому стане головною коронаційною регалією Російської імперії.

Таким чином, у кожній історичній епосі повинна бути яскрава, видатна, харизматична особистість. В іншому випадку держава ризикує втратити свою унікальність, незалежність та інтерес для інших держав. Хотілося б сьогодні й у нашій державі мати мудрих, діяльних особистостей як осіб, на котрих покладена функція управління державою. Тим більше, як показує історія, потенціал у нашої країни є.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боханов А.Н., Горинов М.М. История России с древнейших времен до конца XX века: в 3 кн. – Кн. 1: История России с древнейших времен и до конца XVII века / А.Н. Боханов, М.М. Горинов. – М.: МИК, 1996. – 736 с.
2. Геллер М. История Российской империи: в 3 т. / М. Геллер. – М.: МИК, 1997. – Том 1. – 448 с.
3. Дикий А. Неизвращенная история Украины-Руси / А. Дикий. – Т. 1. – Нью-Йорк: Правда о России, 1960. – 266 с.
4. Карамзин Н.М. История государства российского: в 12 т. / Н.М. Карамзин. – М.: Московский рабочий; Слог, 1994. – Кн. 1. – Т. 1-2: Древняя Русь; Киевская Русь. – 366 с.
5. Костомаров Н.И. Исторические произведения / Н.И. Костомаров. – К.: Изд-во при Киевском университете, 1989. – 736 с.
6. Крупчан С. Новіший довідник: Історія України / С. Крупчан. – К.: ТОВ «Казка», 2005. – 736 с.
7. Лихачев Д.С. Великое наследие / Д.С.Лихачев // Избранные работы в 3 т. – Т. 2. – Ленинград: Худ. литература, 1987. – 278 с.

8. Мономах В. Повчання дітям / В. Мономах // Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – С. 458-461.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – Т. 1: До середини XVII століття. – К.: Либідь, 1995. – 672 с.
10. Рыбаков Б.А. Рождение Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Аиф-Принт, 2003. – 447 с.

В. О. Балух
(м. Чернівці)

ЛОРЕНЦО ВАЛЛА – ВИДАТНИЙ ПРЕДСТАВНИК ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

Лоренцо Валла відноситься чи не до найзагадковіших постатей епохи Відродження. Його філософсько-етичні, релігієзнавчі, лінгвістичні й історичні дослідження та діалоги відіграли важливу роль у розвитку наукового світогляду, формуванні нової ідеології європейського суспільства. Однак при всій сміливості Лоренцо не завжди висловлювався до кінця, а віддавав перевагу пристосуванню до оточуючого середовища. Форма діалогу була однією з його найулюбленіших, бо дозволяла співставлення різних думок. Причому висловлювалися різні наміри, але не з'ясовувалося, з якими з них солідарний автор. Цей прийом дозволяв Лоренцо Валлі, з одного боку, громити схоластику церковних догм, а з іншого, залишатися в курії і бути впливовою особою при дворі. Тому його життєвий шлях і творчість неоднозначно оцінювалися навіть деякими гуманістами-сучасниками, не кажучи, вже про тих, чиї авторитети й інститути він зачіпав своїм гострим пером. Проти нього писали інвективи (гнівні, злісні листи) його співбрати-гуманісти: Брачолліні Поджо Флорентійський, Фаціо, Франческо Філельфо, Маттео Веджо та інші.

Матеріали інвективів і листів цих гуманістів дають можливість побачити іншого Лоренцо Валлу, у жодному разі не вірного сина держави й аж ніяк не борця за християнську догматику. Навпаки, друзі намагалися його застерегти, як це робить, наприклад, Веджо у своєму листі до нього від 1434 року. Він у м'якій формі радить Валлі бути більш слухняним, жити так, щоб викликати до себе довіру людей. Веджо засуджує допитливість Лоренцо, пропонує обмежити її, стримувати її гостроту, перемагати самого себе тощо, радить відійти від гострих і злободенних питань і зайнятися спокійною справою – філософією, виконуючи настанови християнського віровчення: не

прагнути знати більше, ніж це є, відмовитися від боротьби з логіками і філософами, проходити повз теологів [1, с. 37].

Те, що в обережній формі говорив Лоренцо Валлі Маттео Веджо, відкрито і цинічно висловив Франческо Філельфо у своїх сатирах: «Побачиш, яку нагороду отримаєш за розголошення істини, тебе покарають за доведення фальшивості дару Константина Сильвестру. Залиш у спокої Аристотеля і Цицерона. Залишаючись осторонь, ти пройдеш по життю спокійніше. Згадай про ворожість, яку ти відчув на собі, написавши про Епікура... Залиши діалектику, стережися, ти оточений вогнем і мечами, ти можеш стати небожителем через даріння Константина Сильвестру, тому що безмежним є гнів священників» [2, с. 169].

Суперники звинувачували його у зазнайстві і ересі, вважаючи Валлу справжнім ворогом папства і церкви. «Ти називаєш свої книги науковими, – пише Фаціо, – а рештку ставиш нижче від своїх. При греках ти говориш по-латині, при латинах – по-грецьки. Ти не поважаєш ні осіб, ні місць, ні часу, не визнаєш авторитету ні живих, ні мертвих, не щадиш нікого» [3, с. 12].

Поджо Браччоліні ставить йому за провину критику Цицерона, прагнення виступити проти Аристотеля та інших геніїв філософської думки [4, с. 17].

Не було єдності в оцінці діяльності гуманіста і серед церковників: від офіційного притягнення його в Неаполі до інквізиційного суду як єретика, від якого Валлу врятувало заступництво Альфонса Арагонського, до висловів римського папи Каллікста III, який, як і його попередники, не вимагали від Лоренцо зречення або каяття. Одного разу він так сказав про Валлу: «пізніше він може бути для церкви таким же корисним, як був для неї шкідливий в минулому» [5, с. 43].

Тож ким насправді був Лоренцо Валла? Досліджували його біографію та творчість у XIX столітті (наприклад, М. Корелін) [6], і, особливо, у XX столітті в Росії та колишньому СРСР. Найґрунтовніше життєвий та творчий шлях італійського гуманіста проаналізувати Л. Баткін [7-8], Л. Брагіна [3, 9], М. Гуковський [2, 10], Н. Ревякіна [1, 11], В. Рутенбург [12] та О. Хоментовська [5]. В українській медієвістиці, на жаль, достатньо докладно ніхто не займався аналізом творчої спадщини Лоренцо Валли.

Тому у цьому дослідженні автор ставить завдання розкрити історичні передумови формування світогляду італійського гуманіста, проаналізувати основні філософсько-етичні та релігійно-лінгвістичні погляди Лоренцо Валли, визначити його роль у

формуванні нового гуманістичного мислення і розвитку критики церковно-богословських учень.

Лоренцо Валла народився в Римі 1407 року. Його батько – Лука, родом з П'яченци, був юристом, доктором цивільного і канонічного права, консисторіальним адвокатом, а дядько – секретарем папи Мартина V. Після смерті батька, 1420 року, Лоренцо залишився на утриманні мами і дядька, – як і брат Михайло, який пізніше став ченцем у Салерно, та сестра Маргарита, яка вийшла заміж за папського секретаря Альбразіо Дарданеллі [13, с. 138]. Таким чином, як по батьківській лінії, так і по материнській Лоренцо походив із сім'ї так званих курзалів – ученої чиновницької верхівки папської курії, середовища високоосвіченого і забезпеченого.

Де і як отримав освіту Лоренцо, у кого він навчався мистецтву дискусії, до цих пір залишається однією з таємниць його біографії. Біограф гуманіста Маннілі спробував вирішити її, приписуючи тривале перебування і навчання Лоренцо у Флоренції. Однак його припущення не отримувє ніяких підтверджень [5, с. 27].

Юність Валли співпадає з епохою війн і запустіння Риму. Тому він, очевидно, відвідував якусь із міських граматичних шкіл, бо Римський університет припинив тоді своє існування. Серед своїх наставників сам Лоренцо називає папських секретарів і гуманістів: Джовані Аурісну, Рінуччі та Леонардо Бруні. З першим він міг займатися у 1420-1421 роках, з другим – не раніше 1425 року (сам Лоренцо називає його не наставником, а суддею і критиком), а з Бруні Валла зустрівся 1426 року, у нього він навчався писати твори [13, с. 139]. Названі та інші гуманісти з ентузіазмом відкривали у монастирях забуті твори стародавніх авторів. Валла, ще будучи юнаком, розділяв радість цих відкриттів і одним із перших зміг познайомитися з воскреслими ритором Квінтіліаном, філософом Лукрецієм та іншими. Трактат Квінтіліана «Навчання оратора», знайдений 1416 року, та поема Лукреція «Про природу речей» (1417 рік) стали віхами у розвитку гуманізму.

Маючи допитливий розум, Валла не побоявся протиставити Квінтіліана Богу, а красномовність – Цицерону у своїй першій праці «Про співставлення Цицерона з Квінтіліаном» [3, с. 14]. На жаль, ця робота не збереглася, але вплив Квінтіліана простежувався у працях Валли упродовж усього життя.

Ще в Римі у Валли визрів задум нової праці-діалогу «Про насолоду», де він звертається до ідей Епікура. Однак праця у першій редакції з'являється не в Римі, який він змушений покинути через

відмову папи Мартина V передати йому додаткову посаду, а у П'яченці, де Валла перебував на шляху у Павію.

Павійський університет, де Лоренцо читав риторику у 1431-1433 роках, став важливим етапом у формуванні поглядів гуманіста. Тут викладали відомий філолог Андре Білья, латиніст і стиліст Гаспаріо Барціцца, філолог і юрист Маттео Веджо, поет Беккаделлі, юрист Катон Сако й інші відомі гуманісти. Таке оточення сприяло формуванню поглядів Лоренцо Валли у двох важливих напрямках: у розвитку філологічного методу дослідження і у формуванні його антисхоластичної і антиаристотелівської позиції. Тому не випадково гуманіст саме у Павії розпочав розробку трактату «Про красу латинської мови», другу редакцію діалогу «Про насолоду», видав працю «Про девізи і геральдичні знаки» [13, с. 15].

Щоправда, переважна більшість дослідників найпродуктивнішим етапом у творчості Лоренцо Валли вважають неаполітанський. Саме тоді гуманіст дописав працю «Про красу латинської мови», що з'явилася всупереч волі автора, який вважав її незавершеною, видав першу редакцію «Діалектики». Вона була предметом обговорення і суперечок гуманістів-сучасників Валли, з неї були вибрані тези про логіку, етику, метафізику, теологію і на інквізиторському процесі в Неаполі оголошені єретичними [13, с. 17].

Праця була спрямована проти схоластичної діалектики та її найвищого авторитету Аристотеля. Оскільки протест проти схоластики вилився у період Відродження в протест проти самого Аристотеля, який від часів Фоми Аквінського став опорою схоластики, а його авторитет підтримувався церквою, то, природно, поява трактату Валли збільшила число противників його серед діячів церкви і середовища гуманістів. Так, через 100 років послідовник Лоренцо гуманіст Маріо Нізоліо у книзі «Про істинні принципи філософствування» дорікає Валлі за те, що той як й інші, обламавши з вершини метафізики гілки, листки і сучки, залишив незайманим її стовбур і коріння [13, с. 436]. І з цим не можна не погодитися. Валла частіше прагне критикувати схоластичну логіку, ніж її аналізувати.

Однак найвідомішим твором Лоренцо Валли, який оцінюється і трактується по-різному, вважають «Заяву про хибний і видуманий дар Константина», написану 1440 року, а видрукувану лише через 77 років – у 1517 році.

До того і після Валли майже всі гуманісти утримувалися від відкритої критики церкви. Основна їхня діяльність була спрямована на критику чернецтва і конкретних духовних осіб. А вплив нової культури був настільки широким, що немало духовних осіб самі

ставали гуманістами. Серед них Луїджі Марсилії, монах-августинець; Амброджо Траверсарі, генерал ордена камальдулів, який переклав давньогрецькі трактати на латинь; Манетті, який вивчав богослов'я і писав гуманістичні твори; Микола Кузанський, філософ-гуманіст, який 1449 року став кардиналом. Ряд видатних гуманістів були навіть секретарями папської курії (про що відзначалося вище). У 1447-1455 роках папський престол займав Микола V – меценат і покровитель гуманістів. Таким чином, саме папство у XV-XVI століттях не вбачало у гуманізмі (якщо це не зачіпало церковну догматику) загрозу церкві й оголошувало еретичними лише окремі гуманістичні трактати. А широке розуміння гуманістами християнської релігії визначало їхню віротерпимість. Бог, як і раніше, визначається гуманістами творцем Всесвіту. Однак, з розвитком гуманізму, Бог перестає бути активним, діючим початком.

Особливий інтерес становить ставлення саме Лоренцо Валли до церкви і релігії. У його вченні не має місця моральним принципам офіційного християнства і церкви. Тим самим Валла відкидає принцип спілкування з Богом в якості кінцевої мети людини, оскільки така мета, за його вченням, полягає у насолоді. Валла виступає і проти тези про вроджену ваду людей і ворожість природи до людини. Не дивлячись на спроби Валли у певній мірі примирити своє етичне вчення з християнською мораллю, він фактично виключає Бога з людського життя, зберігаючи за ним лише функцію творця всіх благ. З одного боку, він допускає Бога як творця благ, з іншого, пробує осмислити Бога, що приводить його до компромісу: Бога потрібно любити не самого по собі, а як джерело благ [13, с. 140].

Цей висновок приводить Лоренцо Валлу до далеко не релігійного вирішення питання. Бог і благо ототожнюється ним, а саме благо розуміється Валлою як конкретний прояв природи і людини. Звідси він робить висновок, що Бог поступається перед людиною. Така позиція приводить гуманіста до критики релігії і церкви. Природно, що в епоху зародження нових відносин будь-які виступи проти церкви, яка була найбільш спільним синтезом феодального ладу, жорстко придушувалися. Тому, щоб нападати на існуючу церкву, необхідно було зірвати з неї «ореол святості». Це блискуче зробив Лоренцо Валла. Хоча він був не єдиним європейським мислителем, який посягнув на церкву. В Англії вже у другій половині XIV століття відбувався широкий рух за реформу церкви. Одним із лідерів руху був оксфордський професор Джон Уікліф. А коли Лоренцо Валлі виповнилося лише 8 років, то за рішенням Констанцького собору спалили чеського патріота і реформатора Яна Гуса, який вимагав у

своїх проповідях відібрати майно у духовенства і заборонити продаж індульгенцій. В усій Європі піднімався національно-визвольний рух і антикатолицька реформація. Саме в цей час Валла написав свій трактат, який розвінчував посягання папських прав на світську владу.

У момент написання «Заяви...» Валла перебував у Неаполі при дворі Альфонса Арагонського, короля, який прославився не лише своїм меценатством і покровительством гуманістам, але й боротьбою з папою Євгенієм IV за Неаполітанське королівство. Останнє від часів норманів перебувало у васальній залежності пап, які постійно втручалися в справи цієї держави. Прагнучи ізолювати папство, Альфонс підтримує противників папи на Базельському соборі, який він розглядав як політичну асамблею. Не без підтримки Альфонса собор скинув Євгенія IV і обрав антипапу Фелікса V [14, с. 35].

На погляди Лоренцо Валли також впливали і боротьба короля з папою, і хвилювання в Папській області, і соборний рух, що ставив на порядок денний питання про світську владу папства. Не менш важливим фактором, який сприяв появі праці Лоренцо, було покровительство Альфонса, що дозволяло гуманісту висловлювати свої погляди відкрито. Зрозуміло, що за інших умов Лоренцо не наважився б це зробити.

До часу написання «Заяви...» Валла вже був відомий як автор низки гострих полемічних творів, що надали йому славу «повалювача авторитетів». Так, у сенсаційному трактаті «Про задоволення як істинне благо» він сміливо і відкрито заявляє про мораль своєї епохи [13]. В іншому трактаті «Про чернече покликання» [10] Лоренцо називає ченців паразитами суспільства, розвінчує їхнє лицемірство і заперечує сам принцип чернечого життя. За свободу думок і дій проти абсурдних тез теології спрямований його твір «Про свободу волі» [13], який розвінчував всю даремність спроби узгодити свободу людської волі з божественним провидінням. Цілком очевидно, що об'єктивний задум усіх виступів Валли проти аскетизму і положень католицької догматики, за свободу думки і почуттів, природні людські бажання полягає в боротьбі з середньовічним світоглядом, який вже почав відживати свій вік. Тобто сама «Заява...» була підготовлена попередньою роботою Лоренцо Валли.

За формою праця Валли є науковим і доказовим запереченням відомого «дару Константина» – donatio, на якому і базувалися папські претензії на світську владу над усім «світом», тобто Заходом. Буде досить цікаво познайомитися з дарчою грамотою Константина, щоб зрозуміти наукову критику її суті Лоренцо Валлою:

«Імператор Константин на четвертий день після свого хрещення дарував привілей першосвященнику Римської церкви, який полягав у тому, щоб у всьому римському світі священники визнавали його своїм главою так само, як судді визнають своїм главою царя». У цій дарчій грамоті можна також прочитати: «Ми разом зі всіма іншими сатрапами, зі всім сенатом... вирішили наступне: оскільки Блаженний Петро поставлений ставлеником Бога на землі, то нехай і понтифіки, які заміщають самого главу апостолів, отримують від нас і від нашої імперії верховну владу ще більшу, ніж та, яку має милість нашої земної імператорської світлості. Ми вибрали собі самого главу апостолів, щоб він був надійним захисником перед Богом, а також... ми вирішили возвеличити його святу Римську церкву, і вище, ніж нашу імперію. І вирішуючи, ми санкціонуємо, щоби йому належало верховенство як над чотирма головними престолами: Александрійським, Антіохійським, Єрусалимським, Константинопольським, так і над усіма церквами божими у всьому світі. Папа, який коли-небудь буде стояти на чолі Святої Римської церкви, нехай стоїть вище всіх священників і нехай буде главою всім священникам усього світу...» [10, с. 334, 335].

З цього уривку ми бачимо, що «даріння» базується виключно на бажанні Константина відступити верховну владу над світом на користь Римської церкви. Якщо подумати з погляду історії, то вона не знає випадків добровільної відмови від влади. Це наштовхує на міркування, що пресловута грамота є фальшивкою. Саме так і міркував Лоренцо Валла. Завдяки лише філологічному аналізу документа йому вдалося довести фальшивість грамоти.

Далі в грамоті йде перерахування областей, земель, замків, які переходять під володіння Римської церкви, а також символів царської і духовної влади: «...корону з нашої голови і разом з нею тіару, а також наплічну пов'язку, хламиду пурпурову, туніку багряну і весь імператорський одяг, а також символи начальника імператорських вершників. Ми дарчуємо віддаємо йому імператорські скіпетри і разом із тим усі знаки і знамена...».

«Перш за все ми надаємо нашим наказом самому святішому отцю нашому Сильвестру і його нащадкам право власним рішенням призначати священників і зараховувати до благочестивого числа кліриків ту людину, яку він побажає, і нехай ніхто інший не пробує поступати свавільно» [10, с. 336-337].

Передавши символіку царської і духовної влади, Константин об'єднав її в одних руках. Саме з цього факту пізніше Римська церква обґрунтовувала свої права на світську і духовну владу: «...все, що ми

стверджуємо нашою імператорською священною грамотою, залишалось незмінним до кінця світу. Тому перед Богом живим, який велів нам царствувати, і перед страшним його судом ми закликаємо цією нашою імператорською постановою всіх імператорів наших спадкоємців, а також славний сенат і весь народ у всьому світі, який підпорядкований нашій владі, щоб ніхто з них ніяким чином не пробував посягнути на це або чим-небудь зашкодити цьому. І якщо з'явиться така людина, яка осмілиться осквернити це, то нехай вона буде проклята вічним прокляттям, нехай вона в цьому і майбутньому житті відчуває наскільки їй ворожі святі Бога, перші з апостолів – Петро і Павло, і нехай вона загине, спалена у пеклі разом з дияволом, усіма нечестивцями. Скріпивши власними руками сторінку нашої імператорської постанови, ми поклали її над поважним тілом блаженного Петра, глави апостолів [10, с. 337].

Цим заключенням грамота стає талмудом, тобто літературою, яка забороняє навіть сумніватися в її істинності, а під страхом відлучення від церкви забезпечується її виконання, і те, що Лоренцо Валла взявся за розвінчання грамоти Константина, дозволяє вважати його досить сміливою людиною.

Таким чином, із грамоти стає ясно, що Константин – римський імператор (305-337 роки) подарував папі Сильвестру I (314-335 роки) половину імперії, саме західну її частину, а сам залишався імператором у східній частині. Папи постійно посилялися на це даріння. Грамота про даріння увійшла в усі офіційні папські збірники, проникла в декрет Граціана (1150 рік) – найавторитетніший збірник усіх папських постанов, який послужив основою канонічного права. Грамота про даріння була складена у папській курії у VIII столітті, найвірогідніше при Стефані II. Вона мала цілком певну мету: обґрунтувати папські посягання на світську владу у самій державі й взагалі на панування пап у Європі.

Особа Константина була вибрана не випадково. З іменем цього імператора пов'язане допущення рівноправ'я християнства із стародавніми культами. Константина легше, ніж будь-якого іншого імператора, можна було представити покровителем християнської церкви. Цьому сприяло перенесення столиці на Схід (330 рік). Оскільки в Римі продовжував залишатися папа, то ця обставина могла навести на думку про розподіл влади.

Таким чином, взявши в якості вершителів акту даріння Константина і Сильвестра, папи сподівалися надати значну вагу своїй фальшивці, отримати правдоподібніші обґрунтування своїх претензій.

Втручання пап у справи інших держав, їхнє прагнення використати будь-яке послаблення центральної влади і перешкодити національному об'єднанню окремих країн зустрічали протидію з боку носіїв прогресивних централізаторських тенденцій. Процес створення національних держав посилював ідеологічну боротьбу з папством. З'явилися різні політичні теорії, які обґрунтовували самостійність світської влади і були спрямовані проти папства.

Існування так званого «Константинового дару» обґрунтовувалося протягом декількох століть грамотою, яка зберігалася в Римі як найбільша святиня. Сумніви в істинності грамоти почали висловлюватися від самого початку XIII століття, часу, коли провал хрестоносного руху і піввікова боротьба імперії та папства неабияк скомпрометували авторитет католицької церкви і її глави. Уже Данте, при своїй феодалній правовірності і який багато в чому проголосив ідеї гуманізму, висловлював сумніви в істинності «дару».

Виразніші сумніви висловлювали на Констанцькому соборі (1414-1418 роки), скликаному для ліквідації довголітнього розколу (так званої схизми), який ще більше розхитав могутність папства.

1433 року знаменитий вчений і філософ, кардинал і діяч католицької церкви Микола Кузанський в одній із глав трактату «Про католицьку згоду» вперше виклав сумніви, які висловлювалися до нього, і доводив те, що «Константинів дар» є пізньою підробкою.

На початку XIV століття відомі французькі юристи П'єр Дюбуа і Юліан Паризький, захищаючи інтереси свого короля проти папи, висунули тезу про незалежність світської влади від духовної. Відомий публіцист і політичний діяч XIV століття Оккам так само обґрунтував розподіл влад і їхнє невтручання у справи одна одної. У другій половині XIV століття на арену політичної боротьби з церквою виступив знаменитий Уїкліф. Його сміливі заяви про незалежність держави від церкви і ціла система реформ церкви надихнули основні положення бюргерсько-буржуазного напрямку у Реформації. Однак усі спроби спростувати істинність «Константинового дару» обґрунтовувалися міркуваннями емоційно-етичного характеру і не мали наукової критики джерела [5, с. 63].

Таким чином атмосфера гострої ідеологічної боротьби з папством, яка у XIV-XV століттях зі всією гостротою ставила на порядок денний вирішення питань взаємовідносин світської і духовної влади, безпосередній момент боротьби папства і неаполітанського короля, загальний світогляд Валли привели до появи «Заяви...».

За формою праця Валли є науковим і доказовим запереченням відомого «дару Константина». Для нього важливо розвінчати папські

претензії, тобто довести, що папа не має права на світську владу. Цьому завданню підпорядкована вся дослідницька робота з розвінчання достовірності «Константинового дару». Це завдання Валла висловлює ще на початку роботи, показуючи своє ставлення до грамоти Константина, де перераховані нібито подаровані папі держави. «Таким чином, все це твоє папо? І в тебе в думках все повернути? І ти думаєш, що всі королі й правителі Заходу пограбують міста і змусять їх платити тобі щорічну данину? Я навпаки вважаю, що більш справедливо дозволити правителям позбавити тебе своєї території, яку ти займаєш. Тому, що як я покажу далі, це даріння, яким папи хотіли обґрунтувати своє право, було невідомим ні Константину, ні Сильвестру» [10, с. 160].

За допомогою різноманітних документів ставиться під сумнів сам факт пожалування. Валла використовує як абстрактні розуміння і посилення на церковні джерела, так і на історичні свідчення, які підкріплювалися юридичними аргументами. «Чи можна прийняти на віру факт, що базується на єдиному документі й при тому сумнівному? – запитує Валла. Відповідаючи на це запитання негативно, він не обмежується всебічним аналізом цього акту. Гуманіст звертається до самої грамоти Константина, до того єдиного документа, на який посилалися всі захисники «Константинового дару». Саме це дозволило йому до кінця розвінчати лжедаріння. Тут необхідно доповнити, що під час перебування в римській курії, він, займаючись звіркою і виправленням рукописів, отримав можливість ознайомитися з різноманітними кодексами декретів Граціана, які містили дарчу грамоту. Не знайшовши у багатьох найдавніших кодексах цієї грамоти, Лоренцо Валла прийшов до висновку про інтерпретацію, про що і повідомляє в «Заяві...». Встановивши цей факт, Валла звертається до розбору самої грамоти. Він аналізує її з найрізноманітніших боків – філологічного, історичного, етнографічного і просто з точки зору здорового глузду. Лоренцо приходить до висновку, що це фальшивка. Наприклад, у грамоті говориться про Константинополь як місто єпископського престолу, але Константинополя як такого ще не було. Валла говорить, що діадема, яку Константин передає Сильвестру разом з іншими атрибутами влади, була «із золота з дорогоцінними каменями, насправді вона була з тканини і носили її тільки царі, а не імператори».

Валла у «Заяві...» підкреслює, що грамота написана на справжнісінькій варварській латині, на якій в IV столітті ще не писали. Посилаючись на стародавніх авторів, він доводить, що в тому

значенні, в якому ці слова вживались у часи укладення фальшивки, вони не вживались у часи Константина.

Оскільки підробка очевидна і грамота фальшива, папські претензії на світську владу позбавлені будь-яких підстав і стають незаконними. Однак, щоб розбити останні аргументи своїх противників, Валла допускає далі, що папи володіли половиною імперії, але пізніше хтось із них був позбавлений володінь. У цьому випадку не можна вимагати повернення їхніх володінь назад [10, с. 169]. Папське панування – це рабство, в якому людина не повинна знаходитися. І навіть те, чим володіють папи, не може бути виправданим жодним правом давності. Володіння ці базуються на вірі й незнанні або швидше за все на обмані, які не дають папам абсолютно ніяких прав.

Завершується праця вимогою бідності церкви і невтручання її в світські справи, які, як вважає Валла, відносяться до компетенції держави і які священикам робити не гоже. «Як може бути незаплямованим безкорисливість» священиків серед багатств, посад, серед управління світськими справами? Хіба ми не відмовились від справ земних, щоб досягнути більших багатств? Відмовилися від приватної власності, щоб володіти іншою власністю – небесною? І будуть нашими міста, податки, мита? А якщо ми це робимо, по якому праву ми будемо називатися кліриками?».

Наприкінці «Заяви...» Валла проголошує справжній гімн народній волі. «Законом природи не встановлено, щоби один народ підкоряв собі інший. Ми можемо керувати іншими, але не можемо наказувати і використовувати силу, якщо не хочемо відкинути людяність, уподобитися жорстоким звірям, які здійснюють криваве панування над слабкішими» [14, с. 52].

Таким чином, папа не лише позбавляється права вимагати повернення під свою владу звільнених народів, але самі ці народи, на думку Валли, отримують право діяти активно, а саме виступати проти папи. «...Якщо римлянам було дозволено або вигнати Константина, як Тарквінія, або убити його, як Юлія Цезаря, то скоріше всього буде дозволено римлянам і народам провінцій убити того, хто нібито зайняв місце Константина» [14, с. 52].

Використовуючи у своїй документації поширену в період Відродження ідею тираноббивства, Валла осмілився, можливо, вперше в історії, наполягати на праві смерті для святого отця, який зазіхає на народну волю. Ідея тираноббивства є відображенням широко пропагованої в праці Лоренцо Валли ідеї народоправства; остання, в свою чергу, пов'язується у нього з концепцією народної волі. Народ стоїть на варті своєї волі, яка, будучи законом природи, має цінність

сама по собі безвідносно до будь-якого авторитета. Тому народ у Валли у кінцевому рахунку виступає джерелом і основою держави, він вільний сам вирішувати свою долю, змінити форму правління, вибрати государя, розправитися з тираном. Валла устами римлян заявляє папі: «За власною волею прийшли ми до тебе, римський папа, за власною волею ідемо тепер від тебе, щоб ти більше не правив нами... Ти хочеш управляти нами проти нашого бажання, ніби ми сироти, ми, які зможемо, можливо, більш мудро правити тобою» [14, с. 52].

Завершує цю знамениту працю Лоренцо Валла відомим євангельським висловом, який логічно підводить підсумок усім роздумам Валли: «Воздайте цезарю цезарево, а богу боже!». Виступ проти світської влади церкви мав велике значення в межах Італії, був загальноєвропейською справою.

Праця Валли з'явилась у той період, коли в Європі йшов процес утворення національних держав, а Італія, яка залишилась необ'єднаною, була зайнята боротьбою неаполітанського короля з папою. Ці обставини висунули на перший план питання про світську владу церкви, про співвідношення світської і духовної влади.

Головну мету роботи Валли вбачаємо у необхідності розбити папські претензії на світську владу, щоб знищити саме світське панування церкви. Виступи проти світської влади церкви мали значення не лише в межах Італії, це була справа загальноєвропейська. І Валла, зрозумівши це, став на захист молодих держав, які проходили період централізації, ставши виразником передової громадської думки свого часу. Він не лише відкидає права папства на світську владу, але й виступає з вимогою відмови папства від своєї влади. Валла передбачає активний виступ народу проти влади папи, прорікаючи навіть його вбивство. Однак Валла не ставить за мету створити певну програму повстання або боротьби з папою, його праця в основному присвячена доведенню підробки «Константинового дару» і цій меті підпорядковані всі його роздуми.

Серед своїх сучасників – італійських гуманістів XV століття Валла постає як виняток. Критикуючи духовенство і світську владу папи, навіть найсміливіші з них не могли так рішуче і послідовно довести свої ідеї до логічного завершення, як це зробив Валла. І це дозволяє ставити Лоренцо Валлу в один ряд з найвидатнішими політичними діячами Середньовіччя.

Довівши фальшивість «Константинового дару», Валла відкинув один з принципів теорії папського верховенства. Це дозволяє вважати «Заяву про хибний і видуманий дар Константина» антипапським політичним памфлетом. Праця Валли була надрукована тільки через

77 років після її написання – у 1517 році. Широке її обнародування могло поставити під загрозу життя великого гуманіста. Праця поширювалась у списках, а Євгеній IV під страхом відлучення від церкви заборонив читання цієї книги.

Лоренцо Валла був незалежним мислителем. Хоча він і використовував у своїх роботах ідеї античності, але головним учителем його було саме життя. Прагнення Валли до свободи думки, інтелектуальна сміливість, бажання докопатися до істини і розвінчати все застаріле, що стоїть на шляху, схильність до інтелектуальних провокацій читача, злий і насмішкуватий розум, висока самооцінка власної діяльності викликали нерозуміння навіть у деяких гуманістів-сучасників, не говорячи уже про тих, чиї авторитети та інститути він зачіпав своїм гострим пером.

Дивовижний не тільки діапазон критики Лоренцо Валли, дивовижне і те безпомилкове відчуття, з яким він виявляв болючі місця ворога. Це досягалось тим методом критики, який базувався на цілісному сприйнятті й загалом вірній оцінці дійсності. Можна розрізнити основи його продуманого і твердого методу. На першому ступені пам'ятка розглядалася з точки зору правдивості, вірогідності та відсутності внутрішніх протиріч. На другому ступені залучалися свідчення сучасних пам'ятці істориків. На третьому – дані нумізматики, археології і філології. Розглядаючи пам'ятку за цими принципами, Валла знаходить неточності й помилки логіки авторів документу, виявляючи їх фальшивість.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ревякина Н.В. Политическое значение трактата Лоренцо Валлы «Заявление о ложном и вымышленном дарении Константина» / Н.В. Ревякина // Вестник МГУ. – 1961. – №4. – С. 35-40.
2. Гуковский М.А. Итальянское Возрождение / М.А.Гуковский. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 618 с.
3. Брагина Л.М. Социально-этические взгляды итальянских гуманистов / Л.М.Брагина. – М.: Высш. шк., 1983. – 308 с.
4. Брачоллини Поджо. Фаетии / Пер. с лат., коммент. и вступ. ст. А.К. Дживелегова. – М.-Л, 1934. – 112 с.
5. Хоментовская А.И. Лоренцо Вала – великий итальянский гуманист / А.И.Хоментовская. – М.-Л.: Наука, 1964. – 146 с.
6. Корелин М.С. Этический трактат Лоренцо Валлы «Об удовольствии и об истинном благе» / М.С.Корелин // Вопросы философии и психологии. – 1895. – Кн. 29-30. – С. 22-17.
7. Баткин Л.М. Итальянский гуманизм, стиль жизни, стиль мышления / Л.М.Баткин. – М.: Наука, 1978. – 199 с.

8. Баткин Л.М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности / Л.М.Баткин. – М.: Наука, 1989. – 210 с.
 9. Брагина Л.И. Итальянский гуманизм. Этическое учение XIV-XV веков / Л.И.Брагина. – М.: Высш. шк., 1974. – 272 с.
 10. Заявление о ложном и вымышленном дарении Константина. О монашеском обете // Гуковский М.А. Итальянские гуманисты XV века о церкви и религии / М.А.Гуковский. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 100-217.
 11. Ревякина Н.В. Проблемы человека в итальянском гуманизме второй половины XIV века – первой половины XV века / Н.В.Ревякина. – М.: Наука, 1977. – 272 с.
 12. Рутенбург В.И. Титаны Возрождения / В.И.Рутенбург. – Л.: Наука, 1976. – 215 с.
 13. Валла Лоренцо. Об истинном и ложном благе. О свободе воли / Лоренцо Валла. – М.: Наука, 1989. – 464 с.
 14. Валла Лоренцо. Заявление о ложном и вымышленном дарении Константина / Лоренцо Валла // Вестник МГУ. – 1961. – №4. – С. 35-53.
- Надруковано за виданням: «Україна-Європа-Світ»: [міжн. зб. наук. пр.]. – Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвць. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 5. – У 2 ч.: Україна-Європа-Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку / Міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М.М. Алексієвця. – Ч. 2. – С. 179-187.

* * *

Б. В. Год
(м. Полтава)

МАТТЕО ПАЛЬМІЄРІ: ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ БОРОТЬБИ ЗА СПРАВЕДЛИВІСТЬ

Епоха Відродження, незважаючи на віддаленість у часі, викликає значний інтерес у дослідників. Сучасну людину в ній приваблює дух оновлення, гуманізм і прагнення по-іншому осмислити проблеми земного буття особистості. Нам близькі й зрозумілі пошуки ренесансних мислителів щодо вдосконалення людини та суспільства, їх ставлення до людського життя як до вищої цінності. Європейське Відродження подарувало світові цілу плеяду яскравих талантів, титанів думки і художньої культури, справді «універсальних особистостей». Не всі гуманісти досягли рівня Леонардо да Вінчі, Мікеланджело й Леона Батиста Альберті, але всі вони заслуговують на

увагу сучасного дослідника, бо уособлюють дух епохи, її багатогранність і складність.

Наша стаття присвячена видатному гуманістові XV століття Маттео Пальмієрі. Ми прагнемо проаналізувати його життєвий шлях і діяльність, розкрити ідейний зміст та головні грані творчої спадщини, еволюцію світогляду й вплив на ренесансну думку наступного періоду (XVI століття). Це дасть змогу ще раз перевірити твердження окремих учених про вузькопрофесійний, філологічно-риторичний характер італійського гуманізму, його елітарність і «титанізм».

У ході роботи над статтею ми спиралися на дослідження провідних ренесансознавців – Я. Буркгардта, Е. Гарена, П. Кристеллера, О. Лосєва, В. Рутенбурга, Л. Брагіної, Н. Рев'якіної й інших. Історичним джерелом стали трактати і промови М. Пальмієрі та його сучасників, соціальні утопії XVI століття, твори політичних мислителів (Ф. Гвічардині, Н. Макіавеллі).

Маттео Пальмієрі (1406 – 1475 роки) представляв той соціально-культурний тип Ренесансу, який був схарактеризований Я. Буркгардтом як *l'uomo universale* («універсальна людина»). Ця універсальність полягала у поєднанні різнобічних знань та участі в практичній діяльності на благо суспільства. Філологічні студії гуманістів цінувалися тоді «не лише заради знайомства зі Стародавнім світом, а діставали активне застосування у повсякденному житті» [4, с. 136]. Найчастіше гуманістична інтелігенція працювала на державній службі. Такий приклад нам дає М. Пальмієрі – представник італійського «громадянського гуманізму».

Про його життя відомо не так уже й багато. М. Пальмієрі народився 1406 року у Флоренції, в сім'ї аптекаря. Освіту здобув у гуманістичній школі Созомено да Пістойа при університеті (Студіо), де слухав лекції з гуманітарних дисциплін. Він товаришував із визначними гуманістами – Леонардо Бруні, Поджо Браччоліні, Аламанно Ринуччині; у зрілому віці брав участь у філософсько-релігійному гуртку Джованні Аргіропуло.

Головним заняттям М. Пальмієрі були політика і державна служба. Впродовж майже півстоліття він займав помітне місце у суспільному житті Флоренції – був дипломатом, працював на різних адміністративних посадах, двічі обирався гонфалоньєром справедливості (вища посада у Флорентійській республіці. – Б.Г.). Гуманіст користувався значним авторитетом серед флорентійців. Як показало дослідження Л. Мартинеса, Пальмієрі ніколи не брав хабарів і не використовував державні посади для особистого збагачення [2, с. 29]. Його товариш А. Ринуччині у надгробній промові,

виголошений 15 квітня 1475 року в день поховання гуманіста, зазначав: «Завдяки своїй працьовитості та заняттям вільними науками він так примножив свій сімейний статок, що йому не тільки вистачало на необхідні витрати, але і залишалося на збільшення краси й достоїнності (міста. – Б.Г.), про що свідчать чудові споруди... і кількість пожертвувань на благо церкви ...» [11, с. 187-188].

А. Ринуччині звернув також увагу на поєднання в особі М. Пальмієрі політика і вченого. «Серед турбот про домашні справи він під час неспокійної суспільної діяльності зберігав любов та завзяття до наук. Ретельно розподіляючи час, намагався, аби заняття науками давали радість ..., аби його твори були корисними для інших» [11, с. 188]. Отже, перед нами типовий приклад гуманіста, який не обмежувався кабінетною роботою й вивченням манускриптів. Для нього важливими були як *vita activa*, так і *vita contemplativa* (життя активне й споглядальне). У гуманістичному русі Італії це питання було принциповим: дехто ставив на перше місце заняття наукою, що вимагало всамітнення, а дехто – активне громадянське життя. М. Пальмієрі вибрав «середній шлях», уважаючи науку, знання необхідним доповненням до суспільної практики і навпаки. У траурній промові Ринуччині також відзначалися заслуги гуманіста перед флорентійською громадою: як державний діяч він поєднував «величезну серйозність із чемністю, був приємним для добрих людей та страшним для поганих. Жодного разу не зійшовши зі шляху справедливості, він залишався наполегливим, вірним, розважливим і бездоганно чесним» [11, с. 188]. Навіть якщо зважити на певну гіперболізацію з боку Ринуччині, у промові змальовано досить привабливий образ М. Пальмієрі – патріота і гуманіста, вірного сина Флоренції.

В історії італійського Відродження Флоренція займала особливе місце. У роздробленій на окремі державні утворення Італії важко було знайти місто, де було б, за словами Я. Буркгардта, стільки «життя, руху й активної громадської діяльності» [4, с. 67]. Саме тут виник головний осередок Ренесансу, сформувалися світоглядні орієнтири нової культури. Місто Данте, Петрарки, Боккаччо було надзвичайно сприйнятливим до гуманістичної ідеології. Цьому сприяли: бурхлива господарська діяльність його мешканців, поширення передових економічних форм організації виробництва, високий рівень освіченості городян, традиції пополянської демократії та політичних свобод. Щиро й активно оспівував переваги і красу Флоренції гуманіст Л. Бруні. Він говорив, що вона розташована зручно, добре розбудована, є спадкоємницею давньоримської політичної культури

тощо [3]. До нашого часу дійшов анонімний документ – публічна промова іноземного студента, у якій Флоренція порівнювалася зі стародавніми Афінами. Маючи на увазі захоплення флорентійців «вільними мистецтвами», зокрема грецькою культурою, оратор зазначав, що «ці чудові науки» сприяють процвітання держави, злагоді городян, надають стабільності «всім громадським і приватним справам», а із них складається справжнє багатство міста на Арно [1, с. 112]. У такій духовній атмосфері формувався світогляд і розгорталася творча діяльність М. Пальмієрі.

Ще одна риса флорентійської дійсності того часу – надзвичайна насиченість політичною боротьбою. «У Флоренції політиками були всі», – писав Н. Макіавеллі. Пополани проти нобілів, гвельфи (прибічники папства) проти гібелінів (прибічників імперії), «чорні» проти «білих», – це далеко не повний перелік партійних опонентів. Досить широким було коло осіб, причетних до управління комунуо (за деякими підрахунками, декілька тисяч). Сторінки флорентійських хронік від середини XIII до початку XVI століть рясніють фактами заколотів, змов, інших проявів громадянської непокори. Ключовим питанням політичної боротьби було протистояння тиранії, що зазіхала на флорентійську традицію народовладдя, республіканські принципи та інститути.

Роки життя М. Пальмієрі припадають на становлення у Флоренції тиранії сімейства Медічі, яке, починаючи з 1434 року, фактично правило нею, зберігаючи республіканський лад. Ставлення гуманістів до медіційського режиму було неоднозначним. З одного боку, багатьох хвилював підрив демократичних підвалин Флоренції, з іншого – приваблювало щедre меценатство і підтримка культури в місті, особливо за Лоренцо Пишного. М. Пальмієрі міг усе це бачити. За Лоренцо Пишного Флоренція прикрашалася чудовими спорудами, вона збагатилася колекціями живопису, в ній розцвіла поезія італійською мовою, була заснована Платонівська академія, створена грецька бібліотека. Якщо вірити Ф. Гвіччардині, то у Флорентійському Студіо читали лекції всі відомі науковці Італії [5, с. 76]. У місті працювали такі авторитетні митці й дослідники, як А. Поліціано, М. Фічіно, Піко делла Мірандола, С. Ботичеллі, Беато Анджеліко, Д. Гірландайо. Разом із тим спостереження за еволюцією медіційського правління давало дуже багато для етико-політичної рефлексії М. Пальмієрі. Не будучи професійним ученим, він у вільний від служби час займався літературною творчістю. Пальмієрі належать такі історичні праці, як «Життєпис Нікколо Аччайуолі», «Про здобуття Пізи», «Історія Флоренції», що охоплювала період 1432 – 1474 років.

На особливу увагу заслуговують його діалог-трактат «Громадянське життя» (1439 рік) і філософська поема «Град життя» (1464 рік).

Як ми вже зазначали, М. Пальмієрі належав до провідної течії італійського Ренесансу першої половини XV століття – «громадянського гуманізму». Так у науці визначено творчість групи письменників і політичних діячів Флоренції кінця XIV – першої половини XV століття на чолі з Леонардо да Вінчі, для яких актуалізація античної спадщини, зокрема етичних концепцій Аристотеля й Цицерона, слугувала обґрунтуванням ідеалів патріотизму, спільного блага, ділової та політичної активності громадян. Політична позиція, характер аргументації, морально-етичний аспекти проблеми репрезентовані гуманістом у «Промові про справедливість» (1437 або 1440 рік), яка була виголошена Пальмієрі під час його обрання на посаду гонфалон'єра справедливості.

У промові гуманіст розкриває сутність та історію цієї посади. Він говорить, що гонфалон'єр був фактично головою уряду, Синьорії, а потреба в такій посаді виникла ще в XIII столітті для підтримання громадянського миру. Ренесансний мислитель особливу увагу зосереджує на інтерпретації поняття «справедливість». Він наполягає на природному характері справедливості та її моральному тлумаченні. Хоча М. Пальмієрі посилався не лише на античних авторів, але й на богословську літературу, говорив про «божественний закон», що лежить в основі людського існування, він переніс центр ваги на земне втілення принципу справедливості як підвалини громадянського життя. Гуманіст уважав його базовим для підготовки законів. Далі М. Пальмієрі зазначав, що люди постійно вдосконалюються (наводить приклади Солона, Лікурґа, Міноса, Радаманта, «Дванадцять таблиць» римлян тощо), і все це «заради вигоди від них (законів) для роду людського».

Гуманістичний підхід зумовив морально-дидактичний акцент промови М. Пальмієрі. Справедливість розглядалася ним як універсальна доброчесність, внутрішній імператив приватного й громадянського життя. Вона «керує всіма доброчесними справами, заохочує їх», допомагає розважливості, приборкує пристрасті, сприяє поміркованості й скромності. Повторюючи Аристотеля, автор промови стверджував, що «справедливість – це найдосконаліша доброчесність, усі інші доброчесності містять у собі». На закінчення він закликав магістратів підтримувати єдність громадян і «кожне слово й діло» спрямовувати на «спільне благо» [10, с. 145].

Повніше гуманістична концепція М. Пальмієрі викладена у ґрунтовній праці «Громадянське життя», яка складається з 4 книг. У

першій мова йде про виховання юнацтва, у двох наступних – про норми поведінки громадян у приватному та публічному житті, четверта книга – присвячена багатству як соціальному феномену. Твір має форму бесіди сучасників і співгромадян автора – Франко Сакетті, Луїджі Гвіччардіні та Аньоло Пандольфіні, «глибоко освіченого» флорентійця. Автор роботи прагне запропонувати заходи, які сприяли б вихованню «ідеального громадянина», а за допомогою моральної філософії він радить пізнавати справжню «науку життя». Вона відрізняється від «наук надто темних, важких, таких, що не стосуються доброчесного життя» (схоже, натяк на схоластику. – Б.Г.). Твір «Громадянське життя» написано живою італійською мовою – так гуманістові простіше було вести розмову з «любимими співвітчизниками».

Поняття «громадянське життя» (*vita civile*) М. Пальмієрі трактував досить широко, включивши в нього всі форми людського спілкування – сім'ю, державу, друзів тощо. «Політичне життя», на його думку, також є компонентом суспільних зв'язків, бо сприяє їх упорядкуванню на основі розумного балансу приватного і спільного інтересу. Соціальність коріниться у самій природі людини, вона потрібна для захисту її життя та продовження роду. «З такою метою зав'язуються між людьми відносини дружби, спорідненості, шлюбу, встановлюються форми спілкування й співробітництва..., а зібрані разом люди утворюють єдине ціле» [9, с. 194].

Хоча М. Пальмієрі не вживав слова «цивілізація», здається, йшлося саме про неї, коли окреслювалася історія «громадянського життя». Із появою нових суспільних відносин, на думку гуманіста, зростали запити людей, ускладнювалися форми життєдіяльності, виникали міста, «громадянський побут та звичаї яких становили невичерпні можливості як для задоволення потреб, так і для прикрашання й облагороджування (*all'amplitudine et hornamento*) нашого існування», утверджувалися закони «людського співжиття»; розквітали творчі здібності людини, розвивалися ремесла, торгівля, науки, мистецтво. Поділяючи погляд ренесансних гуманістів на людину як творця власного життя, М. Пальмієрі вказав на важливу грань її творчої діяльності – соціальну.

Нову, порівняно із Середньовіччям, оцінку гуманіст дав праці. Він уважав її не покаранням за первородний гріх, а природною потребою та шляхом до розвитку, вдосконалення особистості. Мислителем у «Громадянському житті» вибудовано чітку ієрархію суспільнокорисної праці: землеробство, ремесла, торгівля, а також кожна наука, що сприяє «похвальним і чесним справам» – медицина,

право, архітектура тощо. Праця обов'язкова для всіх людей, яким необхідно прагнути до досконалості (людину прославляють новаторство й відкриття), а справжнє благородство, вважає Пальмієрі, реалізується в активній діяльності.

У творі М. Пальмієрі з'ясовує й головну проблему «громадянського життя» – як поєднати індивідуальні інтереси із суспільними, благо індивіда зі «спільним благом». Тут він безкомпромісний: «Суспільна користь, слава і честь ніколи не можуть заступити приватні вигоди і ніколи не буде корисним те, що слугує небагатом і завдає шкоди всьому тілу держави» [9, с. 196]. Позиція гуманіста відзначена послідовною громадянськістю, патріотизмом, ідеалами служіння народові та спільному благу.

Йому притаманна ще одна риса, характерна для гуманістичної ідеології в цілому: педагогічність, віра у можливість виховати «ідеального громадянина» шляхом прилучення до моральної філософії та інших «вільних наук». М. Пальмієрі можна віднести до плеяди таких ренесансних педагогів, як П.П. Верджеріо, М. Веджо, Л.Б. Альберті. У першій книзі «Громадянського життя» він досить повно виклав програму гуманістичного виховання всебічно розвинутої особистості, яка повинна стати опорою флорентійського суспільства. Тут і надзвичайно дбайливе ставлення до дитини, розуміння специфіки дитячого віку, і піклування про фізичний стан та здоров'я, рекомендації щодо методів виховання й навчання. Багато уваги гуманістом приділено сімейному оточенню і стратегії сімейного виховання, урахуванню індивідуальних та вікових особливостей дитини. М. Пальмієрі хотілося, щоб молодь вибирала «добročесність (l'honestà) й такою ж мірою користь (l'utile), що недалеко від неї» – підстави для кожного добродійного вчинку [9, с. 194, 195].

Загалом, як бачимо, М. Пальмієрі обстоював ідеал активного, діяльного ставлення до життя, а добročесність він трактував як «доблєсть», особисті інтереси рекомендував підпорядковувати інтересам «рідної комуні». Такі уявлення домінували в італійському гуманізмі впродовж першої половини XV століття. Його подальший розвиток позначився відходом від соціальної та етичної проблематики в бік загальнофілософських питань, чого не уникнув і М. Пальмієрі. За чверть століття після діалогу «Громадянське життя», у 1464 році, наслідуючи Данте, він написав поему «Град життя». Вона була осуджена церквою як єретична. Проте ця робота гуманіста була добре відомою сучасникам, про неї схвально відгукнулися Л. Даті, К. Ландино, Б. Валорі, А. Ринуччині та інші.

Новий етап розвитку ренесансного гуманізму пов'язувався з появою у другій половині XV століття флорентійського неоплатонізму і спробами вписати людину в космологічну картину світу, зробивши акцент на її духовних потенціях та божественних якостях. А це означало втрату ідей, освоєних «громадянськими гуманістами», а саме – сприйняття людини в гармонійній єдності матеріального й духовного начал. Найбільш повно ця тенденція проявила себе у творчості М. Фічіно, певною мірою – у Піко делла Мірандола і М. Пальмієрі.

Поема «Град життя» – величезна алегорія (3 книги, 100 розділів, у кожному по 50 терцин), у якій змальовано потойбічний світ, де мандрує у пошуках істини душа автора під проводом Сивілли Кумської, уособлення знань і мудрості. Під «градом життя» розуміється цілий світ, небо й земля, зв'язані універсальним законом розуму. Цей розум поєднує людину з Богом, утілюється в її земних діяннях. «Один закон панує всюди, хоч від людини він завжди прихований; то є закон, що в кожній із речей сенс існування точно визначає» [12, с. 53].

Від класичного неоплатонізму погляди М. Пальмієрі відрізняє більш тісний зв'язок із практичним повсякденним людським життям, інтерес до соціально-етичної проблематики. Ідеї «громадянського гуманізму» в нього оживають, вони перенесені у більш широкий філософсько-теологічний контекст. У перших двох книгах «Граду життя» М. Пальмієрі мова йде про космологічні проблеми, викладається вчення про душу, а в третій – гуманіст повертається до улюбленої теми філософії моралі, питання про те, як зробити «закон розуму», «природний закон» критерієм поведінки «ідеального громадянина». У центрі уваги знову опиняється поняття «справедливість».

Справедливість розглядається М. Пальмієрі в натурфілософському аспекті, у нерозривному зв'язку з природою, як універсальний прояв божественного в людині – Істини. Істина «сходить на землю, аби втілитися у людські закони та зробити їх твердим правилом усякої справедливої влади» [12, с. 54]. Вона ж наставляє людину, диктує моральний кодекс поведінки, спонукає до добра. Як і у попередній праці, М. Пальмієрі торкається принципу спільного блага. Людина самою природою створена не лише для себе, а й для сім'ї, батьківщини, друзів. Часто служіння спільному благу вимагає багатьох зусиль, навіть жертв. У інтересах спільноти є «викорінення тиранії», утвердження справедливих урядів.

Як бачимо, гуманіст залишився вірним ідеалам активного життя і боротьби за кращий соціальний лад, чого не можна сказати про ортодоксальних флорентійських неоплатоніків медичійського періоду. Але на відміну від ранньої творчості в поемі «Град життя» звучать песимістичні нотки щодо можливостей установити такий лад. Гуманіст констатує, що реальний стан справ далекий від ідеалу справедливості та спільного блага. Люди по-різному сприймають справедливість, загалом її просто немає. У небесній і піднебесній сферах «граду життя» переважають темні фарби – страшний ліс, мертві води, похмурі долини тощо. Гармонія втрачається, а люди безсилі подолати зло.

М. Пальмієрі намагався відшукати і причини дисфункції соціального організму, та не тільки моральні, але й майнові. Він був одним із перших серед гуманістів, хто побачив корінь зла у приватній власності. «Моє» і «твое», – писав гуманіст, – розділили людей, порушили встановлений природою порядок, спричинили суперечності й війни. Автора «Граду життя» засмучувало, що «людські блага доступні лише небагатьом, а бідняки не мають необхідного» [12, с. 55]. Він звертався до первісного етапу цивілізації, «доби Сатурна», коли все було спільним, панували доброта, справедливість і чесність. Це звернення загалом характерне для гуманізму, як і захоплення ідеєю держави Платона. Але «золотий вік» змінився «царюванням Юпітера», люди почали захоплювати землі, навчилися виготовляти зброю, розпочалися війни. Як бачимо, М. Пальмієрі наголошував на історичному характері приватної власності, що було безсумнівним досягненням суспільної думки XV століття. Гуманіст також побачив суперечності розвитку людської цивілізації, коли люди, прагнучи до кращого, вдосконалюючи умови існування, отримували нерівність і соціальні проблеми. Симпатії М. Пальмієрі на боці «втраченого раю», цієї «блаженної фази людської історії». У той же час не варто забувати, що він (у «Громадянському житті») виправдовував прагнення до матеріального успіху, прибутку, що віддзеркалювало риси пополянської моралі. У розв'язанні цієї проблеми гуманісту на допомогу приходив Цицерон з його ідеальною державою, де «править розум і немає місця несправедливості», а приватна власність обмежена законом. М. Пальмієрі переконаний, що лише компроміс дасть змогу дотриматися принципу спільного блага.

Проте М. Пальмієрі до кінця своїх днів глибоко вірив, що за справедливість необхідно боротися лише морально-етичними методами. Кожна людина повинна усвідомити свій обов'язок служити всьому людству, бути корисною для багатьох, а відтак нікому не

шкодити. Чесне служіння інтересам держави, характерне як для М. Пальмієрі, так і для його однодумців – Л. Бруні, Д. Манетті, Д. Аччайуолі, іншим «громадянським гуманістам». Вони вважали його вищим проявом моральної досконалості. Своєю літературною творчістю ренесансні мислителі сприяли вихованню флорентійської молоді в дусі патріотизму, життєвої активності, вірності республіканським традиціям.

Ідеї М. Пальмієрі не були забуті й у XVI столітті, коли ренесансний гуманізм зазнав суттєвої трансформації. У нових умовах загострення соціальних суперечностей, релігійних і політичних конфліктів, наступу Реформації, а потім Контрреформації інтерес до його творчої спадщини навіть зріс. Передусім це стосується соціально-критичного аспекту, міркувань М. Пальмієрі щодо форм власності. На думку сучасної російської дослідниці Л. Чиколіні, італійський гуманіст, який у «Градї життя» різко осудив приватну власність – джерело соціальних бід – став одним із найближчих попередників Т. Мора [8, с. 130]. Автор «Утопії» мав ще більше підстав переконатися в цьому, оскільки спостерігав картину страшних бідунів англійського народу під час «обгороджувань». У суспільстві, зазначав він, де «...є приватна власність, де все міряють на гроші ... навряд чи коли-небудь можливий правильний успішний перебіг державних справ» [6, с. 295].

Книга Т. Мора «Утопія» була перекладена італійською мовою і видана Ф. Доні в 1548 році. Вона викликала широкий резонанс в Італії. Пізніше з'являється велика кількість різноманітної соціально-утопічної літератури. Її автори зверталися до античних джерел, але не забували й ренесансних надбань, ідей М. Пальмієрі. Так, вплив флорентійського мислителя прослідковується в «Діалогах» А. Бруччолі (1526 рік) – одній із перших спроб зобразити ідеальну державу на зразок Утопії Т. Мора. Це була республіка, де гармонійно поєднувалися приватне й спільне благо, особисте благополуччя і державний інтерес. Автор «Діалогів» майже повторив висловлені М. Пальмієрі міркування щодо неприпустимості нечесних методів збагачення, необхідності для кожного громадянина піклуватися про інших людей – близьких, рідних, друзів, дотримуватися у своїй поведінці принципу спільного блага.

Д.Б. Джеллі – один із найяскравіших представників соціально-критичної думки Пізнього Відродження, також зазнав впливу творчості М. Пальмієрі. Як справжній флорентієць, він добре знав історію життя і зміст творів свого земляка («Громадянське життя» було надруковане в 1529 році). У діалозі Джеллі «Химери бондаря»

(1548 рік) ім'я М. Пальмієрі згадується декілька разів. Авторowi імпонувало, що той був простим аптекарем, але це не завадило йому отримати всебічну освіту, стати дипломатом, а неаполітанський король нібито говорив про М. Пальмієрі: «Подумати тільки, які ж тоді у Флоренції медики, коли там такі аптекарі». Зі слів Джеллі можна зробити висновок, що М. Пальмієрі залишився у пам'яті співвітчизників як приклад «...рідкісного явища, коли в людині незнатного походження спостерігалось благородне прагнення поєднати своє ремесло з ученими заняттями» [6, с. 299]. До речі, сам автор діалогу був простим чоботарем, освіту здобув самостійно і так само, як М. Пальмієрі, брав активну участь у політичному житті міста.

Д.Б. Джеллі сприйняв негативне ставлення гуманіста до нерівності та зловживань приватною власністю. Він писав, що «твое» і «мое» зіпсували людей, зробили їх зажерливими. Вихід утопіст бачив у вдосконаленні існуючого порядку на засадах християнської любові й доброчесності. У той же час, як можна побачити в діалозі, образ М. Пальмієрі пов'язувався з реформаційними тенденціями італійської дійсності XVI століття. Сильне враження на сучасників справив факт осудження церквою «Граду життя» за несумісність із ортодоксальною догматикою (автор поділяв учення Оригена про душу); їх обурювало те, що прах покійного був викопаний із землі та похований за межами церковного цвинтаря. М. Пальмієрі став жертвою офіційної церкви. Це посилювало критичне ставлення до неї, стимулювало опозиційні настрої.

Порівнюючи «громадянський гуманізм» М. Пальмієрі з політичною думкою XVI століття, ідеями Ф. Гвіччардині й Н. Макіавеллі, можна побачити велику різницю у трактуванні ними державно-правових питань. Нові доктрини ґрунтувалися на реалістичних принципах, позбавлених етико-політичних ілюзій. І все ж були успадковані гуманістична традиція ставлення до людини як до творця соціального прогресу, республіканізм, громадянськість та патріотизм раннього етапу. «Немає в людини більшого обов'язку в житті, ніж обов'язок перед вітчизною, від якої залежить, передусім, саме її буття ... Я, не вагаючись, виступлю на захист вітчизни проти тих, хто зухвало зазіхає на її честь» [7, с. 59]. Ці слова сказані Н. Макіавеллі, але в них ми можемо почути і голос М. Пальмієрі. Спадкоємність поглядів на державу та владу демонструє Ф. Гвіччардині, наголошуючи на патріотизмі, служінні «рідній комуні», стверджуючи можливість моральних людей впливати на хід політичного процесу. Традиції «громадянського гуманізму»

XV століття, у тому числі ідеї М. Пальмієрі, живили суспільну думку мислителів XVI століття [2, с. 119].

Маттео Пальмієрі по праву займає вагоме місце серед італійських гуманістів XV століття. Він уособлював той тип ренесансної людини, для якого характерне поєднання наукових занять із активним громадянським життям. Можна сказати, що це був «ідеальний громадянин» у розумінні того часу. Нас приваблює сама особистість гуманіста як чесного й безкомпромісного у відстоюванні ідеалів свободи, рівності, справедливості, справжнього патріота рідного міста. Адже й сьогодні ми задумуємося над цими проблемами, прагнемо зрозуміти зв'язок політики та моралі, на якому наполягав М. Пальмієрі. Тому творча спадщина, життя і діяльність гуманіста, «гонфалоньєра справедливості» Флорентійської республіки мають стати предметом подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Брагина Л.М. Итальянский гуманизм эпохи Возрождения. Идеалы и практика культуры / Л.М. Брагина. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 2002. – 384 с.
2. Брагина Л.М. Социально-этические взгляды итальянских гуманистов. Вторая половина XV в. / Л.М. Брагина. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1983. – 303 с.
3. Бруни Л. Восхваление города Флоренции / Л. Бруни // Гуманистическая мысль итальянского Возрождения. – М.: Наука, 2004. – С. 166-193.
4. Буркгардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения / Я. Буркгардт. – Смоленск: Русич, 2002. – 448 с.
5. Гвиччардини Ф. История Флоренции / Ф. Гвиччардини // Сочинения великих итальянцев XVI века. – СПб.: Алетейя, 2002. – С. 72-140.
6. Джелли Д. Причуды бочара / Д. Джелли // Сочинения великих итальянцев XVI в. – М.: Алетейя, 2002. – С. 290-357.
7. Макиавелли Н. Речь, или диалог, о нашем языке / Н. Макиавелли // Сочинения великих итальянцев XVI в. – М.: Алетейя, 2002. – С. 59-69.
8. Мор Т. Утопия / Т. Мор. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 250 с.
9. Пальмиери М. Гражданская жизнь / М. Пальмиери // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV – XVII вв.). – М.: Изд-во УРАО, 1999. – С. 180-197.

10. Пальмиери М. Речь о справедливости / М. Пальмиери // Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV в.). – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1985. – С. 141-146.
11. Ринуччини А. Речь на похоронах Маттео Пальмиери 15 апреля 1475 года / А. Ринуччини // Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век). – М.: Изд-во МГУ, 1985. – С. 186-189.
12. Чиколіни Л.С. Соціальна утопія в Італії. XVI – начало XVII в. / Л.С. Чиколіни – М.: Наука, 1980. – 390 с.

* * *

Н. В. Год
(м. Полтава)

ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ – «ГРОМАДЯНИН СВІТУ»

Еразм Роттердамський (справжнє ім'я Герхард Герхардс) пройшов свій життєвий шлях у надзвичайно складний період європейської історії. Це був час інтенсивного розвитку нових форм господарських відносин, зростання міст, загострення політичних, соціальних і релігійних конфліктів, час народних рухів, Реформації й згодом Контрреформації. Разом із тим, аналізований історичний період відзначався розширенням горизонтів мислення європейців, викликаний Великими географічними відкриттями, успіхами природничих та гуманістичних знань під впливом ренесансного гуманізму.

Еразм народився у 1467 або в 1466, 1468, 1469 році (точна дата невідома) у Роттердамі, помер – у 1536 році в Базелі. Він уважав себе «громадянином світу», а точніше – Європи, бо жив і працював в Англії, Франції, Німеччині, Швейцарії, Італії, мав славу найвидатнішого гуманіста, властителя умів освіченої еліти, лідера європейської «республіки вчених».

Для формування світогляду мислителя надзвичайно важливими були вже роки його шкільного дитинства. Еразм провів їх у Девентерській школі «братів спільного життя» (1476 – 1493 роки). Дослідники «братського руху», або руху «нового благочестя» (І. Григор'єва, М. Логутова, Р. Пост та інші), кваліфікують його як одного із феноменів «осені Середньовіччя», переддень гуманістичного

й реформаційного руху в Нідерландах. Соціальними передумовами заснування «братських» громад стали потреби бюргерства, вимоги простолюдинів щодо поміркованості в релігії та житті, заклики повернення до ідеалу ранньохристиянської громади. Теоретично ці потреби обґрунтував Фома Кемпійський (1379/80 – 1471 роки) у трактаті «Про наслідування Христа», в основі якого лежали «принципи спіритуалістичної й дуалістичної містики з неоплатонічним за походженням протиставленням духовного та матеріального, «внутрішнього» і «зовнішнього» [2]. Ініціатором їх практичного втілення став священник Г. Гроде. Відомо, що «брати» надавали великого значення вихованню та шкільній справі, створили мережу навчальних закладів у Нідерландах і Північній Німеччині. Саме тут уперше засвідчили про себе нові віяння в галузі освіти – введення в навчання елементів гуманістичних знань, структурування школи за принципом спеціалізації класів на окремих дисциплінах. За А. Гегія, директора Девентерської школи в період з 1465 по 1498 рік, школярі почали вивчати грецьку мову [7, с. 130]. Наприкінці XV століття ця школа, що мала велику популярність, нараховувала 2200 учнів [3, с. 181].

Загалом це був час поширення в Німеччині передових ідей із Італії, й поміж тих, хто багато зробив у цьому плані, слід назвати молодшого сучасника А. Гегія Р. Агриколу (1443 – 1495 роки). Він навчався в університетах Ерфурта, Кельна, Лувена, понад 12 років провів у Італії, служив при дворі герцога Феррари, читав лекції в місцевому університеті. Феррара на той час була одним із культурних осередків Італії, а її університет заснував на базі власної школи видатний педагог-гуманіст Гуаріно да Верона. Після повернення на батьківщину Агрикола невтомно працював на освітянській ниві, культивує нову освіченість і вивчення античності. Отже, юнацькі роки Еразма пройшли в атмосфері помітних культурних зрушень та духовного пробудження, що підготували Північне Відродження.

До А. Гегія Еразм Роттердамський ставився з пієтетом, Р. Агриколу пізніше назвав «батьком німецького гуманізму». Тут, у Девентерській школі, Еразм мав змогу вперше «відчути античність», у яку закохався на все життя. Згодом він усвідомить, що це – лише дотик до античності, тому його оцінка викладання в школах «братів спільного життя» була загалом негативною. Проте девентерський період мав користь і в іншому плані: вчення «нового благочестя» вплинуло на формування релігійності Еразма, що в майбутньому втілиться у його «філософії Христа». Характерними рисами стануть христоцентричність, антисхоластичне спрямування, низька оцінка

зовнішніх атрибутів віри – церемоніалу, паломництва, обрядів. А головне – Еразм запозичить та розвине на новій (не містико-спіритуалістичній, а філософській) основі ідею морального вдосконалення особистості в процесі безперервної боротьби «християнського воїна» (*miles christianus*) за чистоту совісті й доброчесність. Саме в зв'язку з цим можна говорити про три напрями подальшої еволюції поглядів молодого Еразма – поглиблене вивчення античної спадщини, критика католицької церкви й уточнення позиції щодо ортодоксального вчення, розроблення власної етико-педагогічної доктрини.

Після навчання Еразм сім років (1486 – 1493) перебував у монастирі Стейн. Чернецтво загалом не вабило юнака, однак довелося ховатися від життєвих негараздів (ні грошей, ні покровителів не мав) і політичної нестабільності. Цей час можна було б уважати втраченим, якби не одна обставина: монастир володів непоганою бібліотекою, що давало можливість для самоосвіти та вивчення латинської класики. Еразм захопився творами Л. Валли (за І. Григор'євою, він уперше ознайомився з працею «Краса латинської мови» в школі), студював Цицерона, Теренція, Саллюстія. Із своїх однолітків Еразм створив неформальне товариство однодумців, з-поміж яких були й миряни. Вони читали та обговорювали античних авторів, писали власні риторичні й поетичні твори. Листи Еразма цього періоду свідчили, що юнак добре знав поезію Вергілія, Горація, Овідія, а також доробок Ювенала, Стація, Марціала, Лукіана, Цицерона, Квінтіліана та інших [2]. Отже, цей період життя Еразма слід розцінювати як важливу віху на шляху духовного й інтелектуального його дозрівання. Окрім античності, гуманіст звернув увагу на ранньохристиянських письменників – Єроніма, Августина, неолатинських поетів – Пруденція, Фортуната, Гонорія. У 1489 році з'явився трактат «Про презирство до світу» («*De contemptu mundis epistola*»), де з гуманістичних позицій мислитель оцінював аскетичну традицію християнської церкви. Нарешті, тоді в загальних рисах він склав уявлення про програму шкільної освіти: вона повинна бути не такою, як раніше, а включати всю скарбницю «язичницької» культури – думка, що її докладніше викладе гуманіст у «Книзі антиварварів» (1500 – 1501 роки), розмірковуючи про причини занепаду наук і мистецтв.

У 1494 – 1498 роках Еразм Роттердамський перебував у Франції. Саме до цієї країни він прагнув потрапити для продовження освіти. Проте паризька Сорбонна його, здається, надто розчарувала через засилля схоластики і консерватизму. Водночас достатньо

результативним було спілкування мислителя з французькими гуманістами Р. Гагеном та Г. Фіше, які підтримували тісні контакти з італійськими мислителями. Можна припустити, що саме у Франції Еразм уперше долучився до флорентійського неоплатонізму. Пізніше, в Англії, ця лінія його ідейного становлення стане більш визначеною. З іншого боку, Еразм у Парижі зробив новий крок у формуванні «християнського гуманізму» – поєднання античних знань і християнської традиції. У педагогічному ракурсі паризький період був цінний тим, що гуманіст розпочав свою викладацьку діяльність не в школі, а приватним чином, як наставник та репетитор. Відразу ж дався взнаки смак до методики, адже підлітки, якими опікувався Еразм, звикли лише до бездумного зазубрювання «семи вільних мистецтв» спотвореною латиною. Так з'явилися «Формули повсякденних розмов», перший варіант «Домашніх бесід» («Colloquii») – шедевра навчально-методичної літератури XVI століття. Також відомі трактати «Про спосіб навчання», «Про подвійне багатство слів і речей», «Про написання листів», що народилися з педагогічної практики та досвіду викладання латинської мови. До праць педагогічного характеру віднесемо й «Промову, присвячену доброчесності» (1499 рік). Вона не лише відбиває сприйняття Еразмом філософії Платона, але і демонструє його розуміння мети й завдань гуманістично орієнтованого морального виховання.

Вирішальне значення в процесі ідейного становлення гуманіста мав його приїзд до Англії та знайомство з оксфордськими гуманістами Т. Мором і Д. Колетом. Останній – надзвичайно приваблива особистість, душа інтелектуальної еліти Англії. Його духовні пошуки рухалися в тому ж напрямі, що й Еразмові, тільки з випередженням. Він багато й плідно працював над вивченням античної літератури, добре знав твори М. Фічіно, Піко делла Мірандола, був у захопленні від «божественного Платона» і намагався синтезувати християнство з неоплатонізмом. Відома його полеміка зі схоластами та боротьба за реформу церкви, яку він пов'язував із реформою школи і суспільства в цілому. Колет був духовним наставником Мора, із яким Еразма від самого початку зв'язала щира й зворушлива дружба. Загалом в Англії останній знайшов, здається, те, що шукав: справжню «республіку вчених» на кшталт платонівської. «Ти запитуєш, як мені сподобалась Англія? – писав він у листі Р. Фішеру від 5 грудня 1499 року. – Повір мені, мій Роберте, що ніколи досі я не знаходив нічого приємнішого, ніж ця країна!.. Коли я слухаю мого друга Колета, мені здається, що чую самого Платона... Чи створювала коли-небудь природа більш шляхетний, ніжний і щасливий характер, ніж у Томаса Мора?

Насправді, дивовижно, наскільки великими є результати стародавньої вченості в цій країні!» [4, с. 21]. Саме тут Еразм уперше в житті відчув, що він не один, що ввійшов у своєрідне утворення – гуманістичну спільноту, а згодом став її лідером. «Еразм, – зазначає Ю. Шичалін, – рано зрозумів свою схильність до високого... і тільки тепер і тут, в Англії, коли доля звела його з людьми такого самого рівня й розмаху, він уперше загорівся думкою, що підкорила все його єство, остаточно сформувала його» [6, с. 100].

Саме в англійський період з-під пера Еразма Роттердамського вийшли такі твори, як «Антиварвари» (перша редакція – 1500 – 1501 роки), «Адагії» (1500 рік), «Зброя християнського воїна» (1501 рік). У першій роботі чітко простежується секуляризація мислення Еразма, формування поняття *humanitas*, що означало не тільки високу освіченість, але й морально-етичну норму, духовний потенціал особистості [1, с. 102]. «Адагії» репрезентували європейській громадськості Еразма як різнобічного знавця античної (й не лише) мудрості, зафіксованої в прислів'ях. Публікація «Зброї...» означала в основному завершення процесу становлення Еразма – християнського гуманіста, теоретика «філософії Христа» і морального вдосконалення особистості на її основі. У майбутньому ці ідеї залишаться незмінними, зростатиме «не стільки їх обсяг, скільки войовничо-сатиричне направлення проти схоластичного богослов'я та багатьох аморальних сторін життя сучасного Еразмові суспільства» [5, с. 38].

У 1500 – 1520 роках своїм завданням Еразм Роттердамський уважав критичне дослідження тексту Святого письма, очищення його від помилок і нашарувань. Шлях лежав через освоєння грецької мови та методів філологічної критики, розроблених Л. Валлою. Впродовж декількох років на початку нового, XVI століття він жив у Нідерландах, Франції, Англії, у червні 1506 року від'їхав до Італії. 1506 – 1509 роки, проведені тут, були надто важливими для духовної еволюції гуманіста, оскільки паралельно з науковими пошуками зростало його критичне ставлення до папства і переконаність у необхідності реформи церкви. Якщо у Венеції Еразм отримав цілковите задоволення від філологічних студій (в академії Альда Мануція працювали вчені з Візантії, у їх розпорядженні було багато неопублікованих манускриптів), то в Римі він побачив жахливу картину морального спустошення й розкладу католицького кліру, що виглядали несумісними з ідеалами еразмової «філософії Христа». Поміж дослідників існує припущення, що анонімний памфлет проти

Юлія II («Julius exclusus a coelis» («Юлій, якому заборонено вхід до небесних воріт»)) належав саме Еразму.

Із такими настроями гуманіст повернувся до Англії, де відбулася ще одна подія, що свідчила про зростання його критичності до оточення, вихід за межі кабінетного вченого, наближення до реальності: з'явилася «Похвала Глупоті» (1509 рік), чи не найкраща з книг Еразма, твір епохального значення. За словами автора, задум народився раптово, коли він «верхи» перетинав швейцарські Альпи, повертаючись з Італії до Англії, та згадував свого друга Мора [12]. Прізвище Мора – омонім грецького «морія», тобто глупота, і грецька назва твору «Eusomium moriae» завдяки грі слів означала, що він присвячений Морові. Вперше Еразм, хоча й у жартівливій формі, висловився не з приводу абстрактних теологічних ідей, а дав оцінку всьому реальному «християнського світу».

Тенденція наближення до реальності, формування власної позиції щодо економічних, соціальних, політичних питань простежуються й у наступний період. Починаючи з 1514 року, основним місцем перебування гуманіста став Базель, де навколо видавництва Й. Фробена утворилося неформальне товариство інтелектуалів та гуманістів. Його лідером став Еразм, а Фробен отримав ексклюзивне право на видання всіх праць гуманіста. Щоправда, доводилося, як і раніше, подорожувати (Лондон, Брюссель, Антверпен, Брюгге, Гент, Майнц), чотири роки (1517 – 1521) пройшли в Лувені, шість (1529 – 1535) – у Фрейбурзі.

Справжньою революцією в теології, підсумком багаторічної напруженої праці стала публікація 1516 року тексту Нового Заповіту грецькою та латинською мовами з коментарями Еразма [14]. Гуманіст був переконаний: точний зміст Святого письма не можна досягнути без знання мов оригіналу – грецької й гебрійської. Відповідаючи на критику з боку консервативно налаштованих теологів, зокрема М. Дорпа, які звинувачували Еразма в підриві святості основного документа християнства, гуманіст писав, що хоча світло віри сприяє знанню, «істинна теологія без знання мов, особливо однієї з тих, якою більша частина писання дійшла до нас, є помилковою» [10]. Знаменно, що майже одночасно побачили світ інші твори, які характеризують його як соціально-політичного мислителя та мислителя виховання: «Виховання християнського державця» (1516 рік), «Скарга миру» (1517 рік), «Розмови за просто» (1518 рік). У «Вихованні...» автор порушив питання про морально-етичний аспект управління державою, пріоритет суспільних інтересів перед інтересами приватними; сформулював і завдання правителя країни – спрямувати в єдине русло

волю підлеглих – вільних людей. «Скарга миру» присвячена проблемі збереження миру. Це один із кращих творів із історії європейського пацифізму. «Розмови запростю» свідчили про методичну майстерність Еразма, його вміння в доступній, цікавій формі говорити і про складні речі (релігія, віра, філософія), і про проблеми повсякденного буття. Всі ці твори об'єднує переконаність у всемогутності виховання – основи соціального благополуччя та стабільності суспільства. Етико-педагогічна думка гуманіста тоді досягла своєї зрілості. Його авторитет і слава набули європейського масштабу.

Реформація розколола гуманістичний рух, прискорила його згасання. Еразм опинився в надзвичайно важкому становищі: кожна з ворогуючих сторін намагалася привернути його на свій бік, проте він залишився вірним гуманістичним переконанням. У 20-их роках написав багато листів, апологій, інших творів, у яких пояснював свою позицію, намагався примирити протестантів і католиків. Відома його полеміка з М. Лютером із приводу питання про свободу волі («Діатриба, або Міркування про свободу волі» (1524 рік); «Гіпераспистес» (1527 рік). Ідеї Лютера багато в чому збігалися з еразмовими: обидва заперечували аристотелізм і схоластику, прагнули до відродження євангельських начал, таврували догматизм та формалізм в інтерпретації християнського вчення, практику індульгенцій. У той же час Лютер не поділяв поглядів Еразма на античну класику, філософію Платона і загалом його гуманістичної ідеології. Він уважав, що Еразма більше цікавить людське, ніж божественне. Зі свого боку, гуманіст не міг схвалити жорстокості й різкості виступів Лютера, які погрожували розколом єдиної церкви, розпалювали релігійні та соціально-політичні конфлікти. Те, що він залишився нейтральним у цій боротьбі, вибрав місце «над бійкою», пояснимо не лише суб'єктивно-психологічними якостями (виявилось, що лідер «європейської вченої республіки» не борець), не лише професійною схильністю до кабінетної тиші. На нашу думку, Еразм добре усвідомлював «ціну прогресу», передбачив криваві зіткнення і війни, новий обскурантизм і фанатизм, релігійну нетерпимість і руйнацію тих морально-етичних основ християнства, які все життя обстоював та наполегливо пропагував. Чого варті, наприклад, були заклики Лютера «бити, душити, колоти» повстанців-селян, «як скажених собак»! А практика фізичної розправи з інакомислячими, до якої вдавалися і протестанти, й католики! У Німеччині в середині XVI століття, після Тридентського собору, розпочалося «полювання на відьом». Лікар Сервет, котрий у цей час опинився в Швейцарії, був живо спалений кальвіністами за те, що відмовився визнати догмат

про Трійцю. Жертвою англійської реформації став найближчий друг Еразма Т. Мор.

Сам Еразм теж не уникнув переслідувань та цькування. У Лувені студенти влаштовували проти нього галасливі демонстрації, одного разу перекинули кафедру, за якою він читав лекцію. У церквах паплюжили його ім'я. У Базелі мислитель із болем спостерігав, як натовп штурмував церкви, зривав ікони й прикраси з алтарів, спалював їх перед кафедральним собором, скаженів навколо його оселі. Здається, далекоглядними були слова гуманіста з листа до Лютера, сказані ще у 1524 році: «Я бачу, що під цим приводом з'являється багато безпутних і бунтівних людей, бачу, що гинуть благородні науки, боюся, щоб не розпочався кривавий бунт» [8, с. 590].

В останні роки життя Еразм майже повністю відійшов від суспільно-політичних проблем, віддався «чистій» науці й книговидавництву. Найбільше його цікавили питання етики та педагогіки, видання і перевидання творів античних мислителів та «отців церкви». Автор суттєво доповнив «Розмови за просто» («Домашні бесіди»), а в березні 1530 року під час перебування у Фрейбурзі написав трактат «Про пристойність дитячих звичаїв» («De civilitate morum puerilium»), присвячений синові герцога Бургундського Генріху. На думку Ж.-К. Марголена, його «можна розглядати як перший у Західній Європі трактат про здоров'я, моральне й практичне виховання (education) маленьких дітей» [3, с. 337]. Не можна не здивуватися тому, що у тяжких реформаційних подіях Еразм приділив увагу найменшим деталям дитячої поведінки («дитячої соціальності»), вважаючи, що у вихованні немає дрібниць. А дещо раніше, 1529 року, гуманіст виклав основні положення щодо виховання особистості у творі «De pueris statim ac liberaliter instituendis» («Про раннє навчання дітей благородним наукам»). У різних виданнях книга має неоднакові назви. Лейтмотив її – дітей необхідно починати вчити наукам у ранньому (дошкільному) віці, й навчати слід за програмою, яка забезпечила б доброчесність та літературну освіту. Думка про те, що головною формою виховання має стати освіта, гуманітарна за змістом, звучить і в інших творах, бо це – педагогічне кредо Еразма. Можна говорити про вплив на автора трактатів не лише античних філософів та педагогів. Еразм був знайомим із аналогічними за змістом творами італійців XV століття, його думки багато в чому збігаються з ідеями Ф. Філадельфо й М. Веджо. Однак у цій оригінальній праці він відобразив еволюцію педагогічної думки Відродження, визначив специфіку Північного Ренесансу. Особистий досвід гуманіста, критична оцінка школи, сім'ї,

енергійний протест проти тілесних покарань, вимога суспільного контролю за шкільництвом – усе це зробило трактат глибшим, актуальнішим, ніж праці його попередників.

Популярними й затребуваними були «Розмови за просто» Еразма Роттердамського. Він їх постійно доопрацьовував і доповнював новими темами аж до 1533 року. Впродовж 1522 – 1533 років книга витримала 12 видань і понад 100 перевидань. У листі до Джона Фробена, сина базельського книговидавця, якому Еразм присвятив свій твір, автор висловлював задоволення з приводу того, що «наша молодь, яка навчається, так полюбить цю книгу, так щиро її опанує, постійно тримає в руках, що твій батько повинен її передруковувати, а я збагатити новими доповненнями» [9]. Гуманіст підкреслював, що його твір призначений для вдосконалення в латині й водночас має виховну мету, бо культивує «гарні манери». Він відкидав звинувачення з боку ортодоксальної церкви, нібито «Розмови...» підживляють віру (в них ішлося про індульгенції, пости, обітничі тощо), всіма засобами захищав свій чи не найкращий доробок, про що свідчить, зокрема, його лист до лувенського духовенства [11].

Еразм був невтомним трудівником і працював до кінця свого життя. Навіть у Базелі, куди він переселився влітку 1535 року, вкрай утомлений та хворий, продовжував займатися улюбленою справою, спостерігаючи особисто за друкуванням останнього твору «Еклезіаст, або Євангельський проповідник». Дуже тяжко вплинула на нього звістка про страту Томаса Мора. «Мені здається, разом із Мором згас і я – настільки «одна душа» була в нас, словами Піфагора...», – писав він у листі від 31 серпня 1535 року [6, с. 102]. 12 липня 1536 року Еразма Роттердамського не стало.

Отже, гуманістичний світогляд Еразма Роттердамського сформувалася «на перетині» різних духовних традицій – античної та християнської. Окрім цього, на гуманіста вплинули передреформаційні настрої, рух «нового благочестя», ідеї французьких реформаторів Р. Гагена, Ж. Лефевра д'Етапля, оксфордських інтелектуалів на чолі з Д. Колетом і Т. Мором. Важливим джерелом слугували твори «отців церкви» (Августин, Єронім, особливо Ориген), а також здобутки гуманістичної думки мислителів італійського Кватроченто – М. Фічіно, Піко делла Мірандола, М. Веджо та Ф. Філадельфо. Й, звичайно ж, Біблія.

Загалом особистість Еразма Роттердамського як майбутнього «наставника Європи» сформувалася на початку XVI століття, а час її зрілості, Zenit слави гуманіста припадають на кінець першого десятиліття нового століття. У наступні роки відбувалося поглиблення

і розширення змісту його гуманістичного вчення, уточнення окремих положень, хоча кардинальним принципам Еразм Роттердамський залишився вірним до кінця життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Григорьева И.Л. Гуманистические воззрения молодого Эразма (за ранней редакцией «Антиварваров») / И.Л. Григорьева // Возрождение: общественно-политическая мысль, философия, наука: [межвуз. сб. науч. трудов]. – Иваново: Изд-во Иванов. ун-та, 1988. – С. 101-107.
2. Григорьева И.Л. Эразм Роттердамский и духовная культура Нидерландов XIV – XV вв. / И.Л. Григорьева [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://www.gumer.info/bogoslov Buks/Phitos/Article/Grig Er Rott.php](http://www.gumer.info/bogoslov/Buks/Phitos/Article/GrigErRott.php). – Заголовок з екрана.
3. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения: [учеб. для вузов] / [Л.М. Брагина, О.И. Варьяш, В.М. Володарский и др.]; под. ред. Л.М. Брагиной. – М.: Высш. шк., 2001. – 479 с.
4. Осинковский И.Н. Томас Мор / И.Н. Осинковский. – М.: Наука, 1974. – 167 с.
5. Соколов В.В. Философское дело Эразма из Роттердама / В.В. Соколов // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М.: Наука, 1986. – С. 5-68.
6. Шичалин Ю.А. Жизненный путь Эразма Роттердамского и становление новоевропейского самосознания / Ю.А. Шичалин // Контекст. – 1988: Литературно-теоретические исследования. – М.: Наука, 1989. – С. 98-118.
7. Эразм Роттердамский. Грубые учителя / Эразм Роттердамский; пер. с лат. // Хрестоматия по истории педагогики: [в 4 т.; под общ. ред. С.А. Каменева, сост. И.Ф. Сवादковский]. – М.: Госучебпедизд., 1935. –Т.1.: Античный мир. Средние века. Начало нового времени. – 1935. – С. 127-128.
8. Эразм Роттердамский. Письмо к М. Лютеру от 8 мая 1524 г. / Эразм Роттердамский; пер. с лат. и коммент. Ю.М. Каган // Философские произведения [отв. ред. В.В. Соколов]. – М.: Наука, 1986. – С. 590-592.
9. Desiderius Erasmus. Rotterdam to John Erasmus Froben [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stupidity.com/erasmus/eracont.htm>. – Заголовок з екрану.
10. Erasmus of Rotterdam to the distihgished theologian Martin Dorp [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stupidity.com/erasmus/eracont.htm>. – Заголовок з екрану.

11. Erasmus Rotterdamus to the Dioides of Louvain [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// www.stupidity.com/erasmus/eracont.htm](http://www.stupidity.com/erasmus/eracont.htm). – Заголовок з екрану.
12. Preface: Erasmus of Rotterdam to his friend Thomas More [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// www.stupidity.com/erasmus/eracont.htm](http://www.stupidity.com/erasmus/eracont.htm). – Заголовок з екрану.
13. Tod, E. J. Desiderius Erasmus / J.E. Tod [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tejonesnet/Unpublished Essays/index.html>. – Заголовок з екрану.

* * *

Н. Я. Цехмістро
(м. Полтава)

ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ ОСОБИ В ІСТОРІЇ РОСІЇ НАПРИКІНЦІ XVII – У XVIII СТОЛІТТЯХ

У сучасній історичній науці відбувається відхід від традиційної наративної історії, з'являються нові напрями в дослідженнях, серед них – гендерна історія. Гендер, як інноваційне явище в наукових дослідженнях, перебуває на етапі активного методологічного розроблення. Категорія гендера уперше була введена Р. Столлером у 1968 році. У сучасних студіях гендер утвердився у декількох значеннях. По-перше, як соціальний статус, котрий визначає індивідуальні можливості в освіті, професійній діяльності, досягненні влади, сексуальності. По-друге, як сукупність поведінкових характеристик і ролей, які визначають особистий, соціальний та правовий статус чоловіка чи жінки у певному суспільстві. По-третє, як організована модель соціальних відносин між жінками і чоловіками, яка характеризує не лише міжособистісне спілкування чи взаємодію в сім'ї, а й визначає їхні соціальні відносини в основних інститутах суспільства [11, с. 7–14].

Предметом гендерних досліджень є соціальні, політичні, економічні, сексуальні та інші проблеми чоловіків і жінок. Роль гендера в історії вперше підкреслила Симона де Бовуар, дружина французького філософа Ж. П. Сартра. Вона наголошувала, що «неповноцінність жінки визначила її мізерну роль в історії, а мізерна роль в історії приречила її на неповноцінність» [6, с. 252]. Ф. Ніцше у

«Книзі для вільних умів» у розділі про жінку і дитину зазначав, що досконала жінка є вищим типом людини, порівняно із досконалим чоловіком, проте зустрічається такий жіночий тип надзвичайно рідко» [17, с. 415].

Історики прагнуть «повернути» жінок в історію, відновити історичне буття жінок, забутих «чоловічою» наукою, пов'язати «жіночу історію» з історією суспільства. Вперше гендерний підхід в історії застосували вчені-медієвісти, які прагнули показати, що жінки Середньовіччя були непомітними, непрезентабельними завдяки сучасникам-чоловікам, котрі не пускали їх на сторінки хронік, забували про них, складаючи правові кодекси. На пострадянському просторі порівняно мало дослідників, які працюють у цьому напрямі. Серед них – Л. Пушкарьова, Л. Рєпіна, Т. Лабутіна, С. Айвазова, О. Хасбулатова, О. Шнирова, Т. Рябова, І. Школьников. Вони досліджують історію жінок у контексті гендерних відносин, які існували у суспільстві на певному історичному етапі. За влучним висловом професора Л. Рєпіної, поява гендерного підходу в історії засвідчила перехід від монологічної історії жінок до діалогічної гендерної історії [19, с. 351].

Дослідження підтверджують, що завжди існувала «гендерна асиметрія», чоловіки займали домінуюче становище в політиці, праві й освіті. Втім, в окремі періоди асиметрія гендерної системи послаблювалась. Аналізуючи проблему «жінка і влада», можна згадати про появу в Європі, починаючи з XVI століття, жінок-правительок: Ізабелли в Кастилії, Марії та Єлизавети Тюдор у Англії, Марії Стюарт у Шотландії, Катерини I та Катерини II, Єлизавети Петрівни в Росії й інших.

Автор статті ставить за мету розглянути унікальний досвід Росії наприкінці XVII – у XVIII століттях, коли впродовж тривалого часу жінки здійснювали вищу владу в державі, коли склалась особлива політична традиція.

Жіноче правління в Росії – явище загадкове. Чому потрібно було відмовлятися від заведеного порядку успадкування престолу по чоловічій лінії? Відповідь на це питання варто шукати на перетині двох епох – між Петром Великим і його батьком Олексієм Михайловичем Романовим. Це був бурхливий час, наповнений змовами, вбивствами, боротьбою за владу, коли виразно виокремилась особа царівни-правительки Софії. Такого ще не знала історія Московської держави, бо з іменем Софії пов'язана перша спроба емансипації жінки в Московії. Впродовж семи років вона визначала державну політику й фактично проклала шлях імператрицям XVIII

століття. Софія, як і її наступниці у XVIII столітті, за допомогою військ захопила престол, обирала розумних правителів та красивих фаворитів.

Причинами нового явища була глибока перебудова, що почалась у Московії. Найближчі ж витоки подій безпосередньо стосувалися царської родини. 30 січня 1676 року помер цар Олексій Михайлович, залишивши по собі дві сім'ї, які ворогували: від першого шлюбу із роду Милославських – царевич Федір, Іван, царівни Євдокія, Марфа, Софія, Катерина, Марія та друга родина – Нарішкині – вдова-цариця Наталія Кирилівна, Петро, Наталія, Феодора. Престол дістався хворому і слабководному Федору. Біля хворого брата завжди знаходилася царівна Софія, яка повільно, проте наполегливо готувала свій вихід на політичне поприще. За словами сучасників, вона була розумною, енергійною, честолюбною, завзятою, із сильним прагненням до влади. Зовні Софія Олексіївна була непривабливою. Вона замолоду мала значно старший вигляд, була повною, ширококостою, із великими долонями й ступнями. Коротка шия переходила у міцні плечі, обличчя було одутле з довгим, широким носом і тонкими губами, на перенісці залягала глибока зморшка, очі – маленькі, невиразні [14, с. 335]. Проте Софія мала чарівну посмішку та надзвичайно білі зуби, а старкувате обличчя на диво змінювалося, коли вона починала говорити. Оточуючі вже не помічали недоліків, захоплені її розумом та притягальною силою. Талант – це Божий дар, здатний перевтілювати людей – саме він виділяв Софію серед її сестер і тіток.

Становище царівен у Московії було незavidним, вони не знали земних радощів і фактично не могли мати власної сім'ї, їм не дозволялося виходити заміж навіть за знатних бояр, бо це принижувало царську честь. Одружитися з членами іноземних королівських родин було важко – заважало різне віросповідання та замкнутість життя московського двору. Царівни йшли в монастир. Подібними до монастирів були й дівочі тереми. Царівни не мали права відкрито брати участь у святах. За тим, що відбувалося, вони спостерігали з віконця чи фіранки. Їх майже ніхто не бачив, за винятком найближчого оточення. Зрідка вони виїжджали з палацу, проте віконця карети щільно зашторювали. Під час виходу з візка, їх закривали від сторонніх поглядів полотнищами, бо боялися порчі, пристріту, гріха і спокуси [18].

Софію чекала така ж доля. Коли цар Федір Олексійович хворів, вона допомагала і підтримувала брата. За традицією до ліжка хворого царя приходили з доповідями його найближчі радники. Софія була

свідком, а потім і учасницею цих бесід. Її слова завжди були доречними, кмітливими і привертали увагу, що поряд з милосердям до брата сприяло її популярності серед придворних. Коло її спілкування розширювалось. Один із наближених царя – князь В. Голіцин – викликав найбільше симпатій у Софії. Розумний, обдарований, вихований на європейський манер, статний і красивий, він став її фаворитом [14, с. 331]. Софія знехтувала всіма умовностями.

27 квітня 1782 року Федір помер. У Московії почалася боротьба за престол між двома родинами – Милославських і Наришкіних. Софія заручилася підтримкою стрільців, які 19 травня проголосили царями Івана та Петра. Проте сенс був не в цьому: за братів, із яких один – недоумкуватий, а інший – дитина, повинен був хтось правити. Закони й звичаї Московської держави не допускали жінок на престол. Утім, 27 травня коронували обох государів на царство, а через два дні Софія була проголошена правителькою. В усі міста держави розіслали грамоти про те, що Софія прийняла царство, а щоб виправдати це, посилалися на приклад візантійської царівни Пулхерії, яка правила за свого брата Феодосія [7]. Цей перший крок відкрив особливу сторінку в російській історії, коли правління знаходилося в руках жінок.

Підкоривши спочатку ворогів, а потім друзів, Софія стала самовладною і фактично повною правителькою всієї Московії. Вона діяла як владний та досвідчений державний діяч – карала й милувала підданих, розпоряджалася швидко і різко: поклала край стрілецькому бунту, обманом та хитрістю, жорстокістю та підступництвом розчистила собі дорогу до влади. З осені 1682 року ім'я Софії почало з'являтися в урядових документах, незабаром придворні панегіристи розхвалили її мудрість і чесноти. З 1684 року на монетах і медалях чеканили її зображення, а з 1686 року Софію величали самодержицею [10]. Обидва юних царі з'являлися лише на святах та посольських прийомах. Петро, після пережитого жаху під час стрілецького повстання, знаходився разом із матір'ю поза межами Кремля. Софії неодноразово пропонували усунути Петра, навіть планували його вбивство. Проте вона не пристала на це, і не тому, що боялася чуток чи помсти, а тому, що шанувала Бога, а здійснити родовий злочин – убити Богом обрану персону – було для неї недопустимим.

Софія була государинею не лише за титулом, вона прекрасно розуміла становище держави і готувала ті реформи, які пізніше провів Петро I. Прагнення до науки та книжної мудрості сформували у неї бажання наслідувати Європу, проте не північну, як у Петра, а південну, бо вона шукала освіти, не вузької й утилітарної, як Петро, а філософської. Софія створила перший у Московії вищий навчальний

заклад – відому згодом Слов'яно-греко-латинську академію [14, с. 297]. Її законодавство принесло полегшення, бо відмінило смертну кару за цілу низку злочинів. У цих задумах, як узагалі в сфері духовної культури, Софія стояла значно вище від Петра.

Проте військові невдачі підірвали авторитет влади, уряд, який не зумів підтримати зовнішній престиж країни, втратив довіру. Петро відправив сестру в монастир. Остання невдала спроба повернутися на царство була здійснена Софією в 1698 році. У боротьбі за владу Софія програла. Її постригли під іменем Сусанни та тримали в монастирі під караулом. 3 липня 1704 року перша жінка на російському троні померла у тісній келії. Життя царівни Софії супроводжувалося карколомним злетом на вершину влади й катастрофічним падінням у монастирське небуття. Горда, владна, розумна, освічена Софія пізнала і смак влади, і жорстоке приниження. Навіть поразка в боротьбі за владу не применшує її оцінки, як великої політичної діячки Московії останньої чверті XVII століття.

Софія, а потім Петро I продовжили ті зміни, які почалися в часи їхнього батька Олексія Михайловича. Різниця між ними була в методах і темпах реформування Московії, ставленні до традицій та розумінні необхідної для держави європеїзації. Софія йшла дорогою Олексія Михайловича, віддаючи перевагу компромісу, обережності, пошані до «московської старовини». Петро I прагнув до швидких результатів і став на шлях руйнації традицій, вибравши для досягнення мети засоби сили та примусу.

19 лютого 1712 року Петро I офіційно взяв шлюб з Катериною – жінкою рідкісної долі. Історії невідомі випадки, щоб ніким не знана полонянка стала дружиною царя, а після його смерті зайняла престол. Походження майбутньої імператриці не можна вважати точно встановленим. Більшість істориків називає її Мартою Скавронською. Про батьків майбутньої імператриці сучасники подавали різні відомості, що базувалися переважно на чутках. Одні вважали її дочкою ліфляндського дворянина і кріпачки, інші її батьками називали литовських селян [8, с. 39 – 40].

«Записки Вільбуа» – цінне джерело тих подій, їх автор з 1698 року знаходився на російській службі [16]. Він подав перші достовірні відомості про Марту Скавронську, які датував 1702 роком, коли російські війська під командуванням Б. Шереметєва оволоділи фортецею Маріїнбург (зараз латвійське місто Алуksне). Серед полонених була сім'я пастора Глюка, де Марта працювала служницею. Напередодні вона обвінчалася зі шведським драгуном, якого терміново викликали до Риги. Красуню Марту Б. Шереметєв залишив у себе

служницею. У Б. Шереметєва полонянку випросив О. Меншиков, а у того її помітив цар. Із 1703 року вона стала царською фавориткою. Деякий час Марта залишалася лютеранкою, потім прийняла православну віру під ім'я Катерини Олексіївни [9].

За описами сучасників, Катерина була високого зросту, приємної повноти; мала чорні очі, чорне густе волосся, смагляву шкіру, гарну шию і руки, лагідний і приємний вираз обличчя. У товаристві вона поводила себе природно і невимушено, проте стороннім іноземним спостерігачам здавалася вульгарною. Їй не вистачало смаку в одязі, світських манер. Катерина привернула увагу царя не розумом, не здатністю давати поради у військовій чи дипломатичній сферах, вона стала незамінною завдяки вдалому поєднанню різних якостей, зокрема уродженого такту, що дозволяв їй, з одного боку, підкоритися волі чоловіка, а з іншого – не дозволити принижувати себе. Тільки Катерина, яка до тонкощів знала характер суворого і запального Петра, могла заспокоїти і приборкати його. Окрім того, вона відрізнялася багатирським здоров'ям, яке давало змогу їй без проблем переносити виснажливе похідне життя в умовах Північної війни і за першим викликом царя долати сотні верств бездоріжжя [2].

7 травня 1724 року відбулися пишні коронаційні урочистості, на голову Катерини поклали велику імператорську корону. Напередодні коронації Петро склав духівницю, за якою престол після його смерті переходив до Катерини. Навряд чи він виявив у своєї дружини риси мудрого державного діяча, здатного без коливань продовжити розпочату ним справу. Втім, Катерина мала одну суттєву перевагу: оточення царя було одночасно оточенням цариці, їй, можливо, вона, спираючись на це оточення, продовжить вести державний корабель визначеним Петром курсом. У Петра була надія не стільки на дружину, яка не вирізнялася твердим характером, скільки на соратників, котрій залишалися біля неї.

Через декілька тижнів після коронації Петро I довідався про зв'язок імператриці з 30-літнім камергером В. Монсом, рідним братом колишньої фаворитки царя А. Монс. Розправа була швидкою. В. Монса заарештували, колесували, а голову посадили на кілок. Імператор знищив духівницю, що передавала престол Катерині. У свій час висловлювалися припущення, що Петро планував ув'язнити Катерину в монастир, як і першу дружину Євдокію Лопухіну. Історія розпорядилась інакше. Через два місяці 52-річний імператор захворів і 28 січня 1725 року помер, не визначивши порядок успадкування престолу. Вельможам довелося самим вирішувати, кого оголосити спадкоємцем [16, с. 225].

У Петра і Катерини народилося 11 дітей, живими залишилися дві дочки – Анна та Єлизавета. Вони були позашлюбними дітьми й офіційно не мали прав на престол. Без заповіту в силу вступав звичай успадкування престолу старшим у родині представником чоловічої статі. Ним був одинадцятилітній царевич Петро, його підтримували представники родової аристократії – Долгорукі, Голіцини, Репніни. Для них Катерина залишалася «портомоею», особою, яка недостойна зайняти престол.

Для «нової знаті», яка з'явилася у ході реформ Петра, царювання онука імператора означало фінал кар'єри, благополуччя та загрозувало засланням у Сибір. Страх додавав рішучості й Катерині – їй та донькам царювання Петра Олексійовича загрозувало ув'язненням у монастирській келії.

У розпалі дебатів між двома угрупованнями почувся барабанный бій, біля палацу вишикувалися два гвардійські полки, приведені за наказом О. Меншиковим. Події в ніч з 27 на 28 січня поклали початок активному втручанням гвардії у долю трону, відбувся перший у XVIII столітті палацовий переворот. Участь гвардії в політичних подіях дала можливість торжествувати силі над правом. Незаконність воцаріння Катерини була очевидною, проте від імені Сенату, Синоду, генералітету склали маніфест, який повідомив підданим, що коронацією Катерини Петро передав їй престол [5].

Катерина I була жінкою доброю, чуйною, готовою надати допомогу ближньому. Особливо часто до її послуг удавався О. Меншиков, якому без її допомоги загрозувала шибенниця. Цих рис, однак, було недостатньо, щоб управляти великою імперією, і Катерина стала маріонеткою в руках князя О. Меншикова. В останні роки життя Катерина, яка раніше мала багаторіське здоров'я, розповіла й страждала від багатьох хвороб, проте це не утримувало її від гастрономічних надмірностей та дивного порядку денного, коли день перетворювався на ніч. Не відмовилася Катерина і від фаворитів, а як правителька нічим себе не проявила й 6 травня 1727 року померла.

За духівницею Катерини I престол перейшов до Петра II, який правив з 1727 до 1730 року. В ніч на 19 січня 1730 року він раптово помер. Після його смерті зібралася Верховна таємна рада, в якій на той час засідали представники двох аристократичних родин – Голіциних і Долгоруких. Незважаючи на те, що за духівницею Катерини I престол повинен був перейти до Єлизавети Петрівни, верховники вирішили запропонувати престол Анні Іоаннівні. Вона була середньою за віком дочкою зведеного брата Петра I – хворобливого й слабоумного Іоанна V. Нова імператриця з дитячого віку була некрасивою,

смаглявою, рябою, похмурою та мовчазною. Сімнадцятилітню Анну в політичних цілях видали заміж за курляндського герцога Фридриха Вільгельма. Петро втілював у життя свій давній намір поєднати Романових кровними узами з іноземними династіями. На початку 1711 року під час переїзду подружньої пари з Петербурга до Курляндії Фридрих Вільгельм захворів і помер. Удова, за наполяганням Петра, відправилася у столицю герцогства Мітаву, де проживала у скруті серед чужого їй курляндського дворянства. Анна не вирізнялася великим розумом та широтою світогляду, була дріб'язковою, ледачою, забобонною. Вона розважалася кімнатними собачками, карлицями, блазнями й плітками з придворними. Герцогині так і довелося б жити, якби їй не запропонували російську корону. Анну обрали саме тому, що вона не мала міцних зв'язків у Росії та на будь-яких умовах згодилася б прийняти престол. Із метою посилити вплив родовитої аристократії, Анні запропонували «Кондиції», що обмежували самодержавну владу. Це була спроба олігархічного перевороту в інтересах аристократичних кланів Долгоруких і Голіциних [1, с. 19–23].

10 лютого 1730 року Анна приїхала в Росію і за декілька днів домоглася від дворянства проханням стати самодержавною правителькою, ліквідувавши спробу олігархічного перевороту. Навесні 1730 року в Успенському соборі Московського Кремля відбулася коронація Анни Іоаннівни. У січні 1732 року імператриця перебралася до Петербурга, залишивши Москву, це розцінили як демонстрацію наступності політичного курсу Петра I.

Прагнучи втриматися на престолі, Анна повинна була зосередити владу в руках відданих їй людей. Особливу роль у цей час відіграв Е. Бірон, з яким Анна зблизилася ще в Мітаві. Вплив його на імператрицю, а через неї на політичний курс, був таким великим, що період правління Анни Іоаннівни назвали «біронівщиною». Бірон не поважав росіян і давав їм це відчувати. В. Ключевський, перебільшуючи, як показують останні дослідження, вплив іноземців, у Росії писав, що німці посипалися в Росію, як сміття з дірявого мішка, обліпили двір, обсіли престол, забиралися на всі прибуткові місця в управлінні [1, с. 29–30]. Значний вплив у цей час мав також граф, начальник Таємної канцелярії А. Ушаков. Вийти з його закладу живим удалося не багатьом, а потрапити туди міг практично кожен, достатньо було лише виголосити: «Слово и дело». Донощика заарештовували разом із тими, про кого він повідомляв, й обидва піддавалися тортурам. Незважаючи на це, піддані доносили один на одного, щоб їх не звинуватили в приховуванні «реляцій», що вважалося тяжким державним злочином.

Так держава здійснювала контроль за діями, словами та думками людей.

Усупереч усталеній думці про паплюження «німцями» дворянських інтересів, саме в цей час були надані російським дворянам небачені раніше привілеї: скасували обов'язкову довічну службу, дозволили після 25 років служби вийти у відставку; одному з синів дозволили залишитися в маєтку для ведення справ; російським офіцерам почали платити стільки ж, як іноземцям, а не вдвічі менше; заснували кадетський корпус.

При дворі Анни дивним чином поєднувалися старі московські традиції та європейські нововведення. Анна втішалася виступами італійських театральних труп, слухала оперу, українських хлопців набирали в капелу, з'явився перший придворний композитор – італієць Франческо Арайя. Французом-балетмейстером Жаном Батистом Ланде була заснована Петербурзька балетна школа. При імператорському дворі панували розкіш і блиск, не бачені в російській історії. Грандіозною забавкою, що вразила сучасників, стало весілля блазнів у льодовому палаці, спорудженому на Неві в лютому 1740 року. Це дороге дійство стало останнім у житті Анни. 17 жовтня 1740 року вона померла [4].

Імператрицю Анну сучасники не вважали нерозумною чи неосвіченою. Більше ретельності, старанності та дисципліни – і вона могла б увійти до сонму самодержців–творців своєї держави. Порівняно з періодом Катерини II, правління Анни було більш стабільним та цілеспрямованим.

Перед смертю Анна підписала заповіт на користь Іоанна VI, а регентом призначила Е. Бірона. Мати Іоанна – Анна Леопольдівна Мекленбургська, дочка Катерини, рідної сестри Анни Іоаннівни, була незадоволена утисками з боку Е. Бірона і не хотіла миритися з втратою влади. Вона знайшла підтримку у Х. Мініха, і в ніч з 8 на 9 листопада 1740 року Анна Леопольдівна благословила гвардійців на черговий переворот, у ході якого був заарештований Е. Бірон. 9 листопада Анна Леопольдівна вступила в права регентства. До управління державою вона не була готова, не мала підтримки серед придворних, бо любила всамітнення, читання, віршування, зневажала умовності світського життя. Підбір нею державних діячів був непродуманим, а контроль за виконанням рішень – недостатнім. Це викликало невдоволення владою і сприяло тому, що Анна Мекленбургська промайнула на престолі та швидко зникла [15, с. 28 – 40].

25 листопада 1741 року гвардійці ввірвалися в палац та проголосили нову російську імператрицю Єлизавету. Переворот

пройшов без опору та крові й привів до влади «дщерь Петрову». Збереглося немало спогадів про Єлизавету. Граф О. Толстой писав: «Веселая царица была Елисавет: поёт и веселится, порядка только нет»[21]. Автори мемуарів відзначали, що Єлизавета була надзвичайно привабливою. Іспанський посланник герцог де Лірія писав про 18-річну цесарівну: «Принцеса Єлизавета така красуня, яких я рідко бачив. У неї дивовижний колір обличчя, прекрасні очі, чудова шия і незрівнянний стан. Вона високого зросту, надзвичайно жвава, гарно танцює та їздить верхи без найменшого страху. Вона не позбавлена розуму, граціозна й надзвичайно кокетлива». Катерина II уперше побачила Єлизавету, коли тій було 34 роки і зазначила: «Воістину не можна було тоді бачити в перший раз і не вразитися її красою й величною осанкою. Це була жінка високого зросту, хоча дуже повна, проте вона нітрохи від цього не втратила і не відчувала жодної незручності у всіх своїх рухах; голова була також дуже гарна... Вона танцювала досконало та відрізнялася особливою грацією у всьому, що робила...» [3, с. 153–154].

Захоплені відгуки зникають, коли від опису зовнішності імператриці переходять до характеристики її вдачі. Сучасники відзначали пристрасть імператриці до вбрання і розваг. Із роками краса марніла, Єлизавета годинами сиділа біля дзеркала, накладала грим та змінювала вбрання. Вона була людиною неврівноваженою, імпульсивною, неспокійною. Ці риси імператриця успадкувала від батька. Як і Петро, Єлизавета була дуже рухливою та нетерплячою, вона часто й довго подорожувала, особливо любила швидку зимову їзду. Простота поведінки – характерна риса Єлизавети, проте її демократизм був удаваним і мав на меті зміцнити популярність імператриці. Показною, без натяку на аскетизм була її набожність. Вона не вдосконалювала свої здібності читанням та виявилася непідготовленою вирішувати складні державні справи.

Період правління Єлизавети був сприятливим для руху по шляху, прокладеному Петром, це проявилось у багатьох сферах життя країни: економіці, зовнішній політиці, культурі. В ці роки російська література, живопис, театр, архітектура, музика, творчо засвоювали культурні цінності, привнесені в ході петровських реформ. У часи Єлизавети відкрився Московський університет, Академія художеств, побудовані Зимовий і Царськосельський палади, розквітло оперне та драматичне мистецтво.

Єлизавета була останньою істинною представницею дому Романових на російському троні. Імператорський престол вона передала племінникові герцогу Карлові Петру Ульріхові

Голштинському, синові рідної сестри. Він утримувався при владі півроку і був позбавлений престолу в ході чергового палацового перевороту. 28 червня 1762 року імператрицею проголосили Софію Фредерику Августу принцесу Ангальт-Цербстську. Захопивши престол, допустивши убивство законного монарха – Петра III, Катерина II намагалася довести, що вона – законна правителька. Зміцнити її становище серед легітимних монархів і в очах громадської думки повинні були Ф. Вольтер, Ж. Д'Аламбер, Д. Дидро. Вона цього надзвичайно потребувала і не помилилася. Вольтер прославив її царювання. Підкреслена увага, лестощі та гроші – ось та зброя, перед якою безсилі навіть наймудріші. Катерина вміло використовувала цю зброю, швидко отримувала надійних і впливових союзників серед інтелектуалів, єдиним винятком був Жан-Жак Руссо. Про багатопланові зв'язки Катерини з французькими просвітниками добре відомо [12]. Першим серед російських істориків, хто зрозумів спонукальні мотиви поведінки Катерини щодо Ф. Вольтера та інших європейських просвітників був С. Соловйов, який писав, що вона вступила на престол у таких умовах, які примусили її шукати союзників, прибічників, хвалителів [20, с. 467–468].

Її літературний спадок недооцінений та затьмарений державними звершеннями, проте, якби не було імператриці Катерини II, то була б обдарована жінка-мемуарист, критик, сатирик, філософ. Поверховими є твердження окремих істориків, які піддають сумнівам її розум чи державний талант, прагнуть визначити для неї ті чи інші рамки. Ні до, ні після Катерини не було в Росії жінки-правительки сильнішої, успішнішої й блискучішої. При її дворі, як і при інших дворах, так само лестили, плазували, шушукалися та, безсумнівно, менше веселилися, точніше, були інші веселощі: ділові, з серйозного приводу, які швидко переривалися роботою. Її двір порівнювали з кораблем, де всі – команда, у будь-яку хвилину здатна до дії.

Цікавим джерелом з історії XVIII століття є «Записки» Катерини II, у яких вона в чомусь виправдовується, щось обґрунтовує, від чогось захищається. Оголошуючи про свої «законні» права на престол, вона добре розуміла їхню відносність (не випадково спочатку Катерина збиралася вступити на престол як регентша малолітнього Павла, проте пізніше відмовилася від цього наміру). В документі чітко простежується вплив правительки величезної імперії – і страх перед новими переворотами; перемога над О. Пугачовим – і фантом Петра III, відроджений самозванцем; ненависть до французької революції, що скинула законного монарха, – і «палацова революція» 1762 року, яка усунула іншого законного монарха й посадила на престол

Катерину [13]. Імператриця підтримувала європейських просвітників, а М. Новиков був ув'язнений, О. Радищев висланий до Сибіру. Пояснити, виправдати свої дії, поєднати самовладдя з просвітництвом – для цього Катерина робила багато: говорила, писала, друкувала. Для цього створювалися «Записки». Найважливіше в цій публікації для російського імператорського дому – доказ того, що спадкоємець династії не належав до Романових та навіть до Гольштейн-Готторпських. Зізнання Катерини висловлено досить чітко – батьком імператора Павла був С. Салтиков [22, с. 161].

Інститут фаворитизму в часи Катерини став нормою придворного життя. Історики збиваються з рахунку, говорячи про фаворитів Катерини. Проте не задумуються над однією особливістю фаворитизму: всі коханці без винятку не були щасливими з іншими жінками і любов до Катерини відчував кожен, кого доля звела з нею. Що було в ній? Повнота життя та гармонійність натури. Катерина була з тих небагатих жінок, для яких немає ні старості, ні втоми, а є одна спрага життя, кохання й подвигів. Вона жила в постійному рухові, прагненні долати перепони. Все їй давалося через труднощі, страждання, прикросці – й політика, і кохання, та це давало сили, а не послаблювало. Її можна осуджувати як імператрицю, котра не виконала того, що обіцяла, їй можна співчувати як жінці, котра не зустріла свого чоловіка, таврувати за те, що купувала тимчасове кохання та розплачувалася багатствами держави. Катерину прославляли як видатного просвітника й реформатора, осуджували за егоїзм, половинчастість реформ, а потім – відмову від своїх реформаторських ідеалів. У одному дослідники однастайні: у Росії правило немало жінок утім Катерина II перевершувала їх розумом, сміливістю, характером, завзятістю, рішучістю й удачею. Вона уособлювала собою вершину здатності жінки правити в державі. Катерина II, як жінка і як особистість була винятковим явищем на російському престолі. Після неї в імператорській родині не було більше жінок з такою яскравою індивідуальністю. Жодна жінка не здійснювала більше спроб організувати палацовий переворот із метою захоплення влади. Період жіночого правління завершився.

Отже, тривалий період перебування жінок на престолі став наслідком реформаторської політики. Правління Софії продемонструвало, що жінкам наприкінці XVII століття ще було рано виходити на авансцену великої політики, проте підготувало для цього засади. Петро I у ході модернізації середньовічної Московії порушив традиційні суспільні підвалини, влада з сакральної перетворилася на інструмент утілення волі правителя. Гідного спадкоємця-чоловіка не

залишилося, і в Росії відбувся політичний переворот із використанням гендерної альтернативи. Жінки-імператриці, незважаючи на їхні слабкості, змогли не лише продовжити справу попередників-чоловіків, а й вивести державу на нові рубежі у зовнішній та внутрішній політиці. Гендерна культура імператриць стала основою їхньої політики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анисимов Е.В. Анна Ивановна / Е. В. Анисимов // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 19 – 33.
2. Анисимов Е.В. Женщины на российском престоле / Е. В. Анисимов. – СПб : Питер, 2008. – 464 с. – Режим доступа до кн.: <https://books.qoole.com.ua>
3. Анисимов Е.В. Россия в середине XVIII века. Борьба за наследие Петра / Е. В. Анисимов. – М. : Мысль, 1986. – 236 с.
4. Анна Иоанновна. Романовы – правители России. Династия Романовых. – Режим доступа до кн.: [www.bibliotecar.ru / rusRomanov/8html](http://www.bibliotecar.ru/rusRomanov/8html)
5. Балязин В.Н. Неофициальная история России. От Екатерины I до Екатерины II / Вольдемар Николаевич Балязин. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 172 с. – Режим доступа до кн.: leet.net/lib/authors/vjldevar_nikolaevich_balyzin
6. Бовуар Симона де. Друга стаття: у 2 т. / Симона де Бовуар; пер. з франц. Н. Воробйова, П. Воробйов, Я. Собко. – К. : Основи, Дніпро, 1994 – . – Т. 1. – 1994. – 390 с.
7. Богданов А.П. Царевна Софья и Петр. Драма Софии. – Тетра Historica, 2008 / А. П. Богданов. – Режим доступа до кн.: www.ex.ua/11760047
8. Буганов В.И. Екатерина I / В. И. Буганов // Вопросы истории. – 1994. – № 11. – С. 39 – 49.
9. Вильбуа Ф. Рассказы о российском дворе / Франц Вильбуа. – Режим доступа до кн.: www.vostlit.info/Texts/rus7/Vilbua/frame2.htm
10. Гарифуллина В.В. Исторические источники о царевне Софье Алексеевне / В. В. Гарифуллина. – Режим доступа до ст.: <http://www.Kremlion.ru/praviteli/sofiaalexeevna>
11. Гендерология и феминология: [учеб.-метод. пособ. для студентов по специальности 040101 «Социальная работа в системе здравоохранения»; сост. канд. пед. наук. В. И. Чумаков]. – Волгоград : ВолГМУ, 2010. – 235 с.
12. Екатерина Великая: эпоха российской истории: [тезисы докл. Санкт-Петербург, 26 – 29 августа; отв. ред. Т.В. Артемьева, М.И. Мишин]. – СПб. : СПб НЦ, 1996. – 327 с.

13. Екатерина II. Собственноручные записки императрицы Екатерины II // Екатерина II: Сочинения / [сост. и примеч. В.К. Былинина, М.П. Одесский]. – М. : Современник, 1990. – Режим доступа до кн.: az.lib.ru/e/ekaterina_w/text_0380.shtml
14. Ключевский В.О. Курс русской истории. Собрание сочинений: в IX т. / В.О. Ключевский. – М. : Мысль, 1987– . – Т. III. – 1988. – 414 с.
15. Курукин И.В. Анна Леопольдовна / И.В. Курукин. – Вопросы истории. – 1997. – №6. – С. 28 – 40.
16. Никифоров Л.А. Записки Вильбуа / Л. А. Никифоров // Общество и государство феодальной России: [сб. ст.]. – М. : Наука, 1975. – С. 219 – 225.
17. Ницше Ф. Человек в своих отношениях с другими людьми, женщина и ребенок / Ф. Ницше. – М. : МПО МЕТТЕМ, 1991. – 32 с.
18. Пазин М. Жизнь в теремах. Софья Премудрая / Михаил Пазин // Неофициальная жизнь Романовых. Царский Декамерон. – Режим доступа до кн.: www.e-reading.liuk/bookreader.php/1019413/Pazin_-_Noofical-maya_zhizn
19. Репина Л. П. Гендер в истории: проблематика и методология исследований / Л. П. Репина // Теория и методология гендерных исследований. Курс лекций. – М. : МЦГИ – МВШСЭН – МФФ, 2001. – С. 351 – 356.
20. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Сочинения: в 18 кн. / С.М. Соловьев. – М. : Мысль, 1993 – . – Кн. XIII. Т.25–26. – 1998. – 664 с.
21. Толстой А.К. Очерк русской истории от Гостомысла до Тимашева /А.К.Толстой. – Режим доступа до кн.: www.mqlin-krai.ru
22. Эйдельман Н.Я. Твой восемнадцатый век. Прекрасен наш союз / Н. Я. Эйдельман. – М. : Мысль, 1991. – 397 с.

* * *

О. В. Чорний
(м. Кіровоград)

**ДЖЕРЕЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
«ОБЩЕГО МОРСКОГО СПИСКА» ДЛЯ ВИВЧЕННЯ
ІСТОРИЧНОЇ ПЕРСОНАЛІСТИКИ ТА ІСТОРІЇ
ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ**

У 1885 році в С.-Петербурзі було опубліковано першу частину «Общего морского списка». Видання замовило Морське міністерство у ході дослідження історії російського флоту. Над його реалізацією працювали офіцери корпусу флотських штурманів Ф. Веселаго, С. Огородников, О. Петров і М. Коргуєв [1, с. IV].

Нині – це маловідомий багатотомник з історії військово-морських сил Російської імперії XVIII – XIX століть, джерельний та інформативний потенціал якого належним чином ще не оцінений дослідниками. Пропонованою публікацією спробуємо вирішити кілька завдань, серед яких головні вбачаємо в подачі короткої характеристики багатотомника та визначенні можливості використання його в творчій лабораторії історика-дослідника.

За задумом упорядників і чиновників профільного міністерства на сторінках видання планувалося опублікувати дані про всіх морських офіцерів, які служили на кораблях Балтійського та Чорноморського флоту, починаючи з Петра I і до 80 – 90-их років XIX століття.

Упродовж 1885 – 1907 років було опубліковано 13 частин «Общего морского списка» [3 – 15] та окремий алфавітний покажчик до 12-ти з них [1]. Упорядникам вдалося зібрати й опублікувати всі доступні дані про морських офіцерів вище названих флотів, які розпочали свій військовий шлях за царювання Петра I, Петра II, Катерини I, Анни Іоанівни, Єлизавети Петрівни, Петра III, Катерини II, Павла I, Олександра I та Миколи I. 13 частина видання охоплює інформацію про моряків, які розпочали кар'єру флотського офіцера за правління Олександра II. У цій частині видання були представлені дані лише на морських спеціалістів, прізвища яких розпочиналися на літери «А – Г» [15].

Загалом видання побудоване за хронологічним принципом. Кожна з частин присвячувалася правлінню того чи того монарха й поряд із загальною назвою «Общий морской список» містить підзаголовки на зразок «От основания флота до кончины Петра Великого» [3], або «От кончины Петра Великого до вступления на престол Екатерины II» [4] тощо.

Загалом до багатотомника були включені дані про флотських офіцерів, чиновників із Адміралтейств-Колегії, Морського міністерства та його департаментів, Адміралтейських управлінь Балтійського та Чорноморського флотів, про командувачів флотами, флотиліями й портами, про офіцерів корпусу морської артилерії, штурманів, майстрів корабельної справи, інженерів, флотських лікарів,

а також про педагогічний персонал морських навчальних закладів [1, с. III – IV].

Усі частини «*Общего морского списка*» згруповані за алфавітним принципом. На кожного морського фахівця розміщено детальне досьє – прізвище, ім'я, по батькові (якщо відоме), хронологічно вибудовані дані про навчання, військову службу, кар'єрне зростання (дати присвоєння гардемаринського, мічманського, лейтенантського, капітан-лейтенантського та іншого чину), участь у бойових діях, відзначення державними нагородами, подяками, «*монаршими милостями*» тощо.

Основою для підготовки видання стали іменні списки слухачів морських навчальних закладів, офіцерів Балтійського та Чорноморського флотів, журнали Адміралтейств-Колегії, службові документи Морського міністерства, атестації, послужні або формулярні списки флотських офіцерів, що зберігалися в архіві відповідного міністерства, в архівосховищах флотських чи портових управлінь. При цьому інформація на кожного з представлених у виданні морських офіцерів, міністерських чиновників або корабельних майстрів, зібрана й узагальнена з потужного корпусу джерел, що були доступні упорядникам, а нині втрачені. Це додає науковій ваги списку.

Саме так можемо коротко охарактеризувати це багатотомне видання й умовно віднести його до числа археографічних публікацій. При цьому варто наголосити, що нині воно є рідкісним, а його джерельний потенціал, на жаль, залишається поза увагою дослідників.

Реалізуючи задекларовані завдання, маємо визначити можливість використання цього списку істориками. Як уже зазначалося вище, видання охоплює цінні матеріали про морських фахівців, а тому можливість використання його для підготовки біографічних нарисів про того чи того офіцера, корабельного майстра або флотського лікаря є очевидною та беззаперечною. Ні один нарис про контр- або віце-адмірала Чорноморського флоту не може бути повним і якісним без посилань на «*Общий морской список*». Відповідно, досліджуване історичне джерело можна вважати одним із основних для вивчення історичної персоналістики Чорноморського флоту.

На наш погляд матеріали видання можна використовувати не лише для підготовки біографічних нарисів, а значно ширше, оскільки дослідження проблем, пов'язаних з історією офіцерства Чорноморського флоту досі залишаються білою плямою у вітчизняній історіографії. Виходячи з цього, дозволимо продовжити

характеристику джерельного потенціалу «*Общего морского списка*» за допомогою окремих прикладів.

Історія Чорноморського флоту була започаткована в 1779 році, коли на суднобудівній верфі в новозакладеному Херсоні розпочалося будівництво першого військового корабля «*Слава Катерини*». У 1783 році він був спущений на воду. Ця подія відразу ж загострила проблему комплектування нових морських сил кваліфікованими матросами й офіцерами. Так, матроси тоді були набрані з-поміж колишніх запорожців, а офіцерський склад – формувався з офіцерів з Балтики, з моряків з Греції, Скандинавії, Франції і, навіть, зі США. Для прикладу. У 1788 – 1790 роках однією з чорноморських ескадр командував контр-адмірал Поль Джонс (Павло Жовес) [5, с. 487; 18, с. 247], який був прийнятий на службу із «*капитан-командоров Северо-Американских Штатов*». Подібних фактів в історії офіцераства Чорноморського флоту можна знайти багато (І. І. де Траверсе [7, с. 215], принц К.-Г. Нассау-Зіген [18, с. 247], П. Алексіано [5, с. 33 – 34]), але в дореволюційній, радянській і сучасній російській історіографії панує теза про те, що морські сили на Чорному морі завжди комплектувалися офіцерами з Балтики, а під їхнім керівництвом Чорноморський флот домогся слави і статусу «*великого русского флота*». Подібну доказову базу путінська Росія й сьогодні використовує для доведення свого права на володіння морськими силами на Чорному морі та контролю над відповідними базами в Криму. Російські дослідники завжди наголошували на залежності Чорноморського флоту від вихованців із Балтійських морських навчальних закладів, наводячи як приклад відомі імена Ф. Ушакова, М. Лазарева, П. Нахімова, В. Корнілова та інших.

У той же час кваліфіковані кадри для флоту на півдні України готували Чорноморські морські навчальні заклади. Першим серед них був Херсонський (Чорноморський) морський кадетський корпус. Цей осередок морської освіти діяв спочатку у Херсоні (1783 – 1795 роки), а потім – у Миколаєві (1795 – 1798 роки) [17]. У сучасній історіографії підготовка морських фахівців у вище названому навчальному закладі залишається маловідомим фактом. Це можна пояснити відсутністю документів з історії корпусу в архівах України і, навіть, у Російському державному архіві ВМФ. Підтвердженням діяльності Херсонського (Чорноморського) морського кадетського корпусу в 1783 – 1798 роках можуть слугувати фрагментарні відомості в дослідженнях Д. Афанасьєва [1] та С. Огородникова [16], а також послужні та формулярні списки офіцерів Чорноморського флоту, опубліковані в III – VIII частинах «*Общего морского списка*». Виходячи з цього,

досліджуваний багатотомник є цінним і, саме головне, достовірним історичним джерелом для вивчення історії морського офіцерства Чорноморського флоту, його соціальної бази, структури та системи підготовки.

Працюючи з виданням, нам вдалося зібрати біографічні дані про 288 випускників Херсонського (Чорноморського) морського кадетського корпусу, які навчалися в ньому в 1783 – 1798 роках. На нашу думку, для того часу це вражаюча цифра. Також у виданні є інформація про викладачів, які працювали в корпусі [14, с. 481, 492]. Таким чином, матеріали списку виступають вагомим джерелом для відтворення історії Херсонського морського кадетського корпусу.

Навчальний заклад готував гідні кадри для Чорноморського флоту. Аналіз списку дозволяє констатувати, що випускниками першого морського навчального закладу були 16 віце- і контр-адміралів та інших офіцерів, які розбудовували та примножували славу Чорноморського флоту.

Таблиця 1

**Якісний склад випускників Херсонського (Чорноморського)
морського кадетського корпусу за даними
«Общего морского списка»**

№ п/п	Військове звання *	Кількість випускників	
		(осіб)	%
1.	Віце-адміралів	5	1,84
2.	Генерал-лейтенантів	5	1,84
3.	Контр-адміралів	4	1,49
4.	Генерал-майорів	2	0,81
5.	Капітанів 1-го рангу	9	3,2
6.	Полковників	1	0,47
7.	Капітанів 2-го рангу	24	8,29
8.	Підполковників	9	3,2
9.	Капітан-лейтенантів	61	20,87
10.	Майорів	3	1,15
11.	Лейтенантів	65	22,23
12.	Мічманів	60	20,53
13.	Гардемаринів	40	14,08

Виходячи із зазначеного вище, назване нами видання може бути корисним для вивчення ще й історії військово-морської освіти на

* Військові звання випускників, що відповідають армійським званням, присвоювалися вихованцям у випадку їхнього переходу на службу до ластових екіпажів, або в сухопутну армію.

півдні України, оскільки крім уже названого навчального закладу, кваліфіковані кадри для флоту на Чорному морі готували й інші Чорноморські морські училища, випускники яких включені до «Общего морского списка». Статистику, подібну до наведеної у таблиці 1, можна зробити й по інших військово-морських навчальних закладах Південної України.

За даними списку, серед вихованців корпусу є учасники російсько-турецької війни 1787 – 1791 років, які брали участь у морських битвах із турецьким флотом у Керченській протоці, біля м. Каліакрія та неподалік Хаджибею; архіпелазької експедиції 1798 – 1800 роках під командуванням віце-адмірала Ф. Ушакова й контр-адмірала П. Пустошкіна, які блокували Геную та штурмували укріплення Церіго, Занте, Св. Маври, Кефалонії, Відо, Корфу й Анкони; російсько-турецької війни 1806 – 1812 років, які штурмували Анапу, Сухум-кале та захищали Ізмаїл; російсько-турецької війни 1828 – 1829 років, які відзначились в морській битві з турецьким флотом біля мису Пендираклія.

Отже, фактографічний матеріал, що міститься у послужних записах офіцерів, можна використовувати для підготовки узагальнених досліджень із військової історії Чорноморського флоту та історії його офіцерства.

Відомо, що вихованці корпусу брали участі і в морських наукових експедиціях із вивчення географії чорноморського узбережжя, Керченської та Дарданелльської проток, опису підводного світу Чорного моря. Крім того, випускники закладу були членами військових суден, ад'ютантами адміралів, працювали викладачами Чорноморського штурманського училища та Миколаївського училища флотських юнг, обіймали посади в Чорноморському адміралтействі, командували військовими ескадрами та флотиліями, ластовими екіпажами на Чорному й Балтійському флоті, а також виконували важливі доручення в Морському міністерстві. Ці факти також можуть суттєво персоніфікувати дослідження відповідної тематики.

Таким чином, джерельний потенціал «Общего морского списка» надзвичайно потужний. Залучення видання до активного наукового обігу може гарантувати успіх дослідникам, які займаються історичною персоналістикою Чорноморського флоту, історією морських навчальних закладів Південної України, військовою історією морських сил на Чорному морі та соціальною історією морського офіцерства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алфавитный указатель 12-ти частей «Общего морского списка». – Тип. Морского м-ва, 1900. – IV + 132 с.

2. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1768 по 1816 гг. / Д.Афанасьев // Русский архив. – 1902. – № 2. – С. 193 – 262; Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1816 по 1853 гг. / Д.Афанасьев // Русский архив. – 1902. – № 3. – С. 369 – 459.
3. Общий морской список. – СПб.: Тип. В. Демакова, 1885. – Т. I. – XXXVIII + 454 с.
4. Общий морской список. – СПб.: Тип. В. Демакова, 1885. – Т. II. – 528 с.
5. Общий морской список. – СПб.: Тип. В. Демакова, 1890. – Т. III. – IV + 602 с.
6. Общий морской список. – СПб.: Тип. В. Демакова, 1890. – Т. IV. – 708 с.
7. Общий морской список. – СПб.: Тип. В. Демакова, 1890. – Т. V. – 474 с.
8. Общий морской список. – СПб.: Тип. Морского м-ва, 1892. – Т. VI. – 656 с.
9. Общий морской список. – СПб.: Тип. Морского м-ва, 1893. – Т. VII. – 664 с.
10. Общий морской список. – СПб.: Тип. Морского м-ва, 1894. – Т. VIII. – 664 с.
11. Общий морской список. – СПб.: Тип. Морского м-ва, 1897. – Т. IX. – 670 с.
12. Общий морской список. – СПб.: Тип. Морского м-ва, 1898. – Т. X. – 756 с.
13. Общий морской список. – СПб.: Тип. Морского м-ва, 1900. – Т. XI. – 678 с.
14. Общий морской список. – СПб.: Тип. Морского м-ва, 1900. – Т. XII. – 512 с.
15. Общий морской список. – СПб.: Тип. Морского м-ва, 1900. – Т. XIII. – V + 672 + 3 с.
16. Огородников С. Из прошлого (Черноморские морские училища) / С.Огородников // Морской сборник. – 1900. – № 12. – С. 87 – 105.
17. Чорний О. В. Херсонський морський кадетський корпус / О.В. Чорний // Вісник Академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України: [наук.-практ. зб.] – 2005. – № 5. – С. 224 – 229.
18. Широкоград А. Б. Адмиралы и корсары Екатерины Великой. Звездный час русского флота / А.Б. Широкоград – М.: Вече, 2006. – 448 с.

* * *

П. П. Захарченко, В. С. Джундіст
(м. Київ)

ОЛЕКСАНДР II ТА ІДЕОЛОГІЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)

Наприкінці ХVІІІ століття Російська імперія свідомо і цілеспрямовано остаточно знищила одне з найцінніших надбань українського народу – його національну державу. Із цього часу Україна увійшла в нову фазу своєї історії. Місце Української держави заступила Російська імперія з її могутнім централізованим бюрократичним апаратом. Усі українські землі Правобережжя і Лівобережжя відтепер були підпорядковані центральним та місцевим органам влади й управління Росії.

У статті 1 Основних державних законів Зводу законів Російської імперії 1835 року форма правління в державі визначалася таким чином: «Імператор російський є монарх самодержавний і необмежений. Підкорятися його верховній владі не тільки за страх, а й за совість сам Бог велів» [1, с. 18]. Ігнорування і неповага до закону починають трактуватися як злочин. Але, незважаючи на намагання поважати закон, не менше, а можливо, й більше, значення в становленні апарату управління та його функціонуванні мала особистість імператора і його безпосереднє оточення. Особистий чинник був дуже важливим у становленні та розвитку російської державності.

Престиж Росії як великої держави поступово втрачався, внаслідок чого спостерігалось суттєве відставання від країн Західної Європи. Здобутки ж останніх, що пройшли через очищення громадянськими війнами й революціями ХVІІ-ХVІІІ століть, водночас слугували як взірцем для наслідування, так і прикладом для недопущення їхніх помилок та прорахунків. Під впливом очевидного поступу держав Заходу орієнтири на європейські цінності ставали все очевиднішими, захоплюючи російську інтелігенцію, чиновницько-бюрократичний апарат, зрештою, й імператорську родину. Як зазначено нами в попередніх публікаціях, першим серед прихильників інтеграції Росії до кола європейських держав був, безумовно, сам правлячий монарх, Олександр II – безсумнівний західник за внутрішніми переконаннями, звичками та вихованням [2, с.123; 135, 268 – 269]. Недарма сучасна російська дослідниця Л. Захарова, вслід за багатьма дореволюційними вченими, назвала Олександра II – «Визволителем», а реформи ним

проведені – «Великими» [3]. Інший сучасний дослідник системи державного управління в Росії Р. Мухаєв назвав реформи, проведені у 1860-их роках Олександром II, ще компліментарніше – «комплексною реорганізацією російського суспільства». Далі він пояснював зміст, який уклав у це словосполучення: «... під модернізацією розуміємо процес переходу від традиційного суспільства до сучасного, внаслідок якого в суспільствах розвинулися такі типи технологій і відповідні ним форми соціальної організації, які характеризують розвиток, економічне процвітання й політичну стабільність нації» [4, с. 254].

Отже, сучасні дослідники, на відміну від своїх попередників радянської доби, дуже високо оцінювали персональну роль імператора в підготовці та проведенні соціально-політичних перетворень. Саме Олександр II, нагадаємо, належать слова, що постійно наявні в підручниках і посібниках на просторах колишнього радянського Союзу. 30 березня 1856 року на зустрічі з московським дворянством імператор заявив: «Ну, звичайно, панове, ви самі знаєте, що існуючий порядок володіння душами не може залишатися незмінним. Краще, щоб це (звільнення селян. – Авт.) пройшло згори, ніж дочекатися того часу, коли воно само собою почне відмінятися знизу. Прошу Вас, панове, подумати про те, як привести його до виконання» [5, с. 68].

Після таких слів, зрозуміло, що повернення на висхідну було неможливим. Російський історик і політичний діяч А. Кізоветтер із цього приводу занотував: «Ця заява яскраво освітила сутінки, що наближалися, щиро порадувала одних, не менше засмутила інших, але для всіх однаково поклала кінець невизначеності» [6, с. 2]. Саме такою була перша особиста ініціатива Олександра II в історії проведення Селянської реформи. Передумовою подібних переконань і висловлювань імператора, крім зазначених раніше військових поразок, став досвід спілкування з європейськими політиками, ознайомлення зі здобутками Західної Європи, під час яких у нього формувалися реформаторські ідеї, він набував практичного досвіду.

Ще одним вагомим чинником, котрий здійснив вплив на імператора, як зазначав зарубіжний дослідник Б. Лінкольн, – було його оточення: «Люди, які готові були взяти на себе грандіозну працю для перетворення Росії. Цей прошарок прогресивних та інтелігентних людей, об'єднаних спільністю поглядів на майбутні перетворення і методи їх досягнення, почав формуватися ще в надрах бюрократичного апарату миколаївського царювання 1830-их і особливо в 1840-их роках. Він визначався фактично ідентичними поняттями «ліберальної» чи «просвітницької» бюрократії» [7, с. 143]. Як свідчить мемуарист В. Мещерський, один із яскравих

представників цього покоління М. Мілютін ще на початку 1856 року підготував проект закону про звільнення чи «емансипацію», як тоді обережно називали, 15 тис. кріпаків, що належали Великій княгині Олені Павлівні [8, с. 341 – 342 зв.]. Молоді ліберали вбачали розв'язання проблеми кріпосного права не лише на рівні політико-правового рішення, а й найшвидшим чином – у практичній сфері.

У сучасній науковій літературі закріпився термін «революція зверху». І не дарма, адже ініціатором перетворень виступила державна влада й безпосередньо Олександр II. Що штовхнуло самодержавну монархію на відміну кріпосного права, яке було її оплотом, – це також є одним із питань нашого дослідження. Але здобутки сучасних науковців, зокрема, Л. Захарової, А. Кріспа, А. Скерпана, Б. Лінкольна, достатньо прояснили це питання та здолали радянські стереотипи. Історіографія радянської доби наполягала, насамперед, на такому чиннику, як криза феодально-кріпосницької формації, хоча сучасниками доведено, що кріпосна система господарювання напередодні 1861 року була цілком життєздатною і не одне десятиріччя могла віддано і непорушно служити існуючому політичному та економічному режимові.

3 січня 1857 року своїм указом Олександр II, зрештою, створив Особливий секретний комітет, на який покладалася підготовка відповідних документів для розв'язання назрілих земельних проблем. Проте цей комітет не збирався серйозно займатися підготовкою до скасування кріпосного права. У програмі було сказано, що комітет повинен «для заспокоєння умів і для зміцнення майбутнього добробуту держави... приступити відразу, як до докладного перегляду всіх донині виданих постанов про кріпосних людей, так й усіх колишніх та наявних передбачень з цього предмета, щоб при цьому перегляді було позитивно вказано начала, на яких можна приступити до поступового звільнення, без значних і різких переворотів» [9, с. 1]. На додаток до вищезазначеної програми згодом були запропоновані до розгляду членам комітету 22 пункти, в яких, по суті, не було поставлено жодного питання щодо проблеми існування чи ліквідації кріпосної системи. Уряд розраховував обмежити роботу комітету лише окремими другорядними проблемами на кшталт – про можливість дозволу кріпосним людям укладати шлюб та набувати власність без згоди поміщика, про можливість обмеження прав поміщиків щодо покарання селян і переселення їх до Сибіру, про можливість надання поміщицьким селянам права викупу за окремо визначену ціну тощо. До складу комітету ввійшло 13 осіб на чолі із імператором. Попри

конфіденційність, факт його існування набув широкого суспільного розголосу.

Таким чином, нове утворення успадковувало не найкращі традиції своїх попередників. Сам Олександр II не мав ніяких сумнівів щодо оцінки діяльності комітету, адже не приділяв значної уваги його діяльності.

Перебуваючи в німецькому місті Косигені, під час розмови з послом Російської імперії у Франції графом П. Кисельовим, Олександр II зізнався: «Селянське питання мене постійно хвилює, тому потрібно довести його до кінця, я більше, ніж будь-коли визначився, однак у мене нікого немає, хто допоміг би мені в цій важливій і невідкладній справі» [10, с. 17]. Песимізм імператора щодо діяльності комітету справдився після його повернення в Росію.

Зібравшись після тривалої перерви на засідання 14 – 17 серпня 1857 року, комітет вирішив, що на даний час «не можна приступити до загального звільнення кріпосних селян» з причин невідповідності самого уряду такої масштабної й кардинальної дії [11, с. 1]. Не допомогло в цій ситуації введення Олександром II до складу комітету князя Костянтина Миколайовича – свого однодумця та прихильника реформи. Проте комітет, щоб надати видимості динаміки підготовки, виніс постанову про необхідність накреслити три періоди: «підготовчий», протягом якого передбачалося полегшити кріпосний стан і зібрати всі необхідні матеріали для звільнення поміщицьких селян; «перехідний», коли передбачалося здійснити поступовий перехід до скасування кріпосного права; та, нарешті, «остаточний» період, упродовж якого буде завершено особисте звільнення селян. Як бачимо, комітет намагався відкласти справу ліквідації кріпацтва на далеке майбутнє. Сам імператор сприймав діяльність комітету як перший крок, за яким повинні йти наступні, більш істотні й більш узгоджені з урахуванням його особистих поглядів на реформу.

Але обстановка в країні ставала дедалі напруженішою. Необхідність зміни правового статусу кріпосного селянства, насамперед, ставала все нагальнішою. У цьому пересвідчився безпосередньо сам імператор, здійснивши низку поїздок країною з метою вивчення стану та суспільних процесів, що відбувалися. Із цього приводу дослідник діяльності Олександра II А. Ковалевський зазначав: «Перед звільненням селян цар об'їхав всю Росію й особисто спілкувався з представниками дворянства про важливість і невідкладність реформи» [17, с. X].

Свідченням глибокої зацікавленості в необхідності реформ стало перебування Олександра II у вересні-жовтні 1857 року в Україні.

Перебуваючи у Чернігові, Олександр II запросив до себе представників місцевого дворянства та вищих військових чинів. За свідченням сучасників, глава держави жваво цікавився ставленням дворянства до можливого поліпшення становища приватновласницьких селян [17, с. 8].

Відвідуючи перед тим Воронежську губернію та зустрічаючись з місцевим генерал-губернатором, Олександр II таким чином висловлював думки щодо серйозності намірів провести реформу: «Я вирішив справу довести до кінця і сподіваюся, що Ви переконаєте Ваших дворян допомогти мені в цьому» [6, с. 3].

Антикріпосницькі настрої у селянському середовищі не дозволяли імператору відмовитися від взятого курсу, спрямованого на докорінні суспільно-політичні перетворення. 28 жовтня 1857 року, вислухавши доповідь князя В. Орлова про настрої селянства в деяких губерніях Російської імперії, Олександр II ще категоричніше наполягав: «Повторюю ще раз, становище наше таке, що баритися не можна» [11, с. 22]. Ці слова переконливо свідчать, що наростаюча сила селянського невдоволення, сприяла кристалізації бажання дворянства наважитися на скасування кріпосного права.

У листопаді цього ж року імператор мав можливість ще раз проявити свою ініціативу в селянському питанні. Так, дворянство Ковенської, Віленської та Гродненської губерній представили йому через генерал-губернатора В. Назімова «благие намерения» доручити їм скласти проект покращення побуту поміщицьких селян. Ця ініціатива була винесена на розгляд Секретного комітету, який висловився за прийняття пропозицій дворян литовських губерній. Однак Олександр II сприйняв цю справу по-іншому. Пропозиції дворян литовського краю були вагомими для імператора лише в частині руху дворянства назустріч його реформаторським ідеям. За своєю суттю проект литовських дворян був кроком назад, адже в такому варіанті він ніс для селян загрозу залишитися безземельними батраками.

Як підсумок Олександр II, використавши ситуацію, видав 20 листопада 1857 року відомий рескрипт (припис) на ім'я Ковенського, Віленського і Гродненського генерал-губернатора В. Назімова, що, як відомо, став організаційно-правовою підставою для започаткування розроблення програми реформ. Документ направлявся посадовцю і став наслідком наради за участю міністра внутрішніх справ С. Ланського, міністра державного майна М. Муравйова з В. Назімовим. На цій нараді були ухвалені найзагальніші принципи, на основі яких повинно було здійснюватися

поліпшення становища поміщицьких селян. Саме тому в незаангажованій історіографічній літературі рескрипт називають «першою офіційною урядовою програмою земельної реформи».

Кріпосницький характер рескрипту був очевидним. Він майже повністю відтворював сформульовані комітетом 14–17 серпня 1857 року положення про поступове звільнення селян на невизначений час. Оскільки в рескрипті В. Назімову та інструкції, яка роз'яснювала його зміст, не було чітких указівок про ліквідацію кріпосного права, деякі дворянські комітети висловилися лише «про поліпшення побуту селян», не зачіпаючи питання про скасування кріпосного права. Таке тлумачення рескрипту не сподобалося Олександрю II. Тому він змушений був зауважити дворянству, що «вже незручно зберігати кріпосний стан», що необхідно «поступово й обережно» йти до його припинення «без поворотів різких і без заходів крutih та насильницьких» [9, т. 1, с. 42].

Зазначений рескрипт був важливий і тим, що визначав форми участі самого дворянства на етапі розроблення реформи, а також санкціонував діяльність деяких дворянських установ на цьому шляху. Таким чином, рескрипт на ім'я генерал-губернатора В. Назімова став після вищезазначеної московської заяви Олександра II другим кроком на початковому етапі підготовки реформи. Окрім іншого, імператорський припис підіймав реформу із глибини секретних комітетів на рівень самостійної громадської ініціативи.

У дореволюційній літературі неодноразово зазначалося, що одним із завдань, які ставив перед собою Олександр II, був початок реформи в Росії за ініціативи широких дворянських кіл. Адже законних інструментів змусити поміщиків позбутися належних їм кріпосних селян і належної їм власності на землю у монарха, навіть із необмеженою владою, не було. Радянська історіографія не вважала за потрібне з'ясовувати роль і місце глави держави в проведенні реформ. Тим більше не було жодного суспільно-політичного чи ідеологічного сенсу встановлювати істину щодо ролі дворянства у цьому процесі. Лише в роки становлення радянської влади чи не єдиний радянський дослідник А. Ніколаєв усе ж резонно відзначив, що «склалося дійсне враження, що самі дворяни йдуть назустріч звільненню» [12, с. 52].

Радянська література, на нашу думку, безпідставно пов'язувала початок реформ із революційною ситуацією, яка, мовляв, склалася у 1859 – 1860 роках і дуже злякала царський режим. Але цей аргумент, що обґрунтовувався, у тому числі й академіками М. Нечкіною і В. Дьяковим, не витримав випробовування часом та в сучасній науці знаходить щораз менше прибічників. Зокрема, у зарубіжній літературі

концепцію «революційної ситуації» й вирішальної ролі селянських заворушень, які начебто змусили владу взятися за реформи, було піддано слушній критиці в роботах Д. Філда, Т. Емонса, Д. Байрау. Зазначимо, що вивчення архівних матеріалів не дає нам вагомих підстав стати на бік радянської історіографії.

8 січня 1858 року Особливий комітет було перейменовано у Головний комітет для розгляду постанов і пропозицій про кріпосне становище, а 21 лютого того ж року його реорганізовано в Головний комітет із селянських справ, який згодом очолив великий князь Костянтин Миколайович.

Тепер перед імператором постали нові завдання. Реформа вступила у фазу практичного розроблення. Тому необхідно було вистояти в боротьбі суперечливих інтересів, утримувати прояви крайньої однобічності, зберігати рівновагу суспільних інтересів, заспокоювати пристрасті, а головне – за жодних обставин не сходити зі шляху поставлених кінцевих завдань.

Як наслідок 4 грудня 1858 року на вимогу з волі імператора з'явився документ «Про підстави, що мають стати керівними началами під час розгляду проектів положень губернських комітетів». З його появою відбувається трансформація початкових завдань програми перетворень. Якщо на першому етапі реформи главою держави планувалося надати в користування селянам лише садибні посілости, то з унесенням змін завершальним завданням реформи ставав викуп селянами польових земельних наділів [9, с. 297 – 300]. При цьому йшлося про сприяння селянам грошима у їхніх намірах викупити садиби і польові угіддя. Глава держави планував отримати кошти з прибутків держави й спрямувати їх на проведення колишніми приватновласницькими селянами викупних операцій.

Відзначимо той факт, що первісними нормативно-правовими актами, з яких розпочалося проведення реформи, не врегульовувалося питання власності на нерухоме майно поміщиків, що передавалося в користування селянам. Тому в Указі «Про підстави, що мають стати керівними началами під час розгляду проектів положень губернських комітетів» від 4 грудня 1858 року якраз і йшлося про необхідність внесення до проекту положення про ліквідацію кріпосного права норми, яка визначала б правосуб'єктність на окремі категорії земель. Імператор поклав цей обов'язок на Редакційні комісії. Саме їм дозволялося відредагувати текст законопроекту, в якому йшлося «...про право вільних обивателів набути через купівлю поміщицькі маєтки ненаселені й населені для того, щоб водночас з купчою селяни отримали у власність садиби, орні землі, інші угіддя за викуп та за

полюбовною угодою» [9, т. 2, с. 10]. Своєю силою імператор тут також заповнив прогалину в законопроекті, чітко вказавши на те, що власниками викуплених садиб і наділів повинні стати колишні поміщицькі селяни.

Розглядом матеріалів, підготовлених дворянськими комітетами, і складанням проектів реформи займалися окремі три відділи Редакційних комісій (адміністративний, господарський, юридичний), підпорядковані Головному комітету із селянських справ, які були створені Олександром II 4 лютого 1859 року.

Наступною інстанцією, яка могла внести поправки і зміни до існуючого законопроекту Положення про поліпшення побуту поміщицьких селян, були делеговані до Петербурга члени губернських дворянських комітетів. Останні прибували до столиці імперії двома «привізами» у серпні 1859 року та лютому 1860 року.

Найпалкіші дискусії на засіданнях Загального Присутствія Редакційних комісій розгорілися щодо змісту й обсягів права власності на землю поміщиків і селян, що виходили з їхньої залежності. Крім того, довго не знаходився компроміс щодо того, правом чи обов'язком селянина є викуп земельних посіlostей у власність. Зрештою, він був знайдений. Відліком порозуміння стала пропозиція голови Редакційних комісій Я. Ростовцова, озвучена від імені Олександра II про те, що найоптимальнішим, у цьому випадкові, є викуп земель на основі погодженої позиції між селянами та поміщиками. Саме в такому варіанті Загальне Присутствіє Редакційних комісій погодилося на внесення змін до проекту Положення.

У жовтні 1860 року узгоджений із представниками губернського дворянства законопроект був направлений до Головного комітету із селянських справ. Слід віддати належне гласності та публічності його опрацювання на цьому етапі. Як стверджував радянський дослідник М. Шевченко, було проведено 46 засідань для остаточного узгодження законопроекту. Члени Головного комітету з селянських справ також унесли певні корективи, зокрема, було переглянуто норми земельних наділів у бік зменшення, а розміри грошового і відробіткового оброку перерахували в бік збільшення [13, с. 203]. Пройшовши через усі стадії обговорення й узгодження, журнал Головного комітету із селянських справ, де фіксувалися результати обговорення та законопроекти про звільнення поміщицьких селян від кріпацтва, було направлено до останньої колегіальної інстанції – Державної ради.

Майже місяць (23 січня – 17 лютого 1861 року) під головуванням Олександра II відбувалось обговорення представленого законопроекту. 28 січня 1861 року на Загальних зборах Державної ради імператор

заявив: «Повторюю, – і це є моя неодмінна воля, – щоб справа ця нині була би закінчена. Ось уже чотири роки як вона триває і тримає в тривалій напрузі як поміщиків, так і селян. Я не можу не дивуватися й не радіти та впевнений, що ви всі так само радієте тій довірі й спокою, які висловив наш добрий народ у цій справі» [14, с. 14].

17 лютого 1861 року завершилися дискусії з приводу змісту доленосного документа, який 19 лютого 1861 року, разом із пакетом інших законів, що регулювали життя та побут приватновласницьких селян, імператором було підписано. В історичній науці вони стали називатися «Положеннями 19 лютого».

Нещодавно в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені академіка В.Вернадського нами був виявлений документ під назвою «Щоденник графа П. А. Валуєва». Автор дав достатньо критичну оцінку багатьом діячам Селянської реформи 1860-их років, але відмітив, що про роль Олександра II він висловився таким чином: «Він [государ] неухильно наполягав на здійсненні реформи і на втіленні її у формі звільнення селян із земельною осілістю. У сенсі урядових заходів, проведення нового закону, є повною мірою і винятково лише його справа, його особистий подвиг, результат його непохитного бажання» [15, с.7 зв.]. Переконані, що думці, на той момент управляючого справами Комітету міністрів Росії, варто довіряти, тим більше, що вона знаходить підтвердження в інших тогочасних історичних і правових джерелах.

Загальновизнано, що Положення 19 лютого 1861 року в Росії означали перший крок на шляху перетворення феодальної монархії в Росії у буржуазну монархію. Оцінюючи наслідки реформи, радянський учений і політичний діяч М. Покровський уважав, що в результаті її проведення в Російській імперії утвердилася «буржуазна монархія» [16, с. 98]. Однак значення цих процесів ученим було дещо перебільшено. Незважаючи на проведення перетворень і здійснення деяких змін в організації, складі та діяльності урядових установ, Росія залишалася абсолютною монархією із самодержавним государем на чолі. Результатом їхньої плідної діяльності, як відомо, стали Положення 19 лютого 1861 року, що на практиці означало початок довгоочікуваного процесу відміни кріпосного права.

Найпродуктивнішою ланкою в механізмі здійснення реформ, на нашу думку, стала політична воля і здоровий глузд безпосередньо глави держави, російського царя Олександра II. Саме він започаткував шлях до реформ, спираючись як на свої вироблені життєвою практикою переконання, що як головнокомандувач збройних сил країни пізнав гіркоту поразок, котру він намагався осмислити та

зрозуміти. Не будучи реформатором за покликанням, Олександр II став ним із огляду не лише на потреби часу, а і на вимоги суспільства, у тому числі й представників громадсько-політичних організацій, відомих та авторитетних діячів культури країни, нового покоління державних чиновників тощо. Різноманітні чинники, у тому числі й правовий статус російського царя як особи з необмеженими повноваженнями та господнім благословенням, сприяли сприйняттю запропонованих ним перетворень провідними верствами російського суспільства як беззаперечне і правильне рішення. Принаймні нам не вдалося виявити жодних відвертих суджень, які свідчили б про відкрите несприйняття дворянським корпусом реформаторських пропозицій свого імператора. Пізніше Олександр II заплатив ціною власного життя за ініційовані ним реформи. Однак історичну сторінку було перегорнуто, кріпаки як окремий стан та кріпацтво як система соціальних і суспільних відносин було повалено, хоча багато його пережитків ще довго будуть зберігатися. Вони повністю не будуть подолані першою революцією 1905 – 1907 років, доживуть до Лютневої революції 1917 року, проте цей факт у першу чергу належить до політичної культури феодальної самодержавної монархії в Росії, яка проявила значну стійкість і живучість.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Первого составленный. Законы гражданские: в 2 т. – Т. X. – СПб.: Типография II Отделения Е. И. В. Канцелярии, 1857. – 432 с.
2. Захарченко П. Право власності на землю в Україні: правове забезпечення та особливості реалізації (середина XIX – початок XX ст.): [монографія] / П. Захарченко. – К.: Атіка, 2010. – 327 с.
3. Захарова Л. Г. Великие реформы 1860-1870-ых годов: поворотный пункт российской истории? / Л. Г. Захарова // Отечественная история. – 2005. – № 4. – Интернет ресурс [режим доступа]: krotov.info/history/19/1860/zaharova.htm
4. Мухаев Р. Д. История государственного управления в России / Р. Д. Мухаев. – М.: Юнити, 2007. – 607 с.
5. Захарова Л. Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856-1861 гг. / Л. Г. Захарова. – М.: МГУ, 1984. – 252 с.
6. Кизеветтер А. А. Император Александр II как участник в крестьянской реформе 1861 г. / А. А. Кизеветтер // Главные деятели освобождения крестьян. – СПб: Типография Брокгауза-Ефрона, 1903 г. – С. 1 – 6;

7. Уортман Р. С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Ричард С. Уортман [Richard C. Wortman]; Авториз. пер. с англ. М. Д. Долбилова при участии Ф. Л. Севастьянова. – М. : НЛЮ, 2004. – 520 с.
8. Мещерский В. П. Воспоминания / В. П. Мещерский. – М.: Захаров, 2003. – 864 с.
9. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу. – ПТГ: Гос. типография, 1915. – 511 с.
10. Князьков С. А. Граф П. Д. Киселев и реформа государственных крестьян / С. А. Князьков // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – М.: Изд-во т-ва И. Д. Сытина, 1911. – С. 12 – 28
11. Буровцев М. Н. Политические аспекты проведения крестьянской реформы / М. Н. Буровцев // Современный мир. – 1916. – № 2. – С. 16 – 25.
12. Николаев А. А. История русского крестьянства: [изд. 2-е, значит. доп. и перер. автором издания] / А. А. Николаев. – М. : Б. в., 1917. – 80 с.
13. Шевченко М. М. История крепостного права в России / М. Шевченко. – М. – Воронеж : Университет, 1981. – 254 с.
14. Журналы и мемории Общего собрания Государственного совета по крестьянскому делу (с 28 января по 14 марта 1861 года). – ПТГ.: Гос. типография, 1915. – 402 с.
15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 1.: – Літературні матеріали. – Спр. 14084. – Дневник графа Петра Александровича Валуева. – 17 арк. (друк).
16. Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен: в 4 т. / М. Н. Покровский. – М.: Гос. соц.-эк. изд-во, 1933. – Т. IV. – 272 с.
17. Ковалевский О. Освободительная реформа императора Александра II и осуществления её в пределах Черниговской губернии (1858 – 1861). Юбилейное издание к 19 февраля 1911 года / О. Ковалевский. – К.: Типография губернского правления, 1911. – 84 с.
18. Кизеветтер А. А. Император Александр II как участник в крестьянской реформе 1861 г. / А. А. Кизеветтер // Главные деятели освобождения крестьян. – СПб: Типография Брокгауза-Ефрона, 1903 г. – С. 1 – 6.

* * *

**В. М. Безверха
(м. Кіровоград)**

МІСЦЕ І РОЛЬ ВАСИЛА ЗЛАТАРСКИ В БОЛГАРСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

Місце особистості в історії, як правило, визначає спадщина, яка залишилася після життя людини. Саме результати діяльності окремих осіб роблять своїх творців безсмертним для Людства та змушують дослідників щодня повертатися до сторінок минулого. Неординарні та геніальні люди стали творцями цілих держав, новаторами у сфері релігії, техніки, медицини, політики, моди тощо. Одним із таких новаторів у сфері європейської історичної науки став болгарський вчений Васил Златарски.

Серед істориків XIX століття йому належить почесне місце одного з найяскравіших представників болгарської історіографії. В. Златарски став автором понад 200 наукових праць, залишивши помітний слід у розробці важливих проблем слов'янської історії. Незважаючи на масштаб і широту спектра його досліджень, використання ним джерельної бази, його творчість не отримала належної уваги з боку істориків. Вона окреслена лише опосередково в контексті розробки окремих тем південнослов'янської історії та історії болгар.

У зв'язку з цим у нашому дослідженні ми прагнутиmemo познайомити науковців і широке читацьке коло з біографією та найважливішими здобутками цього видатного історика.

Якщо звернутися до історії болгарського народу, то потрібно визнати, що вона є досить динамічною, насиченою подіями та датами. Територія, на якій утворилася Болгарська держава тисяча років була зоною контактів різноманітних культур. Як наслідок в історії Болгарії згодом виникло багато дискусійних моментів, деякі з них судилося з'ясувати саме В. Златарському.

Народження В. Златарського припадає на період боротьби за культурну та політичну незалежність, єдність, створення болгарської нації. Загалом цей час можна вважати найвищою точкою національної самосвідомості болгар. Після звільнення болгар від османського панування, досить швидко зароджується і набирає обертів історична наука. У 80-90 роках XIX століття вона виходить на новий етап розвитку – етап критичного підходу до вивчення власної історії.

В. Златарски народився у 1866 році в Болгарії, у м. Тирново в сім'ї вчителя, політичного діяча доби Болгарського Відродження. Крім Василя, у сім'ї були брати Георг та Олександр.

Дитинство та юність пройшли на батьківщині. У сім'ї вченого значну увагу приділяли громадянському вихованню, що наклало свій відбиток на подальшу творчість В. Златарського.

Батько Микола Златарски готував Василя для богослужіння, намагався забезпечити синові якісну освіту. Відомо, що Василь закінчив три класи Петропавлівської семінарії в м. Тирново. Ще зовсім молодим, у дванадцять років, ознайомившись зі сторінками «Історії Болгарії» К. Іречека, Василь зрозумів, що хоче стати істориком [4, с. 7].

Після раптової смерті батька Василь переїхав до свого старшого брата, який на той час мешкав у Росії [7]. У 1887 році він закінчив першу класичну гімназію в Петербурзі. Цього ж року, відразу після закінчення гімназії, вступив до Петербурзького університету, де навчався до 1891 року [12, с. 36]. Під час навчання в університеті Василь познайомився зі своїми майбутніми наставниками. Саме вони радили молодому науковцю пов'язати свою діяльність з історією Болгарії. Йдеться про видатних учених А. Васильєва, В. Ламанського та В. Васильєвського. У 1889 році В. Златарски повертається на батьківщину. У 1891 році він успішно захищає кандидатську дисертацію «Письма Константинопольского патриарха Николая Мистика к болгарскому царю Симеону» [7].

Із 1893 року Златарски продовжував навчання в Берлінському університеті, який закінчив 1895 року, здобувши фах археолога [12, с. 37]. Перші розкопки В. Златарського були проведені в 1897 році в центрі м. Переяслав [1, с. 7]. У 1899-1900 роках були проведені спільні розкопки болгарських і російських вчених в Абобі (Пліске). У експедиції тоді працювали – Ф. Успенський, К. Шкорпіл, М. Попруженко та професор Вищої школи в Софії В. Златарски [2, с. 279]. Упродовж життя вчений здійснив й інші археологічні дослідження. Проте, його кар'єра як археолога не була такою продуктивною, як праця історика.

Повернувшись до Болгарії, В. Златарски розпочав викладацьку діяльність. У 1895 році він був призначений співробітником чоловічої гімназії Софії та Вищого училища (нині Софійський університет Святого Климента Охридського), де викладав історію [4, с. 8]. Саме в цей час В. Златарски презентував свої новаторські дослідження з болгарської історіографії, які лягли в основу його лекцій і майбутніх наукових пошуків [3, с. 64 – 65]. У 1897 році В. Златарски став доцентом кафедри болгарської історії у Вищому училищі. У 1900 році – він бере участь в діяльності Болгарського книжкового товариства [10, с. 38]. У 1901 році В. Златарски отримує статус екстраординарного професора. У 1904 році Вище училище було

реорганізовано в Софіївський університет. З цієї дати й до кінця свого життя він очолював Департамент болгарської історії та історії балканських народів (із 1921 року – Департамент болгарської історії) [7]. У 1906 році Васил Златарски отримав звання ординарного професора Софіївського університету, де читав низку курсів: історія Болгарії (з моменту створення Першого Болгарського царства в XVII століття), болгарську історіографію, візантійське літописання як джерело з історії Болгарії, Слов'янську історію, історію Румунії та Сербії тощо.

У цей час В. Златарски зміг стати популярним серед інтелігентних кіл, які представляли інші навчальні заклади Софії – Духовна семінарія, Військова академія та Балканський близькосхідний інститут [4, с. 9].

Крім викладацької діяльності, В. Златарски активно долучався до наукових пошуків, був членом понад десяти наукових інститутів: член Російського археологічного інституту в Константинополі (1899 рік), член Московського археологічного товариства (1899 рік), доктор слов'янської філології Харківського університету (1907 рік), член Болгарського археологічного інституту (1910 рік), член Петербурзької академії наук (1911 рік), представник Болгарського історичного товариства (1911 – 1935 роки), член Культурного болгарсько-українського товариства, утвореного професором І. Шишмановичем (1918 рік), представник школи слов'янських досліджень при Лондонському університеті (1925 рік) та віце-президент Академії наук Болгарії (1926 рік). Васил знайомив світове співтовариство з болгарською історією на нарадах і конгресах у Москві, Празі, Афінах, Загребі та інших центрах світової науки [7].

Можна багато сказати й про його міжнародне співробітництво з викладачами інших вищих навчальних закладів, які приїздили до Софії. Із багатьма з них В. Златарски підтримував зв'язки на відстані – у листах. Збережений в архіві звіт про закордонне відрядження в 1907 році М. Попруженка до м. Одеси, який був опрацьований і опублікований О. Іваненко, свідчить, що В. Златарски листувався з істориком-слов'янознавцем М. Попруженком. У листах вони обговорювали різні наукові проблеми, питання книгодрукування в Болгарії. Ставши ректором, він листувався з М. Георгійовичем на досить буденні теми, події, що відбувалися і відбуваються у Болгарії у 1914 році [9, с. 126].

У 1906 році Васил був обраний деканом історико-філологічного факультету рідного університету, який успішно очолював із 1906 по 1908 роки та з 1919 по 1920 роки. Двічі за життя обирався ректором

рідного університету – у 1913 – 1914 роках та в 1924 – 1925 роках [12, с. 37].

15 грудня 1935 року Васил Златарски передчасно пішов з життя. Того дня майже всі вищі навчальні заклади Європи надіслали слова співчуття в університет Софії та до Болгарської академії наук.

Після смерті В. Златарського вийшло декілька збірок на його пошану. Дочка вченого Креса Златарска-Тодорова присвятила йому працю «Баща ми Васил Златарски («Батьку мій Васил Златарски»)» [8].

Загалом, праці В. Златарського, присвячені окремим аспектам культурології, політології, археології, нумізматики й епіграфіки. Його роботи охоплювали період від ранньої історії слов'ян до другої половини XIX століття.

Сьогодні вершиною болгарської історичної науки вважають його тритомну працю «Історія Болгарської держави у Середньовіччі», видану в чотирьох книгах. Перший том з'явився на світ у 1927 році. Він присвячений періоду Першого Болгарського царства. Автор розкриває особливості політичного та соціального життя країни, її становлення на міжнародній арені. Особливо яскраво подані взаємини Болгарії та Візантії у IX – X століттях [4].

У другому томі праці, який побачив світ в 1934 році, В. Златарски дослідив період візантійського господарювання на території Болгарії. Він розповідає про умови життя болгарського народу під впливом Константинополя та антивізантійську боротьбу [5].

Третій том побачив світ у 1940 році. Хронологічно праця охоплює проблеми міжнародного становища Другого Болгарського царства у 1185–1280 роках, а також активізацію селянських рухів антивізантійського змісту [6].

Усього в переліку праць видатного історика понад 200 наукових праць. Огляд творчості вченого засвідчує його заслуги в розробці провідних тем національної болгарської історії – етногенезу болгар, проблем середньовічної історії болгарського народу та інших. Спектр його дослідження створює прелюдію до синтезу не лише болгарської, а й слов'янської історії. У 1995 році в Софії на честь видатного історика була створена міжнародна гімназія імені професора Васил Златарски, яка й сьогодні є престижним навчальним закладом в Європі та продовжує добрі справи відомого дослідника історії Болгарії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арсенова И. Ерата Златарски в Софийския университет / И. Арсенова // Homo sapiens. – 2008. – № 2. – С. 6 – 7.

2. Архимандрит Августин. Русский археологический институт в Константинополе / Архимандрит Августин // Богословские труды. – 1986. – № 27. – С. 266 – 293.
3. Дроснева Э. Тропинки историографии в Болгарии / Э. Дроснева // Харківський історіографічний збірник. – 2014. – Вип. 13. – С. 60–73.
4. Златарски В. История на българската държава през средните векове / В. Златарски. – Т.1. – София, 1918. – Режим доступа: <http://www.promacedonia.org/vz1a/index.htm>.
5. Златарски В. История на българската държава през средните векове / В. Златарски. – Т.2. – София, 1972. – Режим доступа: <http://www.promacedonia.org/vz2/index.html>.
6. Златарски В. История на българската държава през средните векове / В. Златарски. – Т.3. – София, 1972. – Режим доступа: <http://www.promacedonia.org/vz3/>
7. Златарский Василий Николаевич. – Режим доступа до статті: <http://www.bogoslov.ru/persons/285692/index.html>.
8. Златарски-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски / К. Златарски-Тодорова. – София, 1975. – 266 с.
9. Іваненко О.А. Зв'язки вчених Новоросійського університету із зарубужними науковими центрами (друга половина ХІХ – початку ХХ ст.) / О.А. Іваненко // УІЖ. – 2013. – №4. – С. 112 – 135.
10. Михайлов П. Кореспонденцията на професора Анастас Иширков до Васил Н. Златарски / П. Михайлов // География. – 2008. – №2. – С. 38 – 42.
11. Хорунжий Ю. М. Болгарськмий щоденник М. П. Драгоманова / Ю.М. Хорунжий. – Режим доступа до джерела: <http://www.dragomanov.info/scodennyk.html>.
12. 140 години от рождението на академика Васил Златарски // Museum. – 2006. – № 5. – С. 36 – 37.

* * *

П. В. Киридон
(м. Полтава)

ЛАЗАР КАГАНОВИЧ: ПОРТРЕТ НОМЕНКЛАТУРНОГО ДІЯЧА

Лазар Мойсейович Каганович (1893-1991роки) займає помітне місце в сонмі номенклатурних «вождів» України найвищих щаблів. Його біографія рясніє фактами революційних діянь, переліками

багатьох високих посад, які він обіймав у різні роки. Із Україною його пов'язує не тільки місце народження (село Кабани на Київщині), а й кількаразові спроби бути на верхівці республіканської влади.

У даному дослідженні маємо намір зупинитися на повоєнних десятиріччях, коли сталися фінальні фатальні події його майже столітнього життя, коли чітко виявилися номенклатурні характеристики типового представника тоталітарної влади та зразок реалізації кар'єрного шляху компартійного можновладця.

Вітчизняна історіографія, присвячена повоєнному часові та його номенклатурним лідерам, містить не так багато літератури, котра б об'єктивно висвітлювала біографію цього діяча. Перш за все, крім численних виступів, промов і доповідей на різних партійних форумах, звертають на себе увагу збірники документів з історії компартії повоєнної доби (особливо опубліковані нещодавно), так чи так пов'язані з ім'ям Л. Кагановича [13], його мемуари [7], а також об'ємні дослідження, підготовлені дослідником біографії сталінських соратників Ф. Чуєвим [20; 21]. Крім того, інформація про діяльність Л. Кагановича представлена в багатьох енциклопедичних виданнях, довідниках, біографічних словниках тощо [12; 22, с. 7; 11 та ін.].

Найсуперечливішими виглядають оцінки останніх років його життя, коли Л. Каганович зазнав стрімкого падіння з вершин влади до майже повного забуття. Саме ці сторінки біографії сталінського сатрапа (від 1945 до смерті в 1991 році) є предметом даного дослідження.

Із матеріалів «Вікіпедії» випливає, що Л. Каганович тривалий час був близьким сподвижником і соратником Сталіна. Його політична біографія позначена такими відповідальними посадами в сталінському керівництві: кандидат у члени ЦК РКП(б) (1923-1924 роки), член ЦК партії (1924-1957 роки), член Оргбюро ЦК ВКП(б) (1924-1925, 1928-1946 роки), генеральний секретар ЦК КП(б)У (1925-1928 роки), перший секретар ЦК КП(б)У (1947 рік), секретар ЦК ВКП(б) (1924-1925, 1928-1939 роки), кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б) (1926-1930 роки), член Політбюро (Президії) ЦК (1930-1957 роки).

Л. Каганович також відомий як один з організаторів масових репресій в СРСР і Україні. Йому інкримінують особливе завзяття в боротьбі з «ворогами народу», непримиренну жорстокість у ставленні до «шкідників» у народному господарстві. «Будь-яка аварія має прізвище, ім'я та по батькові», – полюблив він говорити. Саме Каганович був керівником каральної «акції Вісла» – депортації в 1947 році понад 140 тис. українців, а також репресій проти населення Польщі та Чехословаччини, що супроводжували трагедію.

Ім'я Л.М. Кагановича носив у 1935-1955 роках Московський метрополітен, заснування та будівництво першої черги якого він курував як перший секретар Московського комітету ВКП(б). У 1955 році в зв'язку з новими віяннями в керівництві країни та присвоєнням метрополітену імені В. Леніна, ім'ям Кагановича було названо станцію метро «Охотний ряд». У Єкатеринбургові (тоді: Свердловськ) Кагановичським називався район міста. У Дніпропетровську інститут інженерів залізничного транспорту також називався іменем Л. Кагановича. Проте в 1957 році ім'я Кагановича було знято з усіх об'єктів, названих на його честь.

Після того як 1946 році в Україні в умовах страшного повоєнного голоду провалився план хлібозаготівель, Кагановича в березні 1947 році направили туди I секретарем КП(б)У. Не вдаючись до аналізу економічної ситуації в республіці, він для виконання поставлених завдань активно провадив арешти, виключав із партії, проводив кадрові звільнення.

Працюючи в Україні 1947 року, Л. Каганович змусив усі державні та партійні організації трудитися з 9.00 до 2.00, із невеликою перервою на обід. Сам же він демонстративно з'являвся на роботу під обід, устигнувши скупатися в Дніпрі. На засіданнях Політбюро, у спілкуванні з підлеглими цей діяч уживав нецензурні слова, вигонив із кабінету негодних, кидав в обличчя апаратним працівникам документи і, навіть, здійснював обшуки в кабінетах. Тримавши підлеглих у страхі, він мав працівника зі спецзавданням: слідкувати за роботою апаратників [2, с. 164 – 166].

За спогадами сучасників, Л. Каганович постає як винятково груба, жорстока людина. Він міг вилаяти чи вдарити підлеглого, після телефонної розмови іноді так жбурляв слухавку, що трощив апарат і товсте скло на столі [3, с. 281].

Наголосимо, що рівень політичної й загальної культури очільників партії та держави повоєнної доби був украй низьким. Особливо це характеризує рівень колективного вирішення питань державної ваги. Так, у 1948 році на нараді секретарів обкомів КП(б)У виступ Дніпропетровського очільника Л. Брежнєва головуючий М. Хрущов переривав 23 рази. Його репліки займають близько 5 із 17 сторінок у стенографічному звіті виступу секретаря обкому [18, арк. 1-18].

Подібна поведінка була властивою більшості політичних діячів того часу. Показовою є стенограма червневого (1957 рік) пленуму ЦК КПРС. За підрахунками російського історика А. Пижикова, фразами, репліками, зауваженнями учасників зібрання супроводжувалися виступи членів «антипартійної групи»: Г. Маленкова – 115,

Л. Кагановича – 117, М. Булганіна – 129, В. Молотова – 313 разів [17, с. 250].

Схожим чином поводитися інші керівники різних номенклатурних масштабів. Ю. Мухін зазначає з цього приводу: «Життя в бюрократичній системі управління не тільки перетворює начальника в негідника, воно задає йому й певний стандарт поведінки. ... Він ніколи не винен ні в чому. У нього завжди винні або підлеглі, або начальники, але повсякчас і ті, й інші...» [15, с. 116].

Розуміючи кастовий характер власних номенклатурних груп, апаратники та чиновники завжди прагнули виокремлюватися в суспільстві навіть стандартами поведінки, одягом, манерами тощо. Останнє відбивалося у зовнішній атрибутиці. Так, до 1954 року як декоративне доповнення до номенклатурного статусу практикувалися мундири й службові знаки для управлінців у понад двадцяти міністерствах [10, с. 30].

Племінник Л. Кагановича С. Каган, вочевидь, перебільшує, стверджуючи, що дядько вигнав в УРСР майже всіх працівників центрального апарату. Проте він слушно наголошує на його злочинній ролі в організації масштабних репресивних кампаній проти українського націоналізму в республіці [6, с. 227].

Наприкінці 1947 року Каганович повернувся в Москву. Упродовж 1948 – жовтня 1952 років він очолював дуже важливий Державний комітет Ради міністрів СРСР з матеріально-технічного постачання.

Після арешту групи кремлівських лікарів, у більшості євреїв, оголошених шкідниками та шпигунами, у СРСР почалася нова широка антисемітська кампанія. У книгах західних авторів, зокрема в роботі А. Авторханова «Загадка смерті Сталіна», можна знайти доволі сумнівну версію про те, що Каганович нібито бурхливо протестував проти переследувань євреїв у СРСР, що саме його ультимативна заява Сталіну з вимогою переглянути «справу лікарів» спричинила інсульт у «вождя», після якого невдовзі настала його смерть. В історіографії підтвердження цього факту нами не виявлено.

Після смерті Й. Сталіна Каганович зайняв посаду першого заступника голови Ради Міністрів СРСР. Відзначимо, що М. Хрущов, усунувши Л. Берія, виявився найактивнішим серед нащадків Й. Сталіна, завдяки чому повсякденно міцніла його політична вага, зростав авторитет. Він був доповідачем на всіх пленумах ЦК КПРС. Кадрові зміни й перестановки в обкомах також свідчили про посилення впливу першого секретаря. Вивчення протоколів засідань Президії ЦК КПРС дає підстави стверджувати, що М. Хрущов займав провідні позиції в цьому органі. Тоді як Л. Каганович, Г. Маленков,

В. Молотов, К. Ворошилов брали малопомітну участь у дискусіях, М. Хрущов там головував. За ним, як правило, залишалося останнє слово.

Аналіз післяз'їздівської періодики дає підстави говорити про оновлену стратегію розбудови країни. Так, тематика газетних шпальт націлювала на демократизацію життя, розвиток критики й самокритики, боротьбу з бюрократизмом і «тяганиною». Багато матеріалів були присвячені викриттю недолугостей у партійних організаціях і державних органах, осудові недбайливих службовців. Часто йшлося про те, що надмір апаратного складу є ознакою його забюрократизованості. Газети фіксували зміни в розстановці сил на політичному олімпі СРСР. На колективних фото М. Хрущов – у центрі, М. Булганін – поряд, К. Ворошилов – близько, Г. Маленков і Л. Каганович – на другому плані, В. Молотов – скраю, інші – маловиразні.

Між тим визначальними ставали економічні показники реформ. Але в цій сфері змін на краще не сталося. Особливо невтішну картину представляло сільське господарство, де панував безлад. За офіційними даними, тільки протягом 1957 року в радгоспах УРСР загинуло 9 тис. 592 голови великої рогатої худоби, 163 тис. 961 свиня, 44 тис. 338 овець, багато птиці (усе – на суму 42,6 млн. крб.). У 1958 році аналогічні втрати обчислювалися 54,3 млн. крб.; у першому півріччі 1959 року втрати сягнули 23,9 млн. крб. [19; арк. 106]. Іще гіршою була ситуація в колгоспах.

Проблеми ускладнювалися й тим, що створення Рад Народного Господарства спричинило великі витрати на перекидання номенклатурних кадрів. До 10% відряджених апаратників за всяку ціну невдовзі поверталися в столичні центри. Часто їхній опір зводився до відмови перевозити сім'ї. За першої можливості чиновники Рад тікали з нового місця роботи в центральні міста. Номенклатурну невдачу раднаргоспної практики виокремлював і Л. Каганович: «Хрущов зіпсував гарну ідею... Його метою було одержати побічний, а, може, й головний ефект – перешерстити, перелопатити, перетрухнути кадри міністерств і відомств, місцевих органів і замінити «неблагонадійних» і невірних новому начальству іншими, своїми кадрами» [7, с. 377].

Протистояння на верхніх щаблях влади наростало поступово, виявляючись у взаємній неприязні членів політичного керівництва. Ряд гострих закидів першому секретареві ЦК КППС М. Хрущову було висловлено членами Президії ЦК КППС у листопаді 1956 року, у квітні наступного року В. Молотов, Л. Каганович і Г. Маленков виступили

проти нагородження М. Хрущова другою Золотою медаллю «Серп і Молот». А вже за місяць М. Хрущов вимагав на зібранні Президії звільнити В. Молотова з посади міністра іноземних справ [16, с. 137, 180, 1001].

Після ліквідації Л. Берія, під час розгортання кампанії десталінізації Л. Каганович спільно з В. Молотовим, Г. Маленковим, К. Ворошиловим та ін., боячись оприлюднення фактів їхньої активної участі в терорі та репресіях, стали систематично здійснювати спроби загальмувати процес. Стосунки загострювалися, вилившись у червні 1957 року в голосування (більшістю голосів) Президії ЦК про позбавлення М. Хрущова посади першого секретаря. Не підбирав слів і Л. Каганович, виявившись чи не найактивніших критиків Хрущова. Указуючи керівникові партії на грубощі, волонтаризм, ігнорування колегіальними засадами, опозиціонери заявили, що М. Хрущов перетворив Секретаріат ЦК на свій орган, котрий діє незалежно від Президії, влаштовує там дискредитацію і проробки. При цьому наводився приклад публічного приниження лідером партії К. Ворошилова [5, с. 184].

Зрештою більшість членів Президії ЦК (у тому числі й Л. Каганович) виступила проти дій М. Хрущова, критикуючи його поведінку, пропонуючи перемістити першого секретаря на посаду міністра сільського господарства СРСР. До опозиції приєдналися члени радянського уряду М. Булганін, М. Первухін, М. Сабуров, Д. Шепілов. Проте Хрущову, за активної участі міністра оборони маршала Г. Жукова, вдалося організувати своїх прихильників. Скликаний зусиллями «оточення» (термін із історії тоталітарної системи СРСР, вартій окремого дослідження) М. Хрущова екстрений пленум ЦК КПРС засудив дії «фракції» і в підсумку практично одноголосно (утримався В. Молотов, інші «опозиціонери» голосували «за»!) піддав покаранню «антипартійну групу». Г. Маленкова, В. Молотова, Л. Кагановича і Д. Шепілова вивели з Президії і Центрального Комітету КПРС, заступників голови уряду М. Сабурова і М. Первухіна – тільки з Президії. Як пожартував перший заступник міністра іноземних справ А. Громико, їх відправили «малювати пейзажі» [13, с. 229]. Усунення з відповідальних посад К. Ворошилова й М. Булганіна на якийсь час відтермінували.

Згодом Л. Каганович утратив свої посади, його вивели зі складу Президії ЦК і з ЦК КПРС. Упродовж 1957-1959 років він був керуючим трестом «Союзасбест» (Свердловська область). Із 1959 року – пенсіонер. Після того, як М. Хрущов на XXII з'їзді КПРС у 1961 р. піддав Кагановича гострій критиці за організацію репресій.

останнього виключили з КПРС. Надалі він вів переважно усамітнене життя, одержував персональну пенсію. Був відомий серед свого нового оточення сусідів-ветеранів як віртуозний гравець у доміно [4, с. 190–191].

Помер Л. Каганович 25 липня 1991 році у віці 97 років. Тіло було кремовано, урну з прахом було поховано на Новодівичому кладовищі.

Отже, огляд номенклатурного життя Л. Кагановича протягом кількох повоєнних десятиліть засвідчує деякі уроки з історії правлячих кіл радянського тоталітарного режиму.

Повоєнна доба в нашій історії стала, насамперед, часом відбудови мирного життя в умовах останнього періоду сталінського правління та реформ і суспільних змін, ініційованих М. Хрущовим.

Після сталінських деспотичних конвульсій 1945 – початку 1953 років апарат сприйняв реформаторський курс М. Хрущов з певними надіями. Однак, невдовзі означилися тенденції до автократичної влади першого секретаря, з'явилися ознаки малого культу. Номенклатура відчула прагнення нового лідера вплинути на природу номенклатурних засад командно-адміністративної системи. Вона стомила від непродуманих кадрових пертурбацій, некомпетентних і авантюрних дій керівництва. На противагу цьому формувалася партійно-номенклатурна політична система, котра мала замінити сталінський режим більшовицького тоталітаризму.

Л. Каганович належав до номенклатури старшого покоління, котра сформувалася в умовах становлення сталінізму як політичної системи. Від людини такого типу не варто було очікувати здатності еволюціонувати настільки, щоб відповідати вимогам нової доби. На Л. Кагановичеві лежить персональна відповідальність за масові вбивства, що засвідчують їхні власноручні резолюції та автографи. Тільки згідно за матеріалами, виявленими міжнародним товариством «Меморіал», підпис Л. Кагановича зберігся на 188 «розстрільних» списках (за цим показником його випереджають тільки Й. Сталін і В. Молотов) [1].

У цьому зв'язку зауважимо органічну неспроможність більшовицького тоталітаризму, природу якого роки пізнього сталінізму і хрущовські реформи збагатили рисами косметичного демократизму. Суперечливість повоєнного часу: реалізм і утопізм політики; обмеженість дій влади рамками планової економіки та однопартійної системи; певний лібералізм і авторитарна сутність перетворень – стали характеристикою доби. Не останню роль у зазначених процесах відіграли закритість влади, віддаленість від народу. Найважливіші рішення ухвалювалися в номенклатурних

кабінетах, у напівтаємному режимі. Хоча не лише з історії відомо: ізольована система не здатна до поступу, в автаркічній атмосфері вона деградує.

На таких керівниках, яким був Л. Каганович, трималася комуністична система, яка потребувала такого представника чиновницько-управлінських якому властиві риси та ознаки, породжені тим часом. Специфічні умови роботи та життя спричинили такі корпоративні властивості, як постійна мобілізованість, здатність працювати в екстремальних умовах, наполегливість у вирішенні питань, професійне вміння абстрагуватися від особистого життя.

Привілейоване становище чиновництва впливало на формування схильності до бюрократизму, підміни особистими інтересами державних пріоритетів, канцелярського оковамилювання, приписок і фальшування інформаційних даних. Підлабузництво перед начальством уживалося зі зверхнім барським ставленням до підлеглих та пересічних громадян. Зловживання службовим становищем, кар'єризм, за умов часто безконтрольного доступу до користування матеріальними благами, нерідко спричинювали правопорушення та злочини функціонерів.

Деформації в проявах суспільного життя призвели до змін в організації більшовицької диктатури. Вона все більше ототожнювалася з правлячими утвореннями, із управлінським апаратом. Реформування відбувалося в неправовій державі, тож орієнтувалося переважно на адміністративні чинники. Апарат створював бюрократичний супровід таким реформам. Тому переходу суспільства до якісно нового стану не могло відбутися.

ЛІТЕРАТУРА:

1. [Електронний ресурс]: http://prpc.ru/publ/sta_list.shtml).
2. Алидин В.И. Государственная безопасность и время / В.И. Алидин. – М.: Изографус, 2001. – С. 164 – 166.
3. Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: вехи исторической эволюции / О.В. Гаман-Голутвина. – М.: РОССПЭН, 2006. – 448 с.
4. Залесский К.А. Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь. – Москва: Вече, 2000. – 246 с.
5. И примкнувший к ним Шепилов: Правда о человеке, ученом, воине, политике / Сост.: Т. Толчанова, М. Ложников. – М.: Звонница – МГ, 1998. – 348 с.
6. Каган С. Кремлевский волк: [пер. с англ.] / С. Каган. – М.: Прогресс, 1991. – 276 с.

7. Каганович Л.М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советского работника / Л.М. Каганович. – М.: Вагриус, 1996. – 574 с.
8. Коржихина Т.П. Советская номенклатура: становление, механизмы действия / Т.П. Коржихина, Ю.Ю. Фигатнер // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 30.
9. Куманев Г.А. Говорят сталинские наркомы. – Смоленск: Русич, 2005. – 400 с.
10. Медведев Р. Окружение Сталина / Р. Медведев. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 320 с.
11. Молотов, Маленков, Каганович. 1957. Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и др. документы: [под ред. А.Н. Яковлева; сост. Н. Ковалева, А. Коротков, С. Млечин, Ю. Сигачев, А. Степанов]. – М.: МФД, 1998. – 848 с.
12. Мухин Ю.И. Власть над властью / Ю.И. Мухин. – М.: Алгоритм, 2007. – С. 116.
13. Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964: Т. 1. – С. 137, 180, 1001.
14. Пыжиков А.В. Внутрипартийная борьба и эволюция системы власти (1953 – 1957) / А.В. Пыжиков // Вестник Российской Академии наук, 2001. – Т. 71, № 3. – С. 250.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5212.
16. ЦДАГО України, ф.1, оп. 46, спр. 7338.
17. Чуев Ф. Каганович. Шепилов / Ф. Чуев. – М.: Олма-Пресс, 2001. – 358 с.
18. Чуев Ф.И. Так говорил Каганович: Исповедь сталинского апостола / Ф. Чуев. – М.: Российское товарищество Отечество, 1992. – 238 с.
19. Энциклопедический словарь. – М.: Большая Советская энциклопедия, 1954. – Т. 2. – 464 с.

* * *

Н. В. Бесєдіна
(м. Полтава)

СУНЬ ЯТСЕН – ІДЕОЛОГ РОЗБУДОВИ НОВОЇ КИТАЙСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Сучасний Китай – одна з найдинамічніших у своєму поступі країн азійського регіону. Новий етап розвитку цієї найбільшої держави у світі розпочався ще наприкінці ХІХ століття.

Особливу роль у пошуку нового шляху для Китаю відіграв видатний діяч китайського національного відродження, революціонер-демократ Сунь Ятсен (1866 – 1925). Він, безперечно, належить до когорти великих історичних особистостей, інтерес до життя і діяльності яких з часом не зникає, а, навпаки, зростає. Це зумовлено не тільки вражаючою соціально-політичною спадщиною «батька китайської республіки», а й практичною реалізацією його плану «Будівництва держави» на Тайвані: принципи Сунь Ятсена стали тим ідеологічним дороговказом, який визначав загальну стратегію змін і вимагав лише детальнішого розроблення конкретних моделей трансформації [1, с. 79]. Переконливим аргументом щодо актуальності вивчення та осмислення вчення Сунь Ятсена є те, що його програма національного будівництва на 70% була виконана архітектором сучасних китайських реформ Ден Сяопіном.

Соціально-економічні погляди Сунь Ятсена дістали своє відображення у значній кількості наукових досліджень радянських, сучасних російських і зарубіжних істориків [2]. Комплексне вивчення ідейної спадщини китайського революціонера-демократа припадає на початок 80-их років ХХ століття. Так, у працях С. Тихвінського, Л. Борох, Г. Єфимова, Л. Делюсіна, А. Меліксетова та інших синологів висвітлено питання формування й розвитку суньятсенізму як ідеології китайської національної революції, його ставлення до інших течій суспільної думки [3]. Згадані праці все ще не позбавлені застарілих висновків, оцінок і концепцій. Заідеологізовано й заполітизовано висвітлюється політика Сунь Ятсена щодо Радянського Союзу, невинно позитивно оцінюється насправді підривна й деструктивна діяльність Комінтерну щодо китайської революції, безапеляційно використовується утрадиційнена ленінська оцінка суньятсенізму як «дрібнобуржуазної утопії», не позбавленої реакційності.

Нові підходи до вивчення теорії та практики Сунь Ятсена з'явилися, передусім, у російській історіографії на початку 90-их років ХХ століття. Долаючи величезні труднощі психологічного й політичного характеру, усталені стереотипи щодо ролі КПК у національному та політичному русі, позбавляючись суперечливої оцінки політичного обліку Гоміньдану, сучасні дослідники акцентують увагу не на загальних оцінках учення Сунь Ятсена, а на питаннях формулювання його політичної програми щодо об'єднання Китаю і визволення країни з напівколоніальної залежності [4]. Водночас цілісної наукової праці, присвяченої об'єктивному і всебічному висвітленню світогляду вождя китайської революції й Гоміньдану Сунь Ятсена та ідеології суньятсенізму, сьогодні немає.

Мета статті – виокремити та проаналізувати основні принципи побудови нової китайської державності, запропоновані першим Президентом Китайської Республіки і лідером Гоміньдану.

Суспільно-політична думка Китаю у період нової й новітньої історії розвивалася під впливом двох чинників: зовнішнього і внутрішнього. З одного боку, опіумні війни XIX століття та їх драматичні наслідки для закріпленого у традиціоналізмі Цинського Китаю поставили перед політичними діячами країни завдання знайти шляхи і засоби захисту суверенітету й цілісності держави. З іншого боку, селянська війна тайпінів, повстання мусульманських народностей, рухи нянь та іхетуанів як прояви дії антисистемних, потенційно руйнівних сил змушували думати про методи заспокоєння й умиротворення народних мас, послаблення соціальної напруги і збереження стійкого порядку [5, с. 4].

Унаслідок економічних і політичних змін, яких зазнав напівколоніальний Китай, у китайському суспільстві відбувалося засвоєння західної культури й філософії. Це зумовило поступову трансформацію традиційного конфуціанства, його етичних категорій та сприйняття ідей європейської політичної філософії [6, с. 82].

Водночас на політичній арені імператорського Китаю з'являються мислителі та політики, які проголошують своєю метою повалення насильницьким шляхом маньчжурської династії, як основної перешкоди на шляху збереження національної незалежності й подолання відсталості країни [7, с. 4]. З особливою силою антиманьчжуризм прозвучав у закликах китайських революціонерів, визнаним лідером яких був Сунь Ятсен. У його діяльності доцільно виділити два основних етапи: період боротьби за повалення маньчжурської монархії та період боротьби з «пекінськими узурпаторами», різними мілітаристами, які захопили владу в країні після зречення маньчжурської династії [9, с. 43]. Відповідно відбувається формування й переосмислення суньятсенівських соціально-політичних концепцій: на ранньому етапі діяльності – розроблення вчення про «три народні принципи»; у пізньосиньхайський час – підготовка «Програми будівництва країни».

Основою ідеологічних поглядів Сунь Ятсена став прагматичний підхід: він був одержимий єдиним прагненням – зробити Китай багатим і сильним. На думку Суня, умовою відродження Китаю можна вважати повалення панування маньчжурів над китайським народом. Однак, на відміну від тайпінів та членів таємних товариств, Сунь Ятсен виступав не за встановлення влади нової династії, а за створення республіканської держави. Це – нова форма прояву китайського

націоналізму, побудована на переконанні, що умовою відновлення незалежності й успішного просування по шляху модернізації повинні бути глибокі політичні перетворення, можливі лише внаслідок революційного повалення деспотичних порядків [10, с. 352]. Із цією метою наприкінці 1894 року на Гаваях Сунь Ятсен створив першу в історії країни революційну організацію «Союз відродження Китаю». Після декількох невдалих спроб організувати повстання влітку 1905 року, перебуваючи в Японії, Сунь Ятсен об'єднав численні революційні організації в «Китайський революційний об'єднаний союз». Стрижнем програми цієї організації стали «три народні принципи»: націоналізм (повалення маньчжурської правлячої династії й повернення до китайського правління), демократизм (установлення в Китаї демократичної республіки), народне благоденство (вирішення аграрного питання шляхом установлення системи єдиного державного податку на землю залежно від її ринкової вартості) [11, с. 20].

Проголошені Сунь Ясеном «гун лі» (вищі принципи) стали ідеологічними засадами Синьхайської революції 1911 – 1913 років, унаслідок якої 1 січня 1912 року була проголошена Китайська республіка [10, с. 370]. Її першим тимчасовим Президентом був обраний Сунь Ятсен. Однак незабаром йому довелося поступитися цією посадою «сильній людині» Півночі Юань Шикаю. Цей історичний компроміс Сунь Ятсен пояснював так: «Зречення Цинів і союз Півночі та Півдня значною мірою стали можливими завдяки величезним зусиллям пана Юаня. Він заявив про свою безумовну відданість національній справі, він був нашим опонентом учора, але сьогодні він наш друг. Він, безумовно, буде найвідданішим слугою Республіки» [13, с. 51].

Так розпочався новий етап політичного життя Китаю, пов'язаний зі спробами утвердити парламентську форму правління країною і прагненням Юань Шикая до авторитарного правління. Західна парламентська система важко приживалася в Китаї. У післясинхайські роки країна перебувала в стані гострої політичної та соціальної нестабільності. Необхідність створення сильної централізованої держави, здатної протистояти іноземному втручання у внутрішні справи, усвідомлювалася багатьма політичними партіями й військово-політичними угрупованнями, які виникли в післясинхайський час.

Провідною революційною силою Китаю стає створена Сунь Ясеном ще 1912 року Національна партія (Гоміньдан). Її основні програмні установки дістали відбиток у вимогах досягнення політичної єдності країни, розвитку місцевого самоврядування, здійснення національного об'єднання, проведення політики народного

благоденства, підтримки міжнародного миру. В післясинхайський період відбувається суттєва еволюція суспільно-політичних поглядів Сунь Ятсена [14, с. 16]. Упродовж 1917 – 1919 років він створює свою найбільш фундаментальну теоретичну працю «Програма будівництва країни», яка складається з трьох книг – «Духовне будівництво (Вчення Сунь Веня)», «Матеріальне будівництво (Промисловий план)», «Соціальне будівництво (Перші кроки народовладдя)» [10, с. 403].

Сунь Ятсен став батьком ідеї про те, що вольовим актом китайці зможуть зробити блискавичний стрибок від відсталості до модернізації: «Тоді ми, звичайно, змогли б, використовуючи сприятливі умови, у найстисліші терміни зробити Китай процвітаючою і могутньою країною та відкрити перед народом світле царство миру й радості» [15, с. 145]. Такий рух, на його думку, потребує відповідної духовної готовності: «Всупереч сподіванням уже за перших успіхів революції серед членів нашої партії виникли суперечності. Більшість дійшла висновку, що мої ідеали надто високі, що вони не відповідають китайській дійсності... І коли порив революційної бурі стих, сумніви зародилися навіть у найближчих однодумців» [15, с. 145]. Водночас головну провину за невтішні результати революції Сунь Ятсен узяв на себе: «Причиною того, звісно, є мої власні недоліки: невисокі особисті якості, невміння виховувати товаришів, нездатність управляти масами» [15, с. 146]. На його переконання, передусім варто спрямувати зусилля на переорієнтацію суспільної свідомості щодо втрадиційненої теорії Фу Юе – «пізнання легке, дія важка», адже успіх кожної справи залежить від сили морального духові: «Плани нашої партії постраждали саме через те, що було завдано удару нашому моральному духу. Адже держава – це сукупність людей, люди – це носії морального духу, а державні справи – не що інше, як прояв морального духу відповідного людського колективу» [15, с. 146]. Сунь Ятсен уважав, що лише тверда віра у здійснення задуманого приведе до успіху, що тільки впевнена у своєму поступі нація здатна розбудувати нову державу, у якій «Піднебесна буде належати всім».

Розмірковуючи про причини прогресу, Сунь Ятсен користувався поняттями «гун лі» (вищі принципи): «лян чжі» (совість), «дао де» (мораль) та «ху чжу» (взаємодопомога). У «Вченні Сунь Веня» поняття «взаємодопомога» замінює решту понять і трактується як основний принцип еволюції людства [15, с. 186]. Кожна ланка суньятсенівської схеми – особливий етап у його світогляді. У будь-якому з понять утілено нові західні ідеї, нове трактування китайських традиційних принципів і, зрештою, нове поєднання тих й інших.

Суньятсенівські «вищі принципи» – складне ідейне утворення, у якому зливалися три компоненти: традиційний ідеал суспільства майбутнього, християнська заповідь «Усі люди – брати», та ідеї, запозичені з теорії прогресу Г. Джорджа [11, с. 26].

Слід зазначити, що зв'язок суньятсенізму з конфуціанською традицією простежується передусім у понятті «вищі принципи», без яких не мислився соціальний прогрес. Сутність прогресу він визначав через поняття рівності, справедливості, взаємодопомоги, солідарності. Рушійною силою прогресу, на думку китайського мислителя, було примирення інтересів переважної більшості суспільства [16, с. 141]. Майбутнє Китаю Сунь Ятсен намагався вивести з теперішнього, яке він розглядав під ідеальним кутом зору. Звідси постулат Сунь Ятсена про те, що в сучасному Китаї внаслідок його відсталості антагоністичних класових суперечностей немає: «Класова війна – це війна між працею і капіталізмом. Ця війна вже стала дуже запеклою в усіх промислово розвинених країнах. Ураховуючи те, що Китай відстав у промисловому розвитку, в цьому сенсі він ще не вступив у смугу класової війни» [15, с. 184]. Тому «... здійснити соціальну революцію тут легко, бо Китай у своєму розвитку піде не шляхом «конкуренції», як капіталістичні країни Заходу, а шляхом «взаєморозуміння» [15, с. 185].

Відповідно формується і суньятсенівське розуміння ролі та значення революційних методів перетворення суспільства. На його думку, революція – це не лише руйнація старого, а й будівництво нового, конструктивна робота. Сунь Ятсен писав: «Що ж таке революційне будівництво? Це – незвичайне будівництво, будівництво форсоване. Воно відрізняється від звичайного будівництва, яке відбувається з урахуванням природного ходу розвитку суспільства, із урахуванням вимог загальної ситуації та вигоди. Інша справа – революція. Вона призводить до надзвичайної руйнації, змітаючи династії й повалюючи самодержавство» [15, с. 248]. Теза про характер революційного будівництва як «надзвичайного», «форсованого» дістала свій подальший розвиток у суньятсенівських ідеях про шляхи і методи подолання відсталості Китаю. Сунь Ятсен пропонував запозичити всі досягнення провідних західних країн, що стали підсумком їхнього природного розвитку, але не повторювати цей природний розвиток, який не дав би можливості Китаю швидко ввійти до числа найбільш передових і могутніх держав, а перервати його природний розвиток, піти шляхом прискореного, «штучного», «рукотворного» процесу [10, с. 404].

Оцінка концепції «прискореного прогресу» не може бути однозначною. У ній химерно поєднується обґрунтована переконаність у творчих здібностях народу, пробудженого революцією, з майже містичною вірою в «особливі якості китайської нації», які дають змогу їй не рахуватися із законами історії. «Китайська нація – найбільша й найталановитіша, а китайська територія – найбільша і найбагатша у світі», – стверджував Сунь Ятсен. Він неодноразово говорив про можливість наздогнати й обігнати найбільш розвинені країни шляхом стрибкоподібного розвитку. Віддаючи належне традиційному китаєцентризму, Сунь Ятсен ставав, таким чином на хиткий ґрунт шовіністичних уявлень про «особливі» можливості китайської нації. Все це наклало суб'єктивістсько-націоналістичний та утопічний відбиток на зміст його програми [10, с. 407].

Розроблена Сунь Ятсеном програма соціально-економічної перебудови Китаю складалася з двох тісно пов'язаних частин. З одного боку, це детальний план розвитку виробничих сил, виконання якого сприяло б перетворенню Китаю в розвинену і могутню державу з високим рівнем життя. З іншого – це постановка завдань зміни соціальних та економічних умов країни, які дозволили б досягти швидкого зростання виробничих сил, «досягти щастя для Китаю». Сунь писав: «Моя ідея полягає в бажанні використати іноземний капіталізм для створення соціалізму в Китаї й, гармонійно поєднуючи ці дві економічні сили, що рухають людство вперед, змусити їх діяти разом і тим прискорити розвиток майбутньої «світової цивілізації» [15, с. 280].

Так само якісно Сунь Ятсен розробляв програму глибоких соціально-економічних перетворень у Китаї, без яких, на його думку, неможливо подолати відсталість. Стрижнем цієї програми була теза про вирішальну роль держави в усіх сферах життя суспільства. Прогресивні соціально-економічні перетворення, згідно з принципами Суня, повинні полягати в безперервному зростанні соціально-економічної ролі китайської національної держави від відсталої напівколоніальної структури до «змішаної» із взаємовигідним партнерством державного і приватного підприємства [10, с. 408].

Великого значення Сунь Ятсен надавав розв'язанню аграрної проблеми. Він обґрунтував необхідність державного регулювання і в цій сфері економіки, впровадження єдиного податку, скасування безпідставних поборів, реалізації принципу «Кожному орачу своє поле», розвитку виробничих сил села (механізація, електрифікація, іригація та т.п.): «Зараз чотириста мільйонів людей харчуються лише від земель вісімнадцяти провінцій, однак ми маємо більше

можливостей, щоб збільшити на цій площі виробництво продуктів. Для цього потрібно підняти занедбані землі, а освоєні – поліпшити за допомогою сучасної техніки і наукових методів ведення господарства, «необхідно захистити й заохотити селян ліберальними земельними законами» [15, с. 259].

Отже, суньятсенівська програма передбачала створення ринкової економіки з могутньою регулюючою роллю держави, створення державного сектора в крупному виробництві та проведенні активної соціальної політики. «Що означає створити державу нового типу? – писав Сунь Ятсен. Це означає підпорядкувати інтереси держави інтересам народу, перетворити державу в одну сім'ю» [15, с. 148]. Соціальну систему майбутнього сам Сунь Ятсен називав «соціалізмом» або частіше – «державним соціалізмом» [10, с. 408]. Із «трьох народних принципів» (націоналізм, народовладдя і народне благоденство) у 1920-і роки роль основного інструменту поетапного впровадження в політичне життя всього вчення належала принципу народовладдя. Сунь Ятсен широко тлумачив його зміст: це й символ нового політичного ладу, який відрізняється від парламентської республіки західного типу, це й теорія «чотирьох прав народу» та «п'яти конституційних властей», які розглядалися у тісному взаємозв'язку з планом «будівництва держави», це і в узагальненому вигляді – «основа політичної революції», очолюваної Гоміньданом [13, с. 15].

Аналіз конкретних положень політичного курсу Сунь Ятсена свідчить про те, що ядром його політичної теорії була теорія трьохетапного державного розвитку: «Будівництво держави поділяється на три періоди: 1) період воєнного правління; 2) період політичної опіки; 3) період конституційного правління [15, с. 637]. Складова частина цієї теорії – об'єднання країни воєнним шляхом під керівництвом Гоміньдану, тобто захоплення влади Гоміньданом у супереч параментським методам і реформістська соціально-економічна політика. Сунь Ятсен стверджував, що західні ідеї свободи та рівності для китайського суспільства в його тодішньому стані неприйнятні. На його думку, якщо Китай не страждатиме від крайньої автократії, у свободі немає особливої потреби. Проблемою Китаю, уважав Сунь Ятсен, є багато свободи: «...народ, наділений занадто великою свободою, не вміє цінувати її по-справжньому» [15, с. 646]. Він стверджував, що Китай не потребує й рівності: «адже в країні немає великих землевласників і капіталістів. У Китаї, говорив він, немає багатих та бідних, є лише бідні й ще бідніші [11, с. 27].

Найсильнішою складовою вчення Сунь Ятсена була ідея поєднання національного і соціального визволення. Він відкидав марксистську концепцію класової боротьби, осуджував комунізм як лише вияв «патології окремого суспільства». Рушійною силою історичного прогресу, на його думку, є «примирення інтересів переважної більшості суспільства». Водночас Сунь Ятсен стверджував, що ідея соціальної справедливості має китайське походження: «Якщо все буде належати всім, то наша мета – народне благоденство – буде дійсно досягнена і запанує мир «великої гармонії» (Датун), про який так мріяв Конфуцій» [15, с. 646].

Ефективне державне будівництво в Китаї, вважав Сунь Ятсен, можливе лише в умовах успішного функціонування Конституції п'яти властей. Вивчивши у період еміграції конституції багатьох країн, Сунь Ятсен дійшов висновку, що «...для здійснення принципу «народ управління» потрібно дати людям машину, яка понесе їх швидко й легко туди, куди вони її спрямують» [15, с. 651]. Ця сучасна машина – Конституція п'яти властей, згідно з якою «державна влада розподіляється на п'ять незалежних одна від одної гілок: законодавчу, судову, виконавчу, контрольну та екзаменаційну [15, с. 652].

Теорія і політична практика Сунь Ятсена стали основою політичної програми Гоміньдану та його моделі національної революції 1925 – 1927 років [13, с. 12]. Як лідер Гоміньдану, Сунь Ятсен до своєї смерті в березні 1925 року постійно намагався коригувати власні програмні положення, приводити їх у відповідність до тогочасних реалій. Так, у 1923 році, не отримавши допомоги з боку західних держав, Сунь Ятсен устанолює тісні зв'язки з Радянським Союзом. Водночас його орієнтація на СРСР не була незворотною ідеологічною зміною. Це, мабуть, один стратегічний вибір серед багатьох інших, які він мав. Наслідком зближення Сунь Ятсена з СРСР стало укладення угоди Гоміньдану з новоствореною Комуністичною партією Китаю про революційне співробітництво. Згодом Сунь Ятсен здійснив реорганізацію Гоміньдану на зразок РКП(б) і вніс радикальні ідеї у власну програму економічної перебудови Китаю. Водночас проголошена Сунь Ятсеном орієнтація на співробітництво з СРСР деякими його соратникам сприймалася як помилка, як порушення основного принципу суньятсенівських зовнішньополітичних поглядів – не допускати контролю над Китаєм з боку будь-якої іноземної держави [13, с. 16].

Таким чином, можна стверджувати, що Сунь Ятсену належить особливе місце в суспільно-політичному житті Китаю середини 90-их років XIX – першої чверті XX століття. Він уперше за всю історію

Піднебесної проголосив ідею республіки, принципи національної за своїм змістом демократії. Його вчення стало певним прототипом синкретичної ідеології колишніх колоній і напівколоній, рецептом прискореної модернізації за умов відкритості й активного залучення іноземного капіталу для побудови капіталізму з китайською специфікою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Таран М.А. Один із азійських «тигрів» / М.А. Таран // Політика і час. – 2001. – №12. – С. 76-83.
2. Тихвинский С.Л. Сунь Ятсен – друг Советского Союза. К 100-летию со дня рождения. 1866 – 1966 / С.Л. Тихвинский. – М.: Международные отношения, 1966. – 79 с.; Глунин В.И. Китайская революция: проблемы и решения / В.И. Глунин // Народы Азии и Африки. – 1969. – №3. – С. 32-40; Ефимов Г.В. Буржуазная революция в Китае и Сунь Ятсен (1911-1913 гг.) / Г.В. Ефимов. – М.: Наука, 1974. – 415 с.
3. Тихвинский С.Л. Завещание китайского революционера / С.Л. Тихвинский. – М.: Издательство политической литературы, 1986. – 224 с.; Борох Л.Н. Общественная мысль Китая и социализм (начало XX в.) / Л.Н. Борох. – М.: Наука, 1985. – 216 с.; Ефимов Г.В. Сунь Ятсен. Поиск пути. 1914-1922 / Г.В. Ефимов. – М.: Наука, 1981. – 234 с.; Делюсин Л.П. Спор о социализме в Китае / Л.П. Делюсин. – М.: Высшая школа, 1998. – 791 с.
4. Мамаева Н.А. История Китайской Республики (1912-1949) / Н.А. Мамаева // Восток. – 2003. – №2. – С. 168-173; Панцов А.В. Советский союз и эволюция китайского коммунизма / А.В. Панцов // Вестник Москов. ун-та. – Сер. 13: Востоковедение. – 2004. – №3. – С. 43-56; Рашковский Е. Цивилизационный облик Китая: структура, преемственность, метаморфозы / Е. Рашковский // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – №8. – С. 62-69.
5. Непомынин О.Е. Историческая динамика конфуцианской цивилизации / О.Е. Непомынин. – М.: Астрель, 2002. – 186 с.
6. Кузнецов В.С. Императрица Цы Си / В.С. Кузнецов // Вопросы истории. – 2004. – №12. – С. 62-85.
7. Общественно-политическая мысль в Китае (конец XIX – начало XX в.). – М.: Наука, 1988. – 243 с.
8. Малявин В.В. Китайская цивилизация / В.В. Малявин. – М.: Астрель, 2000. – 632 с.

9. Тихвинский С.Л. Современная зарубежная историография о Сунь Ятсене / С.Л. Тихвинский // Вопросы истории. – 1985. – №1. – С. 36-49.
10. История Китая: [под ред. А.В. Меликсетова]. – М.: Высшая школа, 1998. – 791 с.
11. Борох Л.Н. Теории прогресса в китайской мысли начала XX в. (Лян Цичао – Сунь Ятсен) / Л.Н. Борох // Китай: поиски путей социального развития. – М.: Наука, 1979. – С. 9-33.
12. Кузнецов В.С. Юань Шикай / В.С. Кузнецов // Вопросы истории. – 2002. – №8. – С. 39-58.
13. Мамаева Н.Л. Гоминьдан как носитель идеи национального спасения (программа и политика военного периода «Строительства государства» 20-е гг. XX в.) / Н.Л. Мамаева // Восток. – 2004. – № 5. – С. 12-27.
14. Мамаева Н.Л. Гоминьдан в национально-революционном движении Китая (1923-1927) / Н.Л. Мамаева. – М.: Наука, 1991. – 210 с.
15. Сунь Ятсен. Духовное строительство (Учение Сунь Вэня) // Сунь Ятсен. Избранные произведения: [2 изд., испр. и доп.; под ред. С.Л. Тихвинского]. – М.: Наука, 1985. – 750 с.
16. Меликсетов А.В. Социально-экономические взгляды Сунь Ятсена: происхождение, развитие, сущность / А.В. Меликсетов // Китай: государство и общество. – М.: Наука, 1977. – С. 132-146.
17. Тихвинский С.Л. Завещание китайского революционера: жизнь, борьба и эволюция политических взглядов / С.Л. Тихвинский. – М.: Издательство политической литературы, 1986. – 224 с.
18. Делюсин Л.П. Борьба вокруг идейного наследия Сунь Ятсена / Л.П. Делюсин // Общественно-политическая мысль в Китае (конец XIX – начало XX в.). – М.: Наука, 1988. – С. 199-242.

* * *

Ю. В. Вільховий
(м. Полтава)

Ф. РУЗВЕЛЬТ: НА ЗЛАМІ ІСТОРИЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ

На думку переважної більшості істориків і простих американців, Франклін Рузвельт був найвидатнішим президентом США XX століття. Із його ім'ям пов'язана також одна з найвизначніших

сторінок в історії зовнішньої політики та дипломатії США – встановлення дипломатичних відносин із Радянським Союзом, участь США в антигітлерівській коаліції.

Винятково вагома роль Ф. Рузвельта й у формуванні та втіленні в життя так званого «нового курсу» в середині країни, який відіграв визначну роль у стабілізації економічної та соціальної ситуації в країні. Ф. Рузвельт виявив себе як неординарний, гнучкий політик, котрий тонко відчував ситуацію, був здатний правильно визначати тенденції розвитку та вчасно і точно реагувати на зміну настроїв усіх верств суспільства.

Чотири рази він переобирався на пост президента країни (що є своєрідним рекордом у політичній історії США) і займав його до самої смерті в 1945 році. Ф. Рузвельт був людиною свого часу та свого класу. Не всі його дії, особливо в зовнішній політиці, викликають схвалення нащадків. Зокрема, багато в чому була помилковою політика ізоляціонізму, яку проводили США напередодні Другої світової війни. Це фактично визнавав пізніше й сам Ф. Рузвельт.

Він увійшов в історію як ініціатор буржуазних реформ, які зміцнили становище монополістичного капіталу США. Потім він виступив одним із засновників антифашистської коаліції. Позиція Ф. Рузвельта в міжнародних кризах 1938 – 1939 років є також надзвичайно важливою і не може досліджуватися у відриві від усього комплексу внутрішніх проблем «нового курсу», еволюції його зовнішньополітичної платформи в 1933– 1945 роках.

Друга світова війна, що завершилася перемогою сил антигітлерівської коаліції, займає особливе місце в свідомості людства. Роль Ф. Рузвельта та його оточення у визначенні принципів, реалізації соціальної й зовнішньополітичної стратегії, спрямованої на збереження і зміцнення економічних і зовнішньополітичних позицій США, винятково велика.

Разом із тим, звертаючись до періоду, що передував Другій світовій війні, не можна не бачити суперечливості й непослідовності політичного курсу США. З одного боку, представляючи на найвищому державному рівні «інтернаціоналістське» крило правлячих кіл США, Ф. Рузвельт зробив низку заяв, які об'єктивно служили інтересам згуртування антифашистських сил [11, с. 509; 24, с. 508; 8, с. 99]. З іншого – президент вимушений був рахуватися і з консерваторами, часто йшов їм на поступки. У питанні про взаємини з СРСР він дотримувався набагато реалістичнішої лінії, ніж більшість професійних американських дипломатів та радників. Підтвердженням

цьому стало визначення курсу американської політики щодо підготовки і здійснення агресії Німеччини проти СРСР.

Ураховуючи раніше зазначене, слід зауважити, що до постаті Ф. Рузвельта сьогодні прикута увага різних дослідників у багатьох країнах. Його економічні й політичні ідеї багато в чому співзвучні сучасним, а діяльність як державного діяча є взірцем для наслідування.

Проблемами «нового курсу» Ф. Рузвельта, його зовнішньої політики, а також ретельним аналізом біографії займалося багато дослідників. Не зменшується кількість наукових розвідок і в наш час. Теоретичною основою для нашої статті стали праці таких відомих авторів, як М. Яковлев [29], Л. Зубок [15], Е. Іванян [16; 17], В. Мальков [19], І. Берлін [6], О. Уткін [27], Ю. Жуков [12], Г. Цветков [28], В. Васильєв [7], И. Григораш [10], Ф. Адамс [1], Р. Даллек [2; 3]. Із величезної джерельної бази, яка характеризує зміст зовнішньополітичної стратегії Ф. Рузвельта, можна виділити такі документи, як «Закон США про нейтралітет від 4 листопада 1939 року» [13], «Закон США про ленд-ліз від 11 березня 1941 року» [14], «Панамська декларація від 2 жовтня 1939 року» [21], «Гаванська угода від 29 липня 1940 року» [9]. Окрім того, діяльність Ф. Рузвельта як державного діяча допомагають розкрити такі документи, як платформи політичних партій [22; 23], промови, послання до конгресу [24; 8], директиви [11], військові плани [4].

Історія дає нам свої уроки, щоб ми не повторювали помилок у майбутньому. Тому вміння вчасно визнати помилки, прийняти відповідальне рішення, зламати усталений стереотип, удатися до непопулярних дій задля блага суспільства – це риси, які притаманні великим політикам. Зокрема, це стосується і президента США Ф. Рузвельта.

У нашій статті ми прагнемо розкрити роль цієї особистості в зміні стратегічного зовнішньополітичного курсу США напередодні Другої світової війни (зовнішньополітичної традиції ізоляціонізму). Разом із тим, ми прагнемо з'ясувати та детально проаналізувати причини, які змусили Ф. Рузвельта не побоюватися зламати вікову внутрішньополітичну традицію і декілька раз балотуватися на пост президента США.

У 1935 році в США було прийнято закон про нейтралітет, що працював на агресорів. У 1937 році з'явився закон про ембарго на постачання зброї до Іспанії, де йшла війна між республікою і заколотниками, яких підтримували німецько-італійські інтервенти. У багатьох політичних колах різних країн уважали, що, тримаючись осторонь від цих подій, можна з почуттям моральної переваги

спостерігати за кривавою драмою, навіть отримувати великі прибутки [5, с. 318]. Проте Ф. Рузвельт розумів, що ізоляціонізм у сучасних умовах неможливий, а тому для створення привабливого іміджу та враховуючи значні антивоєнні настрої в країні, брав обмежену участь у колективних зусиллях щодо зміцнення миру. В той же час подібний спосіб впливу на інші держави абсолютно ні до чого не зобов'язував США, які залишали за собою повну свободу дій за будь-якої ситуації.

Наприкінці 1930-их років внутрішня політична ситуація в США складалася так, що зближення з нацистським режимом, який уже показав свої нелюдські риси, було неможливе в умовах загального демократичного піднесення в країні, наростання антифашистських настроїв. Ф. Рузвельт, безперечно, розумів, яку загрозу для США мають держави-агресори. Тому у вузькому колі він осуджував поступки на їхню користь, критикував Н. Чемберлена [12, с. 51]. Наприклад, 16 вересня 1938 році, коли британський прем'єр вилетів до Берхтесгадена на переговори з А. Гітлером, президент критикував позицію Англії. Він говорив членам свого уряду, що політика Н. Чемберлена – мир за будь-яку ціну – призведе до того, що Англія і Франція залишать Чехословаччину напризволяще [12, с. 52].

В оточенні Білого дому, в державному департаменті було потужне лобі супротивників угоди з фашистськими країнами. Так, посол США в Німеччині в 1933 – 1937 роках У. Додд, помічник державного секретаря з 1937 року Дж. Мессерсміт настійно доводили необхідність опору вимогам Гітлера. Вони перебували серед тих, хто розумів примарність ілюзій про можливість надійної угоди з ним. Дж. Мессерсміт застеріг у лютому 1938 року Ф. Рузвельта, що Німеччина захопить Австрію, а через короткий термін і Чехословаччину, не зустрівши серйозного опору західних держав [26]. Поступки А. Гітлеру Дж. Мессерсміт розцінював як заохочення планів німецької експансії, в тому числі в Новому Світі [26].

Переконаним супротивником нацизму був Г. Гопкінс. Так, на засіданні уряду 27 вересня 1938 року він висловився проти умиротворення А. Гітлера за допомогою президентських послань, уважав цей метод непотрібним і небезпечним [18, с. 109]. До активних заходів щодо «третього рейху» президента підштовхували міністри фінансів (Г. Моргентау) та внутрішніх справ (Г. Ікес). На платформі рішучого осудження нацизму й німецько-фашистської агресії стояв Дж. Девіс, один із найпослідовніших прихильників зближення з СРСР [26]. Після того як за ініціативи держдепартаменту Дж. Девіс (у червні 1938 року) був відкликаний з посади посла в СРСР, він продовжував енергійно обстоювати необхідність поліпшення американо-радянських

відносин. Варто зазначити, що погляди цих державних діячів і дипломатів здебільшого обмежувалися стінами «малого кабінету» Ф. Рузвельта [26].

Напередодні та під час Мюнхенської конференції 1938 року американський уряд, який формально не брав участі у переговорах, фактично сприяв розчленуванню Чехословаччини. Він не виявив справжнього інтересу до встановлення в світі системи колективної безпеки, яка була б суттєвою протидією німецько-фашистському агресору. Певний паралелізм дій Ф. Рузвельта й Н. Чемберлена, таким чином, мав місце. Президент США двічі (26 і 27 вересня 1938 року) робив дипломатичні демарші [20, с. 167-169; 29, с. 313].

Найважливішою основою передвоєнної американської політики було законодавство про нейтралітет 1935 – 1937 років. Воно мало силу й навесні, й улітку 1939 року [13]. У Вашингтоні хотіли, або взагалі ухилитися від прямої військової конфронтації з Німеччиною, переклавши боротьбу з нею на інші країни (зокрема, спрямувати фашистську агресію проти СРСР), або максимально відтягнути момент вступу США у збройне протистояння. Акти про нейтралітет були американським різновидом політики умиротворення агресора.

Для об'єктивності слід зауважити, що з початку 1939 року адміністрація демократів, стурбована різким посиленням Третього Рейху, робила зусилля щодо стримування його експансії проти західних держав. Ф. Рузвельт попросив у конгресу (й отримав) велику суму на озброєння. Президент вирішив також атакувати закон про нейтралітет. Це він робив, за його словами, в інтересах миролюбивих народів і більшої свободи дій для себе особисто [29, с. 334]. До березня 1939 року до конгресу США було внесено 33 різних пропозиції про зміни законодавства про нейтралітет [13]. Вершиною діяльності Ф. Рузвельта в цьому контексті стало прийняття закону про ленд-ліз [14].

Також уживалися заходи з метою забезпечення Англії та Франції, у разі війни з Німеччиною, поставками зброї з-за океану. Посол У. Буліт доповідав у травні 1939 року державному секретарю, що така зміна законодавства позбавила б Й. Ріббентропа (міністра закордонних справ Третього Рейху) будь-якої можливості переконати А. Гітлера розв'язати війну [26]. Проте, через опір ізоляціоністського блоку в конгресі та небажання Білого дому з ним боротися, ніяких змін проведено не було. Уряд США, таким чином, виявився неспроможний використати досить ефективний засіб тиску і протидії гітлерівській загрозі [26]. Це допомогло Німеччині, яка поглинула Чехословаччину

й готувалася до нових захоплень у Східній Європі, не чекаючи протидії з боку західних держав.

Деякі історики схильні ігнорувати ту обставину, що позиція конгресу США навесні та влітку 1939 року, мала заохочувальний для фашистського агресора сенс й об'єктивно сприяла розв'язанню війни. Так, Р. Даллек заперечував зв'язок між американським законодавством про нейтралітет і гітлерівськими планами війни проти Польщі. «Незважаючи на всю впевненість Ф. Рузвельта, яку широко поділяли за кордоном, у тому, що скасування ембарго на зброю буде значним кроком на користь миру, статус закону про нейтралітет не чинив майже ніякого впливу на безпосередній хід європейських подій» [2; 3].

Варто зазначити, що Ф. Рузвельт на прес-конференції 7 березня 1939 року розцінив законодавство про нейтралітет як таке, що не сприяло справі миру. В одному з виступів він зауважив, що «ембарго на експорт зброї дійсно сприяло прискоренню виникнення війни, в Європі в результаті заохочення, яке воно давало агресивним країнам» [29, с. 326].

Політика невтручання США не означала їх відходу від європейських і міжнародних справ, відмови від планів світової гегемонії. Мова йшла не про добровільні поступки державам «осі» у регіонах, які вважалися найбільш важливими для системи економічних, політичних та військових інтересів США. Американський дослідник Френсис Адамс, вивчивши операції Експортно-імпортного банку США в 1934 – 1939 років, зробив аргументований висновок: «Посилення урядової участі в міжнародних справах ... означало, що Сполучені Штати не проводили політику ізоляціонізму, якщо під цим розуміти усунення зі світової арени» [1].

Упродовж 1939-1941 років за ініціативи Ф. Рузвельта та його команди було фактично знищено віковічну традицію ізоляціонізму. Це робилося поступово. Аналіз таких історичних документів, як «План Рейнбоу» (30 червня 1939 року) [4], «Закон США про нейтралітет» (4 листопада 1939 року) [13], «Панамська декларація» (2 жовтня 1939 року) [21], «Гаванська угода» (29 липня 1940 року) [9], «Закон США про ленд-ліз» (11 березня 1941 року) [14], «Директива про співробітництво з Англією» (16 січня 1941 року) [11], «Військове послання до нації» (8 грудня 1941 року) [8], аргументовано доводить, що Ф. Рузвельт змінював зовнішньополітичний курс свідомо і продумано. Водночас, якщо взяти до уваги період 1935-1939 років, президент завжди підкреслював, що не збирається відходити від традиційного ізоляціонізму. Таким чином, можна зробити висновок, що дилема, яка постала перед Ф. Рузвельтом у зовнішній політиці –

виступити проти нацизму і зруйнувати ізоляціонізм – була безпосередньо пов'язана з питанням його подальшого перебування на президентській посаді.

Проте в США від Дж. Вашингтона і впродовж століть установилася неписана традиція – президент працює лише два терміни. Для того, щоб її зламати, потрібні були вагомі підстави. Незважаючи на те, що Ф. Рузвельт своїм «новим курсом» урятував США під час кризи, цього було недостатньо для знищення внутрішньополітичних стереотипів. Потрібен був ще якийсь, вагомий, чинник. Ним і стала вкрай складна міжнародна ситуація та загроза війни.

Історики багато дискутують із приводу того, коли Ф. Рузвельт прийняв рішення (одне з найважчих у його політичній кар'єрі) про висунення своєї кандидатури на пост президента втретє. Всі сходяться на тому, що це сталося після нападу А. Гітлера на Польщу, тобто після 1 вересня 1939 року. Однак президент серйозно обмірковував це питання задовго до початку війни. Лише різке погіршення міжнародної ситуації наштовхувало Ф. Рузвельта на думку – не залишати посади президента в критичний момент наростання воєнної загрози.

З іншого боку, на це впливала й активізація реакційних елементів у середині країни. Водночас президент неодноразово заявляв про своє небажання йти на третій термін, пояснюючи це як політичною традицією, так і великою стомленістю. Окрім того, у лавах демократів було багато блискучих політиків (держсекретар К. Хелл, голова національного комітету партії Д. Фарлі, міністр торгівлі Г. Гопкінс), які, безперечно, були віддані Ф. Рузвельту, але одночасно могли розраховувати і на підтримку однопартійців, висуваючи власні кандидатури на президентські вибори.

Беручи до уваги заяви Ф. Рузвельта, враховуючи наявність кількох впливових лідерів серед демократів, позицію окремих лівих лібералів на чолі з сенатором Р. Лафолеттом, які критикували президента за відхід від радикальних реформ, можна констатувати, що навесні 1939 і влітку 1940 року в таборі прибічників «нового курсу» був сильний політичний розкол. Цим користувалися супротивники-республіканці, а також консерватори-демократи, які розпочали справжній наступ на політику Білого дому [23].

Першим із демократів, який повідомив про початок контрнаступу лібералів, був Г. Гопкінс – права рука президента. Він оголосив, що партія має лідера, здатного, як ніхто інший, згуртувати націю і повернути їй динамічне керівництво, необхідне в умовах світової

кризи [18, с. 114-115]. Це відбулося тоді, коли в пресі було багато розмов із приводу розколу в таборі демократів та абсолютну неможливість Ф. Рузвельта балотуватися втретє. Тим гучнішою була заява Г. Гопкінса. Цікаво, що зробив він її ще 17 червня 1939 року: «Остаточно, беззастережно і безповоротно: я зробив свій вибір на користь Франкліна Д. Рузвельта, і я вірю, що величезна більшість нашого народу солідарна зі мною» [18, с. 114-115].

Усе це означало, що єдиний претендент (Г. Гопкінс) зі старої плеяди «ньюдилерів», теоретично здатний зберегти Білий дім за демократичною партією й оживити надії виборців на повернення конструктивної соціальної політики, добровільно відмовлявся від боротьби. Залишався тільки Ф. Рузвельт – іншого вибору в тих, хто побоювався перемоги реакції, не було. Саме тому, незважаючи на заяви президента, враховуючи відмову Г. Гопкінса, можна зробити висновок, що Ф. Рузвельт серйозно поставився до можливості третього обрання вже влітку 1939 року.

Оцінка загальної ситуації у зв'язку з проголошенням республіканцями більш гнучкої лінії, приводила Ф. Рузвельта до висновку про необхідність будувати всю виборчу кампанію на чіткому розмежуванні між досягненнями ліберальних реформ, лібералізмом і реакцією [22]. Вибори 1940 року проходили в запеклій боротьбі. Великий капітал збирався завдати поразки Ф. Рузвельту. Проти нього об'єдналися підприємці, банкіри, вугільні королі й будівельні ділки. У країні з'явилася реальна загроза економічного саботажу з боку багатьох представників фінансово-промислового капіталу [26]. Протидія Ф. Рузвельту зростала у геометричній прогресії з літа 1939 року, а свого піку досягла восени 1940.

Напад Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 року, початок війни в Європі стали новою фазою виборчої компанії. Було зрозуміло, що демократи в своїй більшості не зрадять власному лідеру, якщо він особисто прийме рішення зламати сформовану політичну традицію і втретє погодиться на балотуватися. У таборі республіканців такого не чекали. Навіть серед монополістичної верхівки, де з недовірою та без усіляких симпатій ставилися до Ф. Рузвельта, настрої почали змінюватися на його користь.

Ф. Рузвельт залишився вірний собі – говорив мало, все більше всім зрозумілими натяками. Серед впливових політиків-демократів лише Д. Фарлі мріяв стати кандидатом у президенти і розраховував на підтримку антирузвельтівської фракції. Він радив президенту, якщо його висунуть кандидатом втретє, відмовитися. Така розмова відбулася між Ф. Рузвельтом і Д. Фарлі влітку 1940 року, напередодні

з'їзду демократичної партії. Президент відповів йому, що за даних умов не може однозначно відповісти позитивно, оскільки змушений буде рахуватися із рішеннями з'їзду [29, с. 354].

Дослідники вважають, що до літа 1940 року остаточно визначився і статус Г. Гопкінса в «кухонному кабінеті» Білого дому [29, с. 368]. Він остаточно перетворився на найближчого помічника президента, генератора геніальних ідей, виконавця найскладніших доручень, співавтора визначних промов. Усе частіше Г. Гопкінсу доводилося виступати у новому для нього амплу – радника президента із зовнішньополітичних питань [18, с. 110]. Не буде перебільшенням стверджувати, що такий розвиток подій не передбачав ані він сам, ані президент. Справа в тому, що Г. Гопкінс тяжко хворів і наприкінці серпня 1939 року лікарі знову вклали його до ліжка. Президенту повідомили, що дні міністра торгівлі лічені. Пробувши в клініці п'ять місяців, змучений лікуванням Г. Гопкінс повернувся в січні 1940 року до політичної діяльності, але обов'язків міністра торгівлі вже не виконував [26].

У Європі в цей час йшла світова війна, розв'язана фашизмом, палали міста і зникали держави. 9 квітня 1940 року німецькі війська вторглися на територію Данії, висадилися в Норвегії. 10 травня 1940 року сподівання мюнхенців у Лондоні й Парижі втримати А. Гітлера від «справжньої війни» на Заході остаточно зникли. Проте не всі у державному департаменті правильно розуміли ситуацію [10, с. 98].

Ф. Рузвельт мав вибрати з-поміж кількох пропонованих йому стратегій лише одну. Саме Г. Гопкінс, спираючись на своїх підлеглих, чітко визначив для Ф. Рузвельта план дій на майбутнє. Він полягав у такому: якщо А. Гітлер розіб'є Англію, маючи досить високі шанси, то запропонує мир для США. Цей мир буде досить своєрідним і не вигідним для американців [29, с. 348]. Г. Гопкінс зазначив, що пропаганда на користь такого миру вже ведеться. А. Гітлера відкрито підтримували такі особи, як Г. Форд (автомобільний король), Д. Херст (впливовий медіа-магнат). Німецький фюрер усіяко демонстрував бажання укласти угоду зі США. Він зображав справу так, ніби дійсно хотів залучити американців до реконструкції Європи. Г. Гопкінс переконував, що А. Гітлер піде на всі можливі хитрощі, щоб перетягнути на свою сторону підприємницькі кола США, обіцяючи їм високі прибутки тощо. Настрої багатьох пересічних американців були певний час відверто пронацистськими. Американці говорили, що з А. Гітлером можна мати справу [5, с. 170-174].

Ліберальні демократи чудово розуміли – те, що сталося з Англією, Францією, іншими країнами, може трапитися і з ними, бо фінансові та промислові кола США вчинили б точно так, як Н. Чемберлен в аналогічних обставинах. А. Гітлер розраховував скористатися внутрішніми суперечностями в американському суспільстві [26]. Ф. Рузвельта переконували, що, доки бізнес буде відволікатися на власні інтереси, можна, за допомогою пропаганди, деморалізувати США, поширювати серед населення нерішучість, самозаспокоєння та пасивність. Г. Гопкінс доводив, що коли американці стануть на цей шлях, то країна відразу опиниться в залежності від А. Гітлера. «Як держава, ми зіткнемося з найбільшою загрозою в нашій історії. Нацистська мрія до 1944 року поставити нас на коліна буде близька до здійснення» [26].

Ці міркування було викладено у розлоному меморандумі, який з позначками Г. Гопкінса передали президенту. Наприкінці документа мало місце звернення до Ф. Рузвельта: «Я сподіваюся, що в інтересах нашої країни Ви дасте згоду на висунення Вашої кандидатури» [29, с. 376].

Формально Ф. Рузвельт ще не дав згоди, але рішення ним було прийнято незворотне. Стало зрозуміло, що він має свою власну стратегію дій. Так, 20 червня 1940 року, напередодні початку роботи з'їзду республіканської партії, президент призначив двох відомих політиків-республіканців Г. Стимсона та Ф. Нокса, відповідно на посади військового і військово-морського міністрів. Боси республіканської партії були розлючені, називали це брудною політикою, проте Ф. Рузвельт домігся важливої переваги [29, с. 353]. Він розпочав свою виборчу кампанію не словесною бравадою, а всім зрозумілим заклик до виборців – протиставити А. Гітлеру національну єдність США [22].

Далі все йшло так, як було змодельовано в ході детального обговорення в Овальному кабінеті Білого дому, в бесідах віч-на-віч між президентом і його помічником. Г. Гопкінс відправився з особливим дорученням до Чикаго, напередодні відкриття там з'їзду демократичної партії. Перед ним стояло нелегке завдання, бо Ф. Рузвельт неодмінною умовою висунення своєї кандидатури поставив її схвалення переважною більшістю голосів. Тобто проти мали проголосувати не більше ніж 150 делегатів [26].

Крім того, потрібно було практично без підготовки структурно організувати розгублених демократів, нейтралізувати конкурентне угруповання Д. Фарлі. Останній усе ще бачив себе босом партійної машини демократів, її фаворитом. Справа була у тому, що голова

національного комітету демократичної партії Д. Фарлі не очікував, що президент буде висувати свою кандидатуру втретє. Про це Д. Фарлі, як ми зазначали раніше, довідався від самого Ф. Рузвельта тільки напередодні партійного з'їзду. Д. Фарлі просто не мав часу на оцінку ситуації й не встиг зняти свою кандидатуру, а тому діяв, скоріше, за інерцією, без тверезого аналізу. Історія показала, що протистояння з діючим президентом виштовхнуло Д. Фарлі у політичне небуття [29, с. 354].

Тим часом Г. Гопкінс улаштувався зі своїми помічниками в номері готелю «Блекстоун», який сполучався прямим телефонним зв'язком з Білим домом. Г. Гопкінс за лічені години довів, що командний пункт з'їзду демократів знаходиться саме там, де розташований його робочий апарат і вузол зв'язку [29, с. 355].

15 липня 1940 року мер Чикаго Е. Келлі, лідер міської партійної організації демократів, виступив з промовою, де зазначив, що «порятунок нації перебуває в руках однієї людини». Після цього, коли сенатор А. Баклі почав зачитувати послання Ф. Рузвельта, в якому президент заявляв про своє небажання залишатися на посаді втретє, йому не дали закінчити. Зал вибухнув хором голосів: «Ми хочемо тільки Рузвельта!», «Америка хоче Рузвельта!», «Всі хочуть Рузвельта!» [26]. Голосування, проведене ввечері наступного дня, було майже однастайним. Делегати з'їзду демократичної партії обрали своїм кандидатом у президенти США Франкліна Рузвельта. Проблема третього терміну потонула в патріотичному пориві.

Таким чином, Ф. Рузвельт утретє офіційно пішов на президентські вибори, де знову здобув перемогу. Це зробило рятівника нації, автора «нового курсу» найхаризматичнішим серед американських президентів. Саме така велична фігура почала рішуче ліквідовувати ізоляціоністський зовнішньополітичний курс США. Своє феєричне січневе послання до конгресу [24], а також ініціювання розгляду закону про ленд-ліз [14] Ф. Рузвельт здійснив уже як новообраний (на третій термін!) президент. Після цього вплив Ф. Рузвельта на політичний істеблішмент країни став беззаперечним. Дослідники аргументовано стверджують, що на початку 1940-их років президенту Ф. Рузвельту вдалося запровадити «новий курс» і в зовнішній політиці.

Як бачимо, визначним політиком і державним діячем стати нелегко, бо дуже важко часом зламати усталені стереотипи й змінити звичні та зручні традиції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Adams F. C. Economic Diplomacy: The Export-Import Bank and American Foreign Policy, 1934-1939 / F. Adams. – Columbia: University of Missouri Press. 1976. – P. VII - VIII.
2. Dallek R. The Roosevelt Diplomacy and World War II / R. Dallek. – New York.: Holt, Rinehart and Winston, 1970. – P. 163-164.
3. Dallek R. Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932–1945 / R. Dallek. – New York.: Oxford University Press, 1979. – P. 192.
4. Американские планы ведения войны от 30 июня 1939 года (планы «Рейнбоу») [извлечения] // Хрестоматия по новейшей истории. – Т. 2. (1939-1945). – М. : Изд-во соц.-эк. лит., 1960. – С. 496-497.
5. Американский ежегодник. – М.: Наука, 1970 – 350 с.
6. Берлин И. Президент Франклин Делано Рузвельт / И. Берлин, В. Сапов // Вестник РАН. – 2002. – Т. 72. – №4. – С. 353 – 358.
7. Васильев В. С. Франклин Д. Рузвельт и Джон М. Кейнс: экономическая политика в годы «великой депрессии» / В.С. Васильев // США. Канада. Экономика, политика, культура. – 2001. – №10. – С. 73 – 85.
8. Восне послання до нації (виголошене президентом Ф. Рузвельтом 8 грудня 1941 року у конгресі США) // Промови, що змінили світ / Упоряд. А. Ю. Хорошевський. – Харків: Фоліо, 2009. – С. 99-100.
9. Гаванское соглашение (принято на панамериканской конференции в Гаване), 29 июля 1940 года // Хрестоматия по новейшей истории. – Т. 2. (1939-1945). – М.: Изд-во соц.-эк. лит., 1960. – С. 504-505.
10. Григораш И. В. Влияние военных действий на внешнеполитический курс Франклина Рузвельта в 1939–1940 гг. / И. Григораш // Вестн. Москов. ун-та. – 2003. – Сер.8: История. – №3. – С. 94-114.
11. Директива Ф. Рузвельта о сотрудничестве с Англией. 16 января 1941 года [извлечения] // Хрестоматия по новейшей истории. – Т. 2. (1939-1945). – М. : Изд-во соц.-эк. лит., 1960. – С. 509-510.
12. Жуков Ю.А. СССР – США: дорога длиною в семьдесят лет / Ю.А. Жуков. – М. : Политиздат, 1988. – 319 с.
13. Закон США о нейтралитете от 4 ноября 1939 года [извлечения] // Хрестоматия по новейшей истории. – Т. 2 (1939-1945). – М. : Изд-во соц.-эк. лит., 1960. – С. 499-500.
14. Закон США о ленд-лизе. 11 марта 1941 года [извлечения] // Хрестоматия по новейшей истории. – Т. 2 (1939-1945). – М.: Изд-во соц.-эк. лит., 1960. – С. 510-512

15. Зубок Л. И., Яковлев Н. Н. Новейшая история США (1917-1968) / Л. И. Зубок, Н. Н. Яковлев. – М.: Просвещение, 1972. – 367 с.
16. Иванян Э. А. Белый дом: президенты и политика / Э. А. Иванян. – М.: Госполитиздат, 1979. – 383с.
17. Иванян Э. А. История США / Э. А. Иванян. – М.: Дрофа, 2004. – 572 с.
18. Мальков В. Л. Гарри Гопкинс: страницы политической биографии / В.Л. Мальков // Новая и новейшая история. – 1979. – №3. – С. 107-116.
19. Мальков В. Л. «Новый курс» в США. Социальные движения и социальная политика / В. Л. Мальков. – М.: Наука, 1973. – 183 с.
20. Монархи, министры, дипломаты XIX – начала XX века: политические портреты, выполненные профессором С.-Петербургского университета К.Б. Виноградовым и его учениками / К.Б. Виноградов, А.Б. Гостенников, О.А. Науменков [и др.]. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2002. – 352 с.
21. Панамская декларация от 2 октября 1939 года [извлечения] // Хрестоматия по новейшей истории. – Т. 2 (1939-1945). – М.: Изд-во соц.-эк. лит., 1960. – С. 497-499.
22. Платформа демократической партии на президентских выборах 1940 года. 17 июля 1940 года [извлечения] // Хрестоматия по новейшей истории. – Т. 2 (1939-1945). – М.: Изд-во соц.-эк. лит., 1960. – С. 503-504.
23. Платформа республиканской партии на президентских выборах 1940 года. 26 июня 1940 года [извлечения] // Хрестоматия по новейшей истории. – Т. 2 (1939-1945). – М.: Изд-во соц.-эк. лит., 1960. – С. 502-503.
24. Послание президента Ф. Рузвельта конгрессу. 6 января 1941 года. [извлечения] // Хрестоматия по новейшей истории. – Т. 2 (1939-1945). – М.: Изд-во соц.-эк. лит., 1960. – С. 508-509.
25. Промови, що змінили світ / Упоряд. А. Ю. Хорошевський. – Харків: Фоліо, 2009. – 347 с.
26. Франклін Делано Рузвельт [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://uareferat.com> – Загол. з екрана.
27. Уткин А. И. Дипломатия Ф. Рузвельта / А. И. Уткин. – Свердловск.: Изд-во Урал. ун-та, 1990. – 543 с.
28. Цветков Г. Внутренне положение США в период мирового экономического кризиса 1929-1933: лекция / Г. Цветков. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1953. – 234 с.
29. Яковлев Н. Франклин Рузвельт – человек и политик / Н. Яковлев. – М.: Международные отношения, 1969. – 503 с.

* * *

Б. В. Год, Н. В. Токуєва
(м. Полтава)

МИХАЙЛО АНДРІЄВСЬКИЙ І ЙОГО ПЕДАГОГІЧНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПОЛТАВЩИНІ

Серед знаних імен освітян-подвижників, які вписані в історію педагогічної думки ХХ століття, гідне місце займає ім'я відомого українського педагога, Героя Соціалістичної Праці, заслуженого вчителя України Михайла Костянтиновича Андрієвського (1922 – 1998 роки).

Упродовж 36 років (з 1962 по 1998) він очолював Гадяцьку середню школу-інтернат імені Є. Кочергіна Полтавської обласної ради, був учасником обласних, всеукраїнських і всесоюзних науково-практичних конференцій, семінарів, педагогічних читань, плідно працював у Полтавському обласному відділенні Педагогічного товариства, обирався делегатом учительських з'їздів. М. Андрієвський – автор понад 30 науково-практичних досліджень із питань управління та організації навчально-виховного процесу в умовах інтернатних закладів освіти. Він розробляв ідею всебічного й гармонійного виховання особистості, розвитку її духовних, моральних, фізичних якостей, творчих здібностей, комплексний підхід до виховання суспільноактивного члена соціуму.

Громадсько-просвітницька робота М. Андрієвського, його науково-теоретичні напрацювання і багаторічний досвід практичної діяльності в галузі соціального виховання дітей в умовах інтернатної установи є дорогоцінним вкладом у розвиток історико-педагогічної науки періоду другої половини ХХ століття, який суттєво вплинув на формування парадигми соціально-педагогічної теорії та практики сьогодення.

М. Андрієвський народився 21 листопада 1922 року в м. Гадяч Полтавської області. Батько, Костянтин Михайлович, усе життя працював учителем в одній із гадяцьких середніх шкіл. Мати, Софія Костянтинівна, виховувала дітей, із яких троє – старша дочка Таїсія і сини Андрій та Михайло – стали, за прикладом батька, педагогами.

У 1930 році Михайло розпочав навчання в Гадяцькій середній школі № 2. Закінчивши школу напередодні Великої Вітчизняної війни, 8 років віддав службі в лавах Радянської армії на далекосхідному кордоні. У 1945 році брав участь у бойових діях Маньчжурської

операції, у розгромі Квантунської армії, у героїчному поході через Великий Хінган, із визвольними боями дійшов до китайського міста Харбін. Про його мужність і відвагу свідчать 5 бойових нагород за участь у Великій Вітчизняній війні та війні з Японією.

Після закінчення війни, під час проходження військової служби в місті Хабаровськ, М. Андрієвський вступив на заочне відділення історичного факультету Хабаровського педагогічного інституту. В 1948 році, демобілізуючись із армії, він уже був студентом третього курсу.

З 1948 по 1951 рік М. Андрієвський працював у Гадяцькому районному комітеті Компартії України. Виконуючи обов'язки штатного пропагандиста райкому, виступав з лекціями, організовував культурно-просвітницькі заходи для шкільної та робітничої молоді міста. Вищу освіту продовжив на заочному відділенні історичного факультету Харківського педагогічного інституту імені Г.С.Сковороди, де в 1956 році отримав диплом. За визначенням самого Михайла Костянтиновича, весь вільний час віддавав навчанню, самоосвіті, глибоко вивчав, зачитувався творами Я. Коменського, Й.Г. Песталоцці, М. Пирогова, Д. Писарева, Л. Толстого, К. Ушинського, Я. Корчака, А. Макаренка.

У 1951 році М. Андрієвський почав працювати в Гадяцькій вечірній школі робітничої молоді викладачем історії, завучем, потім – директором.

Згодом – робота в Гадяцьких школах на посадах завуча, директора. З 1956 по 1959 рік очолював Гадяцький районний відділ освіти.

26 січня 1962 року М. Андрієвського, який мав майже 15-річний досвід роботи в системі народної освіти, призначили директором Гадяцької середньої школи-інтернату. Ця школа-інтернат, перетворення її на зразковий навчальний заклад, теоретичні дослідження різних проблем організації навчально-виховного процесу та управлінської діяльності в інтернатній установі, їх практичне втілення стали головною справою всього його життя.

Із перших днів адміністративно-педагогічна діяльність М. Андрієвського визначалася новаторськими методами, що виявлялися в моральному стимулюванні педагогічної діяльності, у створенні належного настрою і психологічного мікроклімату для розвитку творчої ініціативи, позитивного ставлення й готовності до діяльності з реалізації мети всіх членів шкільного колективу (заступників директора, вчителів, вихователів, учнів, батьків). Уже наприкінці третьої чверті 1961/1962 навчального року в «Інформації

про роботу Гадяцької школи-інтернату» він писав: «Педагогічний колектив нашої школи уважно стежить за паростками нового, передового, вивчає кращий досвід, прагне втілити його в практику своєї роботи... Працюємо над розвитком творчої ініціативи вчителів» [1, с. 23]. У цьому ж році з метою ознайомлення з досвідом роботи інших інтернатних установ М.К. Андрієвський разом із завучем школи В. Павелко відвідав Харківські школи-інтернати № 1 і № 9. Досвід Харківських інтернатних закладів утілювався в життя: це виявлялося в організації побуту дітей та оформленні навчальних кабінетів, у проведенні першої екскурсії до музею Полтавської битви та в оголошенні конкурсу серед вихованців на кращий квітник, в обладнанні ігрового майданчика й стендів для подвір'я школи тощо.

Але серед найважливіших завдань інтернатної установи М. Андрієвський визначав виховні завдання компенсаційного й реабілітаційного характеру, які могли б корегувати негативні особливості особистісного розвитку дитини, набуті попереднім життєвим досвідом, і компенсувати педагогічні впливи сімейного виховання, допомагати в подоланні характерних для вихованців закладів інтернатного типу якостей (відсутність навичок самостійної поведінки, невпевненість, комплекс неповноцінності, почуття соціальної відчуженості, недостатній прояв позитивних соціально-рольових орієнтирів, підвищена агресивність, нехтування собою як особистістю тощо), забезпечувати адаптацію, самореалізацію вихованців як в умовах школи-інтернату, так і в реаліях життєвого простору, їхню підготовку до повноцінного самостійного життя й трудової діяльності.

М. Андрієвський був глибоко переконаний у тому, що навчально-виховна практика в умовах інтернатних закладів освіти має свої психолого-педагогічні особливості, які пов'язані з деякою ізолюваністю вихованців інтернату в межах одного простору, повною або частковою втратою родинних зв'язків, обмеженістю й регламентованістю їхніх зовнішніх контактів, необхідністю раціональної побутової організації життєдіяльності, певною педагогічною занедбаністю вихованців з ускладненою соціальною адаптацією або девіантним чи деліквентним характером поведінки.

Спираючись на досягнення наукової педагогічної думки і практики, М. Андрієвський не декларував, а переконливо доводив важливість та актуальність соціального аспекту виховного процесу, який полягає в нерозривному зв'язку виховання з життям, детермінується рівнем соціально-економічних відносин, характером розвитку суспільства. Такий підхід був вираженням, обміркованим

кроком і в роботі з учнями, і в співпраці з педагогічним колективом: мету своєї управлінської діяльності М. Андрієвський убачав у поступовому цілеспрямованому вихованні вчителя-дослідника, який, застосовуючи найновіші педагогічні технології, міг би ефективно працювати над розкриттям здібностей кожної дитини й підготовкою її до самостійної життєдіяльності.

Процес успішної педагогічно-управлінської діяльності М. Андрієвського був обумовлений і високою загальнолюдською культурою, що визначалася насамперед справжньою інтелектуальністю й високою духовністю, широким світоглядом, прагненням до самовдосконалення, самоосвітньої діяльності, творчою активністю, вмінням спілкуватися та керувати і забезпечувала саморозвиток та самореалізацію всіх учасників управлінського, педагогічного й навчально-виховного процесів.

М. Андрієвський уважав, що позитивних результатів у педагогічній діяльності можуть досягти лише ті вчителі й вихователі, які постійно поєднують свою щоденну добросовісну роботу з напрацюваннями видатних педагогів минулого і новими досягненнями науки, свої практичні спостереження та узагальнення – із передовим педагогічним досвідом, а творчі інноваційні рішення – з експериментом [2, с. 2]. Саме тому з перших днів роботи на посаді директора Гадяцької школи-інтернату М. Андрієвський приділяв велику увагу організації та роботі науково-теоретичного семінару з вивчення спадщини відомих науковців минулого і психолого-педагогічного семінару за участю викладачів кафедри психології й педагогіки Полтавського педагогічного інституту імені В.Г. Короленка. У Гадяцькій школі-інтернаті неодноразово проводилися виїзні засідання кафедр педагогічної майстерності, педагогічних технологій, педагогіки і психології, де науковці надавали консультації з різних проблем організації навчання й виховання школярів в умовах інтернатної установи; педагогічні читання; районні, обласні, всеукраїнські семінари, наради директорів та педагогічних працівників навчальних закладів Полтавщини.

Із метою поглиблення самоосвіти вчителів і вихователів школи-інтернату була впроваджена така форма роботи, як «години наукової інформації», де кожен педагог виступав із повідомленнями про нові наукові дослідження у своїй галузі, ознайомлював колег із матеріалами періодичних педагогічних видань, науково-практичних конференцій, із новинками педагогічної літератури. Педагогічний колектив Гадяцької школи-інтернату взяв участь в експерименті «Педвуз – школа», вчителі та вихователі відвідували конференції, організовані обласною

школою-лабораторією Полтавського відділення Педагогічного товариства України. М. Андрієвський писав: «Не відкрию нового, коли скажу: для того, щоб на високому науковому рівні реалізувати навчальну програму, щоб учень мав міцні знання, кожному педагогу необхідно невтомно працювати над собою. Тож, навчаючи, ми й самі постійно вчимося, вдосконалюємо професійну майстерність» [3, с. 1].

Усі засоби управління М. Андрієвського – планування, прогнозування, організація, координація, контроль, оцінка, регулювання – визначалися педагогічним аналізом, що забезпечував цілісність і циклічність управлінської діяльності. Основними об'єктами педагогічного аналізу керівництва Гадяцької школи-інтернату були форми навчання, передовсім уроки колег, які регулярно відвідували М. Андрієвський і його заступники, та обговорювали на засіданнях методичного об'єднання або предметних комісій, на виробничих нарадах, в індивідуальних бесідах. Михайло Костянтинович щороку відвідував близько 400 уроків колег. Результати праці кожного члена педагогічного колективу (поурочні плани, конспекти відкритих уроків, методичні розробки, доповіді, описи дослідів, завдання до самостійних робіт, сценарії позакласних заходів) поряд із монографіями й статтями видатних науковців і педагогів-практиків зберігалися в методичному кабінеті, де в бібліографічному каталозі чітко було описано сутність передового досвіду чи наукового дослідження. Матеріали методичного кабінету, в яких було відображено результати практики та самоосвіти членів педагогічного колективу, були школою не тільки для молодих учителів і вихователів, а й для досвідчених педагогів, котрі мали можливість шляхом одержання зворотної інформації про ефективність методів своєї роботи проаналізувати свою діяльність, порівняти, осмислити, узагальнити, зробити висновки для подальшого її вдосконалення [4, с. 80].

Школою для молодих і досвідчених педагогів, стимулом у творчо-пошуковій роботі стала особиста педагогічна майстерність М. Андрієвського. Необхідно вказати на суттєві результати, яких досягав Михайло Костянтинович завдяки власній демократичній позиції, спрямованій на стимулювання пізнавальної активності, самостійності учнів, їхнього всебічного розвитку. Різноманітні за своєю структурою уроки (уроки-семінари, диспути, конференції, зустрічі з представниками виробництва, заняття в шкільному музеї), психолого-педагогічні знання, навички й уміння, поєднані з емоційно-вольовими засобами виразності: пристрасністю, переконливістю, логічною силою викладу матеріалу – давали змогу М. Андрієвському

успішно розв'язувати поставлені навчально-виховні завдання. І. Кривонос і Н. Тарасевич, викладачі Полтавського педагогічного інституту імені В.Г. Короленка, у статті «Урок директора» писали: «Уроки суспільствознавства М. Андрієвського залишають значний слід у розумі й серці учнів. Він уміє залучити всіх до праці, мислення, творчості» [5, с. 1].

Надійною опорою в роботі Михайла Андрієвського став згуртований педагогічний колектив, який підтримував свого директора в усіх творчих пошуках та починаннях. Здібний організатор, досвідчений учитель, талановитий вихователь, він користувався заслуженою повагою й любов'ю і серед колег, і серед вихованців. «Школою Андрієвського» називали Гадяцьку середню школу-інтернат не лише в Полтавській області, а й далеко за її межами, продовжують називати так і сьогодні.

За сумлінну працю та досягнення в навчанні й вихованні учнівської молоді 1 липня 1968 року М. Андрієвському Указом Президії Верховної Ради СРСР було присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці з врученням ордена Леніна та Золотої медалі «Серп і молот». Цей день запам'ятався Михайлові Костянтинівичу ще й тому, що саме тоді на Всесоюзному з'їзді вчителів йому довелося познайомитися й поспілкуватися з В. Сухомлинським, якого також було нагороджено орденом Леніна і Золотою Зіркою Героя Соціалістичної Праці.

Михайло Андрієвський продовжував працювати над удосконаленням навчально-виховного процесу, зміцненням матеріально-технічної бази школи-інтернату. Свій новаторський досвід із питань управлінської діяльності, із проблем навчання й виховання школярів в умовах інтернатного закладу він виробляв на основі глибокого вивчення й творчого застосування не лише напрацювань фундаторів педагогічної науки, а й досвіду колег із різних куточків країни. Разом із членами педагогічного колективу М. Андрієвський побував у Павлівській середній школі на Кіровоградщині, очолюваній В. Сухомлинським, у Сахнівській середній школі на Черкащині, директором якої був О. Захаренко, в Ульяновській середній школі № 1 імені В. Леніна, у школах та інтернатах Полтави, Кременчука, Києва, Харкова, Вінниччини, Сумщини, Москви, Новоросійська.

Вагомий вплив на становлення поглядів М. Андрієвського щодо організації навчально-виховного процесу в школі-інтернаті й управлінської діяльності зробив В. Сухомлинський. Згадуючи про дні спілкування з видатним педагогом, Михайло Костянтинівич писав:

«Усе, що почув я тоді, що потім побачив у Павлиші, глибоко схвилювало мене, стало дороговказом у роботі. Й передусім я прагнув через радість праці розкрити нахили кожного школяра і привести його на вершину трудової майстерності» [6, с. 4]. Тезу В. Сухомлинського про залежність сили навчального закладу як виховного середовища від зміцнення педагогічного колективу М. Андрієвський узяв за основу своєї управлінської діяльності. До 1983 року 85% складу педагогічного колективу становили педагоги, які працювали з першого дня існування школи [15, с. 31].

Педагогічний і управлінський досвід М. Андрієвського збагатило відвідання Сахнівської середньої школи, керованої О. Захаренком. Особливу увагу М. Андрієвський звернув на доробок відомого педагога-новатора у справі родинного виховання, яке набувало особливого значення й, на думку Михайла Костянтиновича, в умовах інтернатних закладів у роботі з дітьми-сиротами, з дітьми із неповних сімей, які повністю чи частково втратили родинні зв'язки або мали певні психологічні проблеми.

М. Андрієвський убачав стратегічне значення загальноосвітньої школи-інтернату у вихованні високоосвіченого, всебічно розвиненого, активного члена соціуму, спроможного у своїй практичній діяльності використовувати найновіші досягнення науки і техніки, збагачуючи багатограним змістом своє інтелектуальне життя та перетворюючи працю на органічну потребу. Глибоке розуміння виховної ролі праці, творче застосування теоретичних досліджень та практичного доробку українських і зарубіжних науковців та педагогів-практиків сприяли тому, що М. Андрієвський став авторитетним провідником ідей трудового виховання. Він зазначав, що «учнівська праця цінна для нас не сама по собі. Адже саме в працю і через працю йде складний процес становлення особистості, у ній виокремлюються моральні основи громадянина» [7, с. 42].

Знання, вміння і навички, набуті на уроках ручної праці та трудового навчання, поступово готували перехід від порівняно простої праці до складнішої, від роботи з простими інструментами й механізмами до відносно складних машин; сприяли формуванню практичної та психологічної готовності до праці на подальших етапах шкільної освіти; закладали основи загальної трудової й політехнічної підготовки учнів; допомагали у виборі професії. М. Андрієвський указував, що в продуктивній праці школярів уміння і навички – не кінцева мета, а засіб досягнення основної виховної мети – ставлення дитини до трудового процесу та до його результатів. Далі він писав: «Рушійна сила прогресу – праця. Закони фізики, хімії, біології в

промисловості й сільському господарстві реалізуються через працю людей. Добитися того, щоб учні усвідомили ці істини, – одне з найважливіших завдань педагога» [7, с. 39].

Залучення вихованців Гадяцької школи-інтернату до суспільно корисної праці, у тому числі й до продуктивної праці в сільському господарстві, здійснювалося також шляхом проведення навчально-виробничої практики, через організацію постійних або тимчасових виробничих комплексних або спеціалізованих бригад та ланок учнів, за допомогою поєднання оздоровчих заходів у позаурочний час із трудовою діяльністю школярів як під час навчального року, так і на літніх канікулах. Різностороння трудова діяльність, нерозривно пов'язана з навчанням, стала незамінним педагогічним засобом організації життя учнів школи-інтернату. «Ми й прагнемо, щоб знання, набуті в класі, наші вихованці втілювали в конкретних корисних справах» – писав М. Андрієвський у статті «Плекаєм парость молоду» [8, с. 1].

Пізнавальний і навчально-виховний елемент праці виявлявся передовсім у вивченні основ наук, у процесі якого учні ознайомлювалися з технічним застосуванням теоретичних наукових здобутків у провідних галузях виробництва, навчалися використовувати знання на практиці. Це виявлялося в навчальній діяльності на уроках та на лабораторних заняттях, у роботі в шкільних майстернях з виготовлення наочних засобів для навчальних кабінетів і предметів побуту; на навчально-дослідних ділянках, у теплиці, у садку, в розаріумі, на шкільній тваринницькій фермі; у роботі з благоустрою школи, гуртожитку, спортивного комплексу, шкільного подвір'я й пришкільної території; у гуртковій роботі; під час навчальних екскурсій на промислові підприємства Гадяча, у будівельні організації, райпобуткомбінат та нафтопромисли; під час навчально-виробничої практики і дослідницької роботи в колгоспах імені В. Чапаса, «Червона Україна», «Дружба»; у прибиранні й озелененні міського парку Слави та могил воїнів, загиблих у Великій Вітчизняній війні, вулиць міста тощо [7, с. 38]. Органічне поєднання навчання з трудовим вихованням, де повною мірою розкривалася виховна роль праці як виду людської діяльності з формування особистісних якостей високого морального рівня, М. Андрієвський визнавав важливим завданням загальноосвітньої школи-інтернату [9, с. 6].

У створенні належних умов для виховання та здобуття освіти, у наданні допомоги у виборі професії, підготовки до самостійного життя й трудової діяльності, М. Андрієвський і весь педагогічний колектив Гадяцької школи-інтернату намагалися не допустити надмірної опіки в

навчально-виховній роботі зі школярами, яка могла призвести до формування у вихованців несаможитливості, утриманського настрою, хибного уявлення про свої соціальні ролі. Навчально-виховний процес у Гадяцькій школі-інтернаті у 1962-1998 роках характеризувався саможитивою навчально-трудовою діяльністю вихованців, пов'язаною з реальною працею в шкільних майстернях для обробки дерева і металу, швацької справи, на навчально-дослідних ділянках, в учнівських виробничих бригадах; орієнтованою на реальний суспільно значущий кінцевий продукт, розширення освітнього простору та забезпечення інтенсивного соціально-професійного функціонування педагогічно-виховного процесу.

Змістовна дослідницька робота, яка проводилася на навчально-дослідних ділянках на території школи-інтернату і в господарствах підшефних колгоспів за завданнями Велико-Подільської, Миронівської та Устимівської дослідних станцій, Полтавської станції юннатів, Миронівського науково-дослідного інституту селекції й наслідництва пшениці, передбачала не лише закріплення теоретичних знань і формування в учнів практичних навичок з вирощування сільськогосподарських культур, а і мала на меті виконання важливих виховних завдань. Робота в навчально-підсобному господарстві Гадяцької школи-інтернату, яке протягом багатьох років уважалося одним із кращих у Полтавській області, давала можливість проводити різноманітні наукові дослідження і, суттєво здешевлюючи харчування вихованців, давала змогу їм відчувати себе справжніми господарями, сприяла виробленню високих моральних якостей характеру, поєднанню гармонії з середовищем, ставала джерелом морального самовдосконалення дитини, її самоосвіти та саморозвитку [10, с. 69-72].

У структурі трудового процесу через правильно організовану систему самообслуговування, самопідготовки, учнівських виробничих комплексних або спеціалізованих бригад, ланок учнів та інших трудових об'єднань; у створенні «Лабораторії НОП (наукової організації праці)» й діяльності учнів-«консультантів» і учнів-«асистентів»; у роботі учнівського самоврядування; у дослідницькій, краєзнавчо-пошуковій роботі, у збереженні та продовженні шкільних традицій, на думку М. Андрієвського, закладено передумови для формування соціально активної, саможитивої особистості. Цінність учнівської праці як творчої суспільно корисної діяльності педагог-новатор убачав у спрямуванні впливу праці на розв'язання найважливіших виховних завдань: формування свідомості, саможитивності, моралі й характеру, активної трудової позиції тощо.

Так, на засадах упровадження в практику ідеї творчої взаємодії вчителів і учнів у 1975-1976 навчальному році в Гадяцькій школі-інтернаті було організовано «Лабораторію НОП» (наукової організації праці). Учні 9-ого класу разом зі своїм вихователем та вчителями підготували науково обґрунтовані розробки з практичними порадами й рекомендаціями щодо методів вивчення окремих предметів, організації самопідготовки, самоосвіти, самовиховання тощо. М. Андрієвський у книзі «Прилучення до життя» писав: «Від традиційних учительських порад: як краще готувати уроки з того чи іншого предмета, краще запам'ятовувати матеріал, працювати над книгою тощо – ми перейшли до безпосередньої участі самих вихованців-старшокласників у творенні методики наукової організації праці й не помилилися. Питання оволодіння сучасними прийомами навчання захопило учнів і, разом з конкретним результатом роботи, значно збагатило їх самих» [7, с. 40]. Стиль управління Михайла Костянтиновича, його компетентність, індивідуальний підхід до кожного педагога, вміння вселити впевненість у творчих можливостях вчителя або вихователя на перше місце завжди ставили справу, а в центр уваги – дитину.

Розвитку самостійності, соціальної відповідальності сприяла й організації роботи учнів-«консультантів» і учнів-«асистентів», які, ґрунтовно проконсультовані вчителем, приходили на допомогу слабшим учням у години самопідготовки або допомагали вчителю під час уроку. Робота «консультантів», як найздібніших учнів, полягала в наданні консультацій однокласникам при підготовці домашніх завдань, у контролі за виконанням письмових завдань чи самостійних робіт на уроці, «асистенти» забезпечували роботу технічних навчальних засобів під час практичних або лабораторних робіт тощо. Не заперечуючи керівної ролі вчителя в навчальному процесі, М. Андрієвський зазначав, що «учнівський колектив і його актив – невичерпне живильне джерело творчого начала педагогічного процесу, вірний і надійний союзник педагогічного колективу в боротьбі за глибокі й міцні знання учнів. Прилучити якомога більше школярів до діяльності із забезпечення високої успішності, навчити виступати в ролі вчителя – в цьому наш колектив убачає чималі потенційні можливості успіху» [7, с. 34]. Дослідження матеріалів шкільного архіву, фондів районного та обласного відділів освіти архівного відділення Гадяцької райдержадміністрації й Державного архіву Полтавської області показали результати творчого, новаторського підходу педагогів до вдосконалення навчально-виховного процесу – з

1962/63 навчального року Гадяцька школа-інтернат працювала без другорічників, майже 60 % школярів мали добрі та відмінні оцінки.

Особистісно орієнтовану діяльність, добре ставлення вихованців школи-інтернату до педагогів і школи, турботу дітей одне про одного, формування активного члена соціуму можуть забезпечити лише такі високі рівні взаємодії вчителя й учнів, як співробітництво та співтворчість. Яскравим прикладом такого рівня відносин, на думку Михайла Костянтиновича, були відносини, які склалися в колективах, очолюваних А. Макаренком. М. Андрієвський писав: «Де педагогічний колектив сам живе змістовним цілеспрямованим духовним життям, де педагоги працюють захоплено і творчо, там є справжній учнівський колектив, здатний долати труднощі, розв'язувати серйозні завдання, виховувати високі громадські почуття» [7, с. 75].

Новаторський підхід М. Андрієвського до управлінської діяльності в умовах інтернатного закладу ґрунтувався на макаренківській парадигмі поєднання педагогічного, учнівського та батьківського колективів у єдиний шкільний колектив. Лише за таких умов можна розв'язувати, вважав М. Андрієвський, різноманітні педагогічні проблеми: співвідношення інтересів колективу й особистості, вимогливості й поваги до вихованців, збереження традицій і введення новацій тощо. Закони Гадяцької школи-інтернату, вироблені спільною волею колективу вихованців та їхніх наставників, охоплювали всі сфери життєдіяльності: дисципліна – єдина для всіх членів колективу; трудова діяльність і громадська робота – під контролем усього шкільного колективу; в усіх рівні права щодо можливості висловити власну думку; кожному – справу до душі, не придуману з «виховною метою», а справді потрібну школі [7, с. 81].

Вихованню ініціативності, працелюбності, чуйності, доброзичливості, колективізму, розвитку самостійності та соціальної відповідальності учнів школи-інтернату сприяла організація позаурочної діяльності: участь у поповненні матеріалів шкільного методичного кабінету учнівськими розробками загальних, гурткових і шефських виховних заходів, бесід, ігор, інсценізацій; проведення щотижневих лінійок з підбиття підсумків роботи, урочистий ритуал яких М. Андрієвський називав «духом дитячого самовиявлення» [7, с. 82]; участь у суспільно корисній праці; спортивно-масова і військово-патріотична робота, що полягала в організації спортивних змагань; екскурсій до інших міст, у яких, за усталеною шкільною традицією, брали участь переможці змагань між класами; туристичних походів шляхами партизанських загонів; у збагаченні матеріалів та експонатів шкільного Музею трудової та бойової слави. 28 грудня

1965 року Постановою Ради Міністрів УРСР Гадяцькій середній школі-інтернату Полтавської обласної ради було присвоєно ім'я Героя Радянського Союзу Є. Кочергіна, який загинув під час визволення м. Гадяч від німецько-фашистських загарбників [2, с. 2].

Важливими напрямками позакласної роботи було й шкільне радіомовлення, випуск стінгазет, ведення літопису школи-інтернату, зустрічі з випускниками різних років, збереження шкільних традицій, організація свят, запропонованих самими вихованцями (День народження школи-інтернату, День бабусь і дідусів, Свято першого врожаю, Свято яблуневого саду тощо). Для молодших школярів та підлітків було організовано вечірні клуби «Поговоримо по щирості», «Лілея», «Мамині поради», «Подружка»; для старших школярів – школа самовиховання, заняття у якій вели не лише педагоги, а й психологи, лікарі, актори, спортсмени, люди з великим життєвим досвідом, і клуб «Ровесник», де проводилися дискусії, обговорення проблем молоді, зустрічі з цікавими людьми.

Новаторський підхід М. Андрієвського виявився й у реалізації форм і методів морального виховання школярів через систему виховних засобів учнівського самоврядування і практичному розв'язанні цієї проблеми в навчально-виховному процесі Гадяцької школи-інтернату. Педагог указував на роль учнівських комітетів у підвищенні громадської активності школярів, на такі важливі риси учнівського самоврядування, як стосунки відповідальної залежності й співробітництва між членами колективу, взаємне керівництво і підлеглість, більш широку й реальну участь усіх членів колективу вихованців та педагогів в управлінні різними сферами життя школи.

Упровадження системи самоврядування в Гадяцькій школі-інтернаті розпочалося з усебічного соціологічного дослідження, яке допомогло з'ясувати «зворотний зв'язок» впливу педагогів на вихованців і виявило небайдужість наставників до думки школярів та зацікавленість у їхніх порадах, пропозиціях тощо [7, с. 31]. На загальношкільних зборах було обрано членів шкільної ради, обговорено напрями їхньої роботи й організації дієвого контролю за виконанням рішень зборів, затверджено документи, що регламентували діяльність учнів школи-інтернату (статут органів самоврядування, правила для учнів, положення про черговий клас, план роботи тощо).

Структура учнівського самоврядування в Гадяцькій школі-інтернаті об'єднувала старост класів, президентів численних інтернатівських клубів, спортивну раду школи, господарників груп, редакторів стінгазет, керівників комсомольської та піонерської

організацій, старшу піонервожату, вчителів, заступника директора з навчально-виховної роботи, директора. В основі системи самоврядування – широка можливість участі школярів у вирішенні питань повсякденного життя школи, втілення дитячої ініціативи.

Організація позакласної діяльності через учнівське самоврядування давала змогу залучити до участі в його роботі значну кількість учнів. Так, у кожному класному колективі були: староста класу, старости спалень, керівники бригад із самообслуговування (прибирання приміщень у гуртожитках, навчальних кабінетах, робота на закріпленій за класом дослідній ділянці або на тваринній фермі, у садку, на шкільному подвір'ї чи в теплиці, чергування в їдальні тощо), члени класної санітарної трійки, фізорг класу, організатор шефської роботи з молодшими школярами, керівник «зеленого патруля», редактори стінгазет, організатори шкільного радіомовлення тощо. М. Андрієвський зазначав, що «підлітки духовно дорослішають, коли з'являється можливість проявити себе у дії, коли відчують себе особисто відповідальними за доручену справу» [7, с. 67].

Учнівське самоврядування в різних напрямках навчальної та позакласної діяльності вихованців сприяло на практиці єдності навчання й виховання, зміцнення зв'язку навчально-виховного процесу в школі-інтернаті з життєвими реаліями (дослідницька, пошукова, краєзнавча, клубна, гурткова, інтернаціонально-патріотична, господарська робота). Отже, функціонування школи-інтернату як відкритої соціально-педагогічної системи мало безперервний, керований комплексний характер, забезпечувало сприятливі умови для цілеспрямованого морального виховання школярів. М. Андрієвський писав: «...І скільки існує школа, ніхто не пам'ятає порушення жодного запланованого пункту. Це – якщо можна так сказати – традиція порядку. Вона – в усьому: у вихованні, у навчанні, зрештою, у звичках, у характері кожного вихованця» [11, с. 3].

У своїй повсякденній педагогічній практиці та управлінській діяльності М. Андрієвський, звертаючись до ідей А. Макаренка та продовжуючи досвід свого попередника, особливу увагу звертав на проблеми змісту і стимулів трудової діяльності школярів; проблеми організації трудових колективів дітей; проблеми трудової дисципліни і педагогічного впливу в умовах суспільно корисної праці школярів. Розвиваючи ідеї А. Макаренка щодо поєднання навчання з продуктивною працею школярів, М. Андрієвський зазначав: «Прагнемо, щоб знання, набуті в класі, наші вихованці втілювали в конкретних корисних справах» [12, с. 1].

Трудове виховання в Гадяцькій школі-інтернаті пронизувало всі сторони життєдіяльності вихованців. М. Андрієвський указував, що засвоєння основних навичок самообслуговування, як одного з найважливіших механізмів життєвого становлення через трудове виховання, є необхідною умовою формування соціально-адаптованої особистості вихованця інтернатної установи, важливим засобом підготовки школярів до самостійної життєдіяльності завдяки їхній соціально-побутовій, медико-фізіологічній, медико-психологічній і соціально-трудовій адаптації в школі-інтернаті. У книзі «Прилучення до життя» педагог писав: «В умовах школи-інтернату, де діти перебувають постійно, трудове виховання займає особливе місце в навчально-виховному процесі. Саме життя вимагає продуманої організації самообслуговування, участі дітей в упорядкуванні території, роботі в підсобному господарстві тощо. Однак, крім цих ближніх, суто практичних цілей, нас не може не хвилювати дальня кінцева мета трудового виховання – прилучення сьогоднішніх школярів до самостійного життя» [7, с. 40-41].

Виховання самостійності в повсякденній трудовій діяльності, за М. Андрієвським, забезпечувалося поступовим формуванням певних умов: психологічної готовності особистості до трудового процесу, наявності бажання сумлінно і відповідально працювати, усвідомлення соціальної значущості праці як обов'язку й духовної потреби, виявлення ініціативи та творчого підходу до розв'язання трудових завдань. Але процес праці педагог розглядав не лише як предметно-практичну діяльність, котра надає певний виробничий досвід, розвиток практичного мислення, працьовитості та свідомості, а й спілкування суб'єкта діяльності в різних дитячих трудових об'єднаннях, де праця має, як правило, колективний характер. М. Андрієвський указував на включення школяра в широку та складну систему виробничих, моральних й інших стосунків (співпрацювати з іншими учнями, підкорятися вимогам керівника, відповідати за результати не лише своєї праці, а й інших, виявляти наполегливість у доведенні справи до кінця), що сприяє формуванню та удосконаленню моральних переконань, підвищує активність, свідомість, критичність і адекватність самооцінки, збагачує емоційно-вольові сфери особистості школяра [13, с. 2-3].

Процес виховання самостійності, як указував М. Андрієвський, є системою відповідних виховних дій, ефективність яких можлива лише за умов організації гуманістичноорієнтованої взаємодії («вихованець – вихователь» та «вихованець – виховна група»); розвитку в школярів стійкої внутрішньої позиції; формування життєвої компетенції як

засобу їх підготовки до самостійної життєдіяльності. Створення педагогічних умов для реалізації ідей щодо виховання самостійності в умовах інтернатного закладу можливе лише через особистість педагога, для якого зміст навчально-виховного процесу полягає в психолого-педагогічному супроводі дитини, спрямованому на організацію допомоги в його складному, деколи й драматичному самотворенні [14, с. 3]. Важливими, на думку М. Андрієвського, є такі прийоми стимулювання педагогами самостійності дитини, як заохочення, емоційна підтримка, висловлення довіри її можливостям, схвалення намагань і вдалих спроб. Михайло Костянтинович писав: «Ми розуміємо, що причина безініціативності, пасивності підлітка найчастіше криється не в небажанні, а у невмінні виявити себе. Кому ж, як не нам, педагогам, допомогти у цьому вихованцям?.. Адже інтернат – велика родина, й ми прагнемо, щоб діти не були позбавлені тепла і затишку, максимально наближеного до атмосфери хорошої сім'ї» [7, с. 73].

Важливим пріоритетом зазначеної проблеми є орієнтація на формування самостійної навчально-пізнавальної діяльності вихованців шкіл-інтернатів. Самостійність учнів у навчальній роботі – найважливіша передумова повноцінного оволодіння знаннями, уміннями і навичками. Часто й правильно застосовані різні види розумової роботи розвивають довільну увагу дітей, виробляють у них здатність міркувати, запобігають формалізму в засвоєнні знань і формують самостійність як рису характеру.

М. Андрієвський підкреслював, що найважливішим напрямом роботи педагогічного колективу Гадяцької школи-інтернату є саме формування системи «таких засобів і методів, які розвивають та заохочують розумову діяльність, прищеплюють учню вміння аналізувати, мислити, зіставляти й самостійно робити висновки» [2, с. 2]. Це зумовлює обов'язковість і різноманітність самостійної роботи в навчальній діяльності, сприяє виробленню в учнів розуміння зв'язку з життєвими реаліями. У книзі «Прилучення до життя» М. Андрієвський писав: «Закони фізики, хімії, біології в промисловості та сільському господарстві реалізуються через працю людей. Домогтися того, щоб учні усвідомили ці істини, – одне з найважливіших завдань педагога» [7, с. 39]. Саме це, на думку педагога, не лише дає уявлення про реальні життєві реалії, а й сприяє розвитку пізнавальної самостійності, яка виявляється в потребі та вмінні учнів самостійно мислити; у формуванні критичності розуму школяра і здатності висловлювати свою думку незалежно від суджень

інших; у здатності орієнтуватися в новій ситуації, самому бачити проблеми, завдання й виконувати їх без сторонньої допомоги.

М. Андрієвський зазначав, що самообслуговування, як один із видів щоденної трудової діяльності, повною мірою сприяло процесу виховання самостійності та реалізації соціалізаційного процесу – розвитку особистості конкретними соціальними умовами життєдіяльності вихованців школи-інтернату. Адже виконання повсякденних справ із самообслуговування (особиста гігієна, прибирання шкільних приміщень, подвір'я і пришкільної території, догляд за зеленими насадженнями, городом, садком, розарієм, робота на шкільній тваринницькій фермі й у теплиці, у майстернях, на кухні) не лише формувало в школярів нові вміння і навички, надавало певний досвід трудової діяльності, а й сприяло виробленню звички самостійно працювати, приймати рішення, переборювати труднощі; виховувало почуття відповідальності за доручену справу, турботу про колектив, бережливе ставлення до державного майна, повагу до людей праці, розширювало кругозір школярів [5, с. 15-16].

Концепція педагогічного забезпечення соціалізаційного процесу засобами трудового виховання, через трудову діяльність, розроблена М. Андрієвським, була спрямована на досягнення мети – формування особистості вихованця інтернатного закладу, який повинен не лише влитися в суспільство, а й прагнути до здійснення в ньому виконавчих, професійно-творчих функцій. Оволодіння різними видами самообслуговуючої праці вихованців інтернату знаходило подальший розвиток у їхній суспільно корисній трудовій діяльності: суботники, збирання металобрухту, допомога колгоспам у проведенні сільськогосподарських кампаній, деревонасадження тощо. Загалом колективна суспільно корисна праця як освітньо-виховний процес перш за все сприяла активному формуванню колективізму і товариської взаємодопомоги, наполегливості в подоланні труднощів та інших позитивних якостей особистості. «Праця, – писав педагог, – основа життя, основа виховання. Вона не тільки джерело багатства, а й найкращий архітектор розуму, тіла і здоров'я людини. Але цю роль праця виконує лише тоді, коли вона осмислена, коли діти розуміють її суспільну необхідність та користь. Ось чому ми намагаємося педагогізувати будь-яку працю, яку пропонуємо дітям» [7, с. 39].

Окрім цього, М. Андрієвський неодноразово закликав до гармонійного поєднання морального, полікультурного, естетичного, родинного, трудового, екологічного і фізичного виховання школярів. Педагог приділяв особливу увагу виховному впливові колективу на учня; піднімав роль демократичних засад учнівського самоврядування

та значення традицій у формуванні особистості. Новаторський підхід до розв'язання завдань системи державної опіки над дітьми-сиротами, дітьми, які залишилися без батьківського піклування, дітьми з неповних або багатодітних родин М. Андрієвський, дещо випереджаючи свій час, у своїй науково-практичній діяльності послідовно впроваджував з позицій дитиноцентризму – гуманного ставлення до дітей, які потребують особливої уваги.

За короткий час М. Андрієвський перетворив Гадяцьку школу-інтернат на зразковий навчальний заклад, який став центром передового педагогічного досвіду не тільки на Полтавщині, у масштабі країни, а й за її межами, а для своїх учнів і випускників – рідною домівкою.

Діяльність Гадяцької загальноосвітньої школи-інтернату, яку називали «академією педагогічної практики», стала гідною наслідування. Школу відвідували представники інших областей України, іноземні делегації з різних країн світу: Болгарії, Венесуели, Куби, Німеччини, Польщі, Чехії. Успіхи педагогічного та учнівського колективів школи-інтернату було відзначено грамотами Міністерства освіти УРСР, Полтавського облвиконкому, Гадяцького РК КПУ. В 1972 році на честь 50-річчя утворення СРСР Гадяцьку школу-інтернат, єдину з-поміж закладів такого типу в колишньому Радянському Союзі, було нагороджено Ювілейним почесним знаком ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. Колектив школи-інтернату дев'ять разів було занесено на обласну Дошку Пошани. Як зразковому навчальному закладу школі було вручено й залишено на вічне зберігання Червоні прапори РК КПУ, райвиконкому, обкому ЛКСМУ [15, с. 37-41].

Досвід роботи директора, напрацювання всього педагогічного колективу Гадяцької школи-інтернату було узагальнено науковцями Полтавського педагогічного інституту імені В.Г. Короленка та Полтавського обласного інституту вдосконалення кваліфікації вчителів, обговорено на засіданнях кафедр, висвітлено на сторінках районних, обласних і центральних, спеціальних освітянських, науково-педагогічних періодичних видань («Народное образование», «Радянська освіта», «Советская педагогика», «Учительская газета» тощо). Так, лише за один навчальний рік (1973/1974 навчальний рік) викладачі кафедр педагогічного інституту відвідали 90 уроків і різних навчально-виховних заходів у Гадяцькій школі-інтернаті, проаналізували близько 400 творів та інших письмових робіт учнів [16, с. 53]. Вивчаючи досвід роботи інтернатного закладу, науковці інституту вказували, що це – «показник діяльного керівництва

школою, дзеркало розумного управління, а також мірило суспільної та педагогічної культури самого директора М. Андрієвського...» [4, с. 80]. Саме тому першу пересувну виставку на Полтавщині (1969 рік), організовану Полтавським інститутом удосконалення кваліфікації вчителів, як нову форму вивчення й поширення передового педагогічного досвіду, було присвячено ознайомленню із системою і методами управління навчально-виховними заходами в Гадяцькій школі-інтернаті. М. Андрієвського неодноразово запрошували на науково-практичні конференції, лекційні та семінарські заняття для студентів і молодих учителів у Полтавський педагогічний інститут імені В.Г. Короленка, обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені М.В. Остроградського, на засідання Полтавського відділення Педагогічного товариства України.

25 червня 1980 року Указом Президії Верховної Ради за багаторічну працю на освітянській ниві та високі досягнення у вихованні підростаючого покоління М. Андрієвському було присвоєно почесне звання Заслуженого вчителя Української РСР.

Михайло Андрієвський від активне громадське життя: очолював обласну раду вчителів, був делегатом всесоюзних і всеукраїнських з'їздів працівників освіти, його неодноразово обирали депутатом обласної та районної Рад народних депутатів. У 1974 році по Полтавському виборчому округу № 54 його обрано депутатом Верховної Ради СРСР, де він плідно працював протягом 10 років, брав участь у роботі XXV, XXVI, XXVII з'їздів КПРС.

Теоретичні напрацювання та практичний досвід із реалізації засобів трудового виховання учнів в умовах школи-інтернату М. Андрієвський декларував і в своїй громадсько-просвітницькій діяльності. За його пропозицією було внесено уточнення до статті 42 Конституції СРСР 1977 року щодо трудового навчання й виховання школярів. На позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання при обговоренні проекту Конституції Редакційна комісія прийняла пропозицію М. Андрієвського, депутата Ради Національностей Верховної Ради СРСР, щодо уточнення статті 42, чітко наголосивши в ній, що заборона дитячої праці не виключає трудового навчання та виховання, яке було й залишається надзвичайно важливим напрямом роботи освітніх установ [17, с. 195].

До останніх днів свого життя М. Андрієвський очолював районну раду ветеранів Великої Вітчизняної війни, організовував громадські заходи, зустрічі ветеранів війни, надавав їм допомогу, займався військово-патріотичним вихованням молоді м. Гадяч, виступав перед школярами Полтавщини зі спогадами про свою участь у бойових діях.

Але 36 років свого життя і наполегливої праці віддав Михайло Костянтинівич своєму «дітищу» – Гадяцькій середній школі-інтернату імені Є. Кочергіна, тисячі вихованців пройшли через його добре й велике батьківське серце, сотні педагогів запам'ятали його яскраві виступи, цікаві статті-роздуми, статті-дискусії, спогади, настанови.

М. Андрієвський зробив вагомий внесок у розвиток науково-теоретичної педагогічної думки в царині педагогічної журналістики. Він писав статті в освітянські та інші періодичні видання: «Будівник комунізму» («Живе втілення ленінських ідей», «Велич наших планів»), «Під прапором ленінізму» («Високе покликання педагога»), «Правда України» («Большая родня. Раздумья о школе-интернате»), «Радянська освіта» («Вчитель – то сама правда», «Мій труд – моя радість», «Плекаєм парость молоду», «Тобі всі серця»), «Радянська школа» («Право на освіту»), «Советские профсоюзы» («Ответить творческим трудом») й ін.; доповіді на науково-практичні конференції, наради, семінари з різних питань навчально-виховної роботи в умовах школи-інтернату.

Дослідження змісту публікацій у науково-педагогічних та інших періодичних виданнях дало можливість виділити декілька тематичних груп: загальнотеоретичне обґрунтування проблем управлінської діяльності в навчально-виховному закладі та організації навчання й виховання школярів в умовах загальноосвітніх інтернатних установ; формування особистості вихованця школи-інтернату у відповідній життєдіяльності освітянського закладу (навчальна робота, міжпредметна форма діяльності в межах освітянського простору, організація позанавчальної діяльності); виховний ідеал і система цінностей; необхідність побудови навчально-виховного процесу в закладах освіти в аксіологічній площині, як творення цінностей; практичний досвід у справі виховання учнів інтернатних закладів освіти в національній системі виховання, основні засади якого відповідають новітнім напрацюванням педагогічної науки; проблеми особистості вчителя (вимоги до морального, професійного, суспільного аспектів), професійної підготовки, підвищення кваліфікації тощо.

У 1979 році у співавторстві із Заслуженим учителем Української РСР В. Павелко М. Андрієвський написав книгу «Прилучення до життя», яка розкриває творчі пошуки та надбання педагогічного колективу Гадяцької школи-інтернату в різних сферах навчально-виховного простору інтернатного закладу, про що свідчать розділи: «На глибокому ґрунті знань», «І словом, і ділом», «Труд переростає у красу», «Становлення громадянина», «Майбутнє народжується

сьогодні». Автори зазначають: «Наша школа-інтернат звичайна, яких сотні в республіці. Їй разом з тим, як нам здається, вона має своє, так би мовити, обличчя, свій «почерк» у роботі. Відмовившись від усього показного в роботі, вона йде нелегким шляхом до своїх успіхів, перемог, які вимірюються копіткою, щоденною, буденною і водночас радісною працею всього колективу. Бо що може бути радіснішим, ніж ростити людину, нового громадянина рідної країни...» [7. с. 10-11].

Батьківщина високо оцінила заслуги М. Андрієвського. За сумлінну багаторічну працю його було нагороджено орденами Леніна, «Знаком пошани», Вітчизняної війни I ступеня, тринадцятьма медалями, відзначено медаллю А.С. Макаренка, значком «Відмінник народної освіти», почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР та Міністерства освіти УРСР.

29 грудня 1998 року Михайло Андрієвський пішов із життя.

Гадяцька школа-інтернат зберігає пам'ять про свого улюбленого директора: у шкільному музеї створено меморіальну кімнату, яка розповідає про життєвий шлях та професійну діяльність М. Андрієвського, а у 2002 році на головній будівлі школи було відкрито меморіальну дошку, одна із вулиць м. Гадяч носить його ім'я.

Високу оцінку управлінській, науково-педагогічній та громадській діяльності М. Андрієвського дав В. Сухомлинський. Він писав: «Мудрий чоловік. Який високий талант!.. Педагог, директор школи, громадський діяч. Сердечна, чуйна, добра людина... Хочете пізнати справжню педагогіку – їдьте на Полтавщину, у Гадяч, і зустрінетесь там із Михайлом Костянтинівичем Андрієвським...» [6, с. 4].

Суттєвими рисами особистості М. Андрієвського були захопленість справою, любов до праці, організаторські здібності, професійна працездатність, соціальна та інтелектуальна активність, педагогічна майстерність, любов до вихованців, зацікавленість у їхніх долях. Розкриваючи різні компоненти комплексного виховання, М. Андрієвський наголошував на трудовому вихованні школярів як на найважливішому складникові навчально-виховного процесу в умовах інтернатних закладів, яке розглядалося як цілеспрямований процес, що має забезпечити соціально-психологічну і практичну готовність дитини до трудової діяльності, виробити певні моральні, інтелектуальні, фізичні якості особистості, необхідні для самостійної життєдіяльності.

Аналіз педагогічної спадщини М. Андрієвського показав його новаторський підхід до проблем управління загальноосвітніми інтернатними установами, до організації навчально-продуктивної діяльності школярів, до роботи з педагогічним колективом, до

науково-методичної, пошукової, дослідницької роботи як засобу управління навчально-виховним процесом у Гадяцькій школі-інтернаті через забезпечення діагностико-аналітичних принципів роботи з педагогічним колективом, планування, координацію і розвиток в оптимальному варіанті всіх її форм, які сприяли всебічному підвищенню кваліфікації кожного вчителя та вихователя, постійному функціонуванню, поступу й удосконаленню ефективності навчально-виховної діяльності.

Проблеми навчання та виховання школярів в умовах інтернатних закладів освіти потребують спеціального педагогічного підходу, особливих управлінських, педагогічних і організаційних форм, виховних засобів, розроблених, зокрема, М. Андрієвським: визначення методолого-теоретичних і практичних умов гуманізації навчально-виховного процесу на засадах особистісно зорієнтованого виховання; ефективного поєднання форм, засобів та методів соціального й родинного виховання в педагогічній системі навчально-виховного закладу; дослідження завдань компенсаційного й реабілітаційного напрямку з урахуванням технологій опосередкованого управління (через середовище) у розв'язанні проблем соціалізації, соціальної адаптації, соціального виховання учнів школи-інтернату.

Новаторський підхід М. Андрієвського до розв'язання проблем соціалізації особистості вихованців загальноосвітніх інтернатних закладів полягає у виборі різних видів трудової діяльності школярів (навчальної, дослідницької, продуктивної, суспільно корисної, самообслуговуючої тощо) як посиленої форми участі в суспільному житті, засобу пізнання дійсності, взаємин дорослих, соціальних ролей та функцій, що сприяє формуванню й удосконаленню моральних переконань, підвищує активність, свідомість, самостійність, критичність і адекватність самооцінки, збагачує емоційно-вольову сферу школяра.

Розробляючи форми, засоби, методи трудового виховання школярів в умовах інтернатних закладів освіти, розкриваючи його сутність, М. Андрієвський указував на специфічні особливості формування основних компонентів трудової діяльності, їхню складну психологічну структуру при виборі ефективних методів роботи з дітьми-сиротами, а особливо із соціальними сиротами, що сприятиме не тільки поглибленому вивченню основ наук, розв'язанню проблем виробничого навчання і професійної підготовки, а й формуванню свідомого ставлення до праці, активної життєвої позиції, що було та залишається, на думку педагога, основною метою трудового

виховання, яке нерозривно пов'язане із загальним розвитком особистості – моральним, інтелектуальним, естетичним, фізичним.

Дослідження педагогічної спадщини та громадсько-просвітницької діяльності М. Андрієвського (статті, доповіді, інтерв'ю, тези виступів), архівних матеріалів, спогадів колег, випускників Гадяцької школи-інтернату різних років, рідних і близьких дають змогу стверджувати, що доробок ученого-педагога може надати багато цікавих та корисних матеріалів для теоретично-практичного розроблення проблем сучасної української школи, для організації навчання й виховання школярів з певними соціально-психологічними життєвими проблемами в умовах будь-якого типу навчально-виховної установи на сучасному етапі реформування системи шкіл-інтернатів, для пошуків нових моделей закладів суспільного виховання дітей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрієвський М.К. Інформація про наслідки роботи Гадяцької школи-інтернату за III чверть 1961-1962 навчального року // Державний архів Полтавської області. – Ф. Р 4298. – Оп. 1. – С. 703. – Ар. 23-25.
2. Андриевский М.К. Большая родня. Раздумья о школе-интернате / М.К. Андриевский // Правда Украины. – 1971. – № 253. – С. 2.
3. Андрієвський М.К. Плекаєм парость молоду / М.К. Андрієвський // Радянська освіта. – 1981. – № 11. – С. 1.
4. Кривонос И. Работу каждого – на уровень лучших. Из опыта Гадяцкой школы-интерната Полтавской области / И. Кривонос, М. Павлий, Н. Тарасевич, Е. Петренко // Народное образование. – 1975. – № 9. – С. 75 – 80.
5. Кривонос І. Урок директора / І. Кривонос, Н. Тарасевич // Радянська освіта. – 1974. – № 42. – С. 1.
6. Чернецький О. Грані таланту / О.Чернецький // Зоря Полтавщини. – 1980. – № 201. – С. 4.
7. Андрієвський М.К., Павелко В.В. Прилучення до життя / М.К. Андрієвський, В.В. Павелко. – К.: Політвидав України, 1979. – 102 с.
8. Андрієвський М.К. Плекаєм парость молоду / М.К. Андрієвський // Радянська освіта. – 1981. – № 11. – С. 1.
9. Лемберська М. Йти нам – разом! (Бесіда з М.К. Андрієвським, директором Гадяцької школи-інтернату імені Є.П. Кочергіна, Героєм Соціалістичної Праці, депутатом Верховної Ради СРСР,

- кандидатом у члени ЦК Компартії України). / М. Лемберська // Дошкільне виховання. – 1978. – № 6. – С. 6 – 7.
10. Інформація Полтавського обласного відділу народної освіти про хід виконання наказу Міністерства освіти УРСР від 05.04.79 «Про покращення діяльності навчально-підсобних господарств інтернатних закладів Української РСР» // Державний архів Полтавської області. – Ф. Р 4298. – Оп. 8. – С. 392. – Ар. 65 – 73.
 11. Мартусь В. Академія педагогічної практики. З досвіду роботи Гадяцької школи-інтернату / В. Мартусь // Зоря Полтавщини. – 1966. – № 272. – С. 3.
 12. Андриевский М.К., Павелко В.В. Использование педагогического наследия А.С. Макаренко в практике работы школы-интерната: [Текст] / М.К. Андриевский, В.В. Павелко // А.С. Макаренко и Полтавщина: тезисы докладов и сообщений областной научно-практической конференции. – Полтава: Изд-во «Полтава», 1986. – 160 с.
 13. Андриєвський М.К. Право на освіту / М.К. Андриєвський // Радянська школа. – 1977. – № 12. – С. 14 – 16.
 14. Андриєвський М.К. Вчитель – то сама правда / М.К. Андриєвський // Радянська освіта. – 1979. – № 61. – С. 3.
 15. Історія Гадяцької школи-інтернату / [В.М. Беседа, Н.А. Галушка, А.Л. Кущенко, О.Г. Беседа]. – Гадяч: Вид-во «Гадяч», 2008. – 136 с.
 16. Про вивчення передового досвіду шкіл. Протокол № 14 засідання кафедри педагогіки та психології Полтавського педагогічного інституту імені В.Г. Короленка від 26.03.74 р. // Державний архів Полтавської області. – Ф. 1507. – Оп. 1. – С. 306. – Ар. 50 – 59.
 17. Внеочередная седьмая сессия Верховного Совета СССР (девятый созыв): [Стенограф. отчет]. – М.: Издание Верховного Совета СССР, 1977. – 525 с.

* * *

ІІІ. МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИЧНИХ ОСІБ

**Т. П. Демиденко
(м. Полтава)**

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ ЯК ЗАСІБ ПЕРСОНІФІКАЦІЇ: МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ

Однією з типових рис викладання історії в радянській школі була її деперсоніфікація. Знелюднена, позбавлена яскравих особистостей, історія поставала перед очима школярів не як драма людських відносин, а як наперед визначена абстрактно-соціологічна схема. Академічна, а відтак і дидактична історія «розчиняла» людей у безликій, безособовій безодні соціально- економічних і політичних процесів, наслідком чого стало зведення біографій до другорядного рівня в історичній літературі [8, с. 20-21].

Доволі влучно схарактеризував такий стан викладання предмета один з учителів історії, виступаючи на останньому за радянської доби Всесоюзному форумі освітян: він порівнював шкільну історію з нічним містом, у якому людей немає, й лише міліція чатує на розі... Як переконливу ілюстрацію явно недостатньої уваги до історичних постатей у викладанні предмета варто згадати також блискучий фільм радянської кінокласики «Доживемо до понеділка». Головний герой його – учитель історії Ілля Семенович Мельников – намагався подолати схематичні, стереотипні, неемоційні та надто скупі (чотири рядки тексту про керівника збройного повстання на крейсері «Очаків» у 1905 році лейтенанта П. Шмідта!) характеристики діячів історії, наведені в тодішніх підручниках, натомість продемонструвавши школярам у своїй розповіді на уроці довершений за змістом та формою зразок яскравого, глибоко емоційного, особистісно зорієнтованого портрета цього героя російської революції 1905 – 1907 років, захопивши дев'ятикласників і офіцерською доблестю Шмідта, і зворушливою історією його романтичних взаємин із Зінаїдою Ризберг.

Хрестоматійно-афористичною стала також сентенція цього кіногероя у бездоганному виконанні В. Тихонова: від більшості в історії залишається лише тире між двома датами – датою народження та датою смерті. Відтак маємо відчувати особливу відповідальність за створення адекватних і яскравих образів тих діячів, яким випало

посісти визначне місце в історії загалом та на сторінках шкільних підручників історії зокрема, пам'ятаючи мудре застереження відомого радянського історика-медієвіста А. Гуревича: «Втрачаючи людину в історії, історики разом із тим утрачають і свого читача» [2, с. 66].

Важливим засобом створення у школярів виразних і незабутніх образів історичних діячів виступають у методиці навчання історії портрети. Зауважимо, що йдеться не про портрет як синонім певної характеристики особи в контексті біографічних даних, світогляду, основних етапів життя, а про зображення її засобами образотворчого мистецтва. Симптоматичною, на нашу думку, є явно недостатня увага, що приділялася радянською методикою навчання історії саме портрету як художньому жанрові. Класична праця радянської історичної дидактики «Живопис на уроках історії» В. Козинець не тільки обійшла увагою методику роботи з історичними портретами в школі, але й узагалі навіть не згадує портрет серед видів історичного живопису в наведеній автором типології [7, с. 12-13]. Про невинуватість такого підходу радянської методики загалом і автора згаданої праці зокрема до історично особи та її портретного зображення свідчить задекларована В. Козинець естетична позиція художника В. Сурикова: «Я не уявляю собі дії **однієї** історичної особи без народу (виділено нами. – Т.Д.). Головне моє завдання – витягти народ на вулицю» [7, с. 8].

Відзначимо, що сучасна вітчизняна методика навчання історії належно поціновує роль історичних портретів у створенні адекватних образів діячів минулого. Але, як зазначає відомий дослідник цієї проблеми Д. Десятов, викладаючи учням біографічний матеріал і дбаючи про творче засвоєння ними необхідної суми знань про ту чи ту історичну особу, ми часом не здатні досягти того, щоб вона стала для учнів живою та реальною, а не тінню давнини [4, с. 47]. Одна з причин цього явища полягає в тому, що на уроках історії не приділяється достатньо уваги портрету як твору образотворчого мистецтва, що містить зображення певної людини чи групи людей. Тому в подальшому йтиметься про картину-портрет, основне завдання якої – допомогти учням якнайповніше відтворити образи історичних діячів. Ця проблема актуалізується в сучасній школі й з огляду на включення до переліку запитань зовнішнього незалежного оцінювання цілої низки різнопланових завдань на встановлення відповідності між портретними зображеннями історичних діячів та наведеними характеристиками їхньої діяльності чи фактами їхньої біографії, на ідентифікацію зображених постатей тощо [6].

Щирий, непідробний інтерес учнівського загалу до зовнішності людини пояснюється тим, що нерідко вона краще передає її характер, сильні та слабкі сторони, ніж відгуки і спогади сучасників, висловлювання самої особи чи думки про неї істориків. Численні історичні колізії переконують нас у цьому. Так, відомо, що в Перикла голова була довгаста й надто велика порівняно з іншими частинами тіла, через що на всіх статуях він зображений із шоломом на голові. Та якщо скульптори таким чином намагалися приховати тілесну ваду видатного діяча Афін, то аттичні комедіографи (Критин, Телеклід, Евполід) щоразу били по його слабкому місцю, називаючи Перикла скінокефалом, тобто цибулиноголовим [10, с. 7]. А от на виразі обличчя князя Данила Галицького позначилася хвороба очей, на яку він страждав у п'ятдесятирічному віці [5, с. 3]. Не інакше як «божим знаком», що відрізняв його від звичайних людей, сучасники вважали вроджену родиму пляму червоного кольору на нижній губі в Івана Сірка [12, с. 199].

Змальовуючи зовнішність Ігнатія Лойоли, можна поставити запитання: а чи вирішив би відомий католицький святий, засновник ордена єзуїтів присвятити себе боротьбі з єретиками, якби через тяжке поранення в ноги в тридцятирічному віці він не змушений був залишити блискуче розпочату військову службу? Доречною в описі Наполеона Бонапарта може бути згадка про так званий комплекс Наполеона, а замислитися над роллю зовнішніх даних історичних особистостей може спонукати школярів іронічно забарвлене зауваження відомого французького філософа, математика, релігійного мислителя XVII століття Блезе Паскаля стосовно того, що якби ніс Клеопатри був трішечки коротший, це змінило б обличчя цілого світу...

Класичним варіантом супроводу роботи з портретом на уроках історії є такий популярний прийом словесного методу навчання, як опис. Традиційна методика виокремлює зазвичай два його види – картинний і аналітичний [9, с. 105]. Однак сучасний дослідник засобів наочного навчання історії Д. Десятов наводить детальнішу класифікацію різновидів портретного опису, пропонуючи такі його варіанти, як історико-психологічний та історико-біографічний [4, с. 41-42].

Перший із них має відтворити психологічний портрет зображеної людини й простежити, як індивідуальний характер історичної особи вплинув на її діяльність. При такому описі портрета увага передусім звертається на риси обличчя, особливості пози, деталі, що характеризують людину як особистість. Зауважимо, що такі портретні

зображення кваліфікуються в методиці як інтимні («характеристика особистості, написана пензлем»), на відміну від так званих парадних, або «героїчних», котрі змальовують людину передусім як діяча (політика, воєначальника, можновладця і т. ін.), акцентують увагу на зовнішніх атрибутах її діяльності [1, с. 204].

Прикладом реалістичного інтимного портрета може бути робота відомого німецького художника епохи Відродження Ганса Гольбейна молодшого «Англійський король Генріх VIII Тюдор» (1537 рік). Фронтальна поза зображеного на ньому на повний зріст короля надає образу монарха величності та помпезності. Перед нами людина із сильним і неординарним характером. Водночас художнику вдалося майже непомітними відтінками в трактуванні обличчя й позі передати образ володаря вкрай деспотичного та жорстокого, одного з найяскравіших представників англійського абсолютизму. Погляд короля ніби пронизує глядача, адже, за свідченнями сучасників, страх і почуття власної нікчемності охоплювало кожного в присутності Генріха VIII. Гольбейн зумів не тільки передати особливості характеру короля – «Синьої бороди», але й донести до нас атмосферу тогочасного придворного життя, сповненого інтриг та пристрастей.

Історико-біографічний же опис передбачає, поряд із розглядом анатомічних рис обличчя та коментарем до нього, звернення уваги на одяг людини, її відзнаки, нагороди, інтер'єр приміщення, в якому вона перебуває тощо. Все це дає можливість дати змістовну характеристику як зображеній особистості, так і її місця в історії. Пригадаймо для прикладу портрет учасника війни 1812 року, героя-партизана, бравого гусара й романтичного мрійника, поета Дениса Давидова, створений у 1809 році відомим російським художником Орестом Кіпренським. Це один із кращих творів митця, стосовно героя якого й досі точаться суперечки (існує кілька версій щодо імені зображеного на ньому гусара Давидова: чи це Денис, чи один з його кузенів). Попри мистецтвознавчі дискусії, твір відомий широкому загалу саме як портрет Дениса Давидова, відтак і представляти його дев'ятикласникам варто в контексті розгляду теми «Війни Наполеона. Російський похід Наполеона».

Доречним, на наш погляд, може бути поєднання художнього образу з цікавими фактами біографії героя: одного разу, в 1793 році, О. Суворов повертався з військових маневрів. У білій сорочці й солдатській касці, без стрічки й орденів прискакав він на баскому калмицькому коні до табору Полтавського легкокінного полку. Все населення табору та навколишніх сіл вийшло в поле подивитись на знаменитого полководця. Прибіг і син полкового командира Василя

Давидова жвавий дев'ятирічний хлопчик Денис. Суворов зупинив коня і спитав мало: «Чи любиш ти солдатів, друже?» «Я люблю Суворова, бо в ньому все – і солдати, і перемога, і слава!» – відповів Денис. «О, помилуй Боже, який молодець! Це буде військовий!» – так великий Суворов напророкував Денисові Давидову його долю. Він брав участь у багатьох воєнних кампаніях, у народній пам'яті його ім'я невіддільне від російсько-французької війни 1812 року як одного з керівників та фундаторів партизанського руху. Саме таким увічнив Дениса Давидова Л. Толстой у романі «Війна і мир» в образі партизана Василя Денисова.

Це була на диво самобутня й щедро обдарована талантами людина. Війну 1812 року він зустрів уже досвідченим офіцером, представивши на самому її початку М. Кутузову свій блискучий план партизанських дій і запровадивши його на практиці. Партизанські розвідки Давидова забезпечили йому славу далеко за межами Росії, про сміливого відчайдуха писали європейські газети, портрет його висів у кабінеті Вальтера Скотта. І все ж Давидов почував себе на батьківщині людиною несправедливо обійденою, зневаженою, та так воно й було насправді... Сполучаючи подальшу розповідь про долю Д. Давидова з описом художніх засобів, використаних О. Кіпренським для розкриття внутрішнього світу та бойової доблесті свого героя, вчитель матиме якнайширші можливості для реалізації пізнавального й виховного потенціалу теми уроку.

Увіразнює історичну постать, яка вивчається на уроці, й такий особливо доречний у старшій школі методичний прийом, як демонстрація портрета в поєднанні з епіграмою, короткою влучною оцінкою зображеної особи. Так, при вивченні теми «Велика французька революція кінця XVIII століття» доцільно, на наш погляд, ознайомити школярів із роботами найталановитішого майстра живопису Франції цього періоду Луї-Леопольда Буальї, на яких зображений один з керівників Великої французької революції Максиміліан Робесп'єр, навівши при цьому його характеристику О. Пушкіним як «сентиментального тигра». Додасть важливих відтінків до образу Робесп'єра і цитування епітафії, яку за легендою хотіли викарбувати на неіснуючій могилі цього діяча його співвітчизники: «Не плачь, прохожий, над моей судьбой: ты был бы мертв, когда б я был живой...».

Блискуча епіграма О. Пушкіна на російського імператора Миколу I («...немного царствовал, но много начудесил: сто двадцать пять в Сибирь сослал и пятерых повесил»), безсумнівно, підсилить враження учнів від портрета цього самодержця роботи маляра Єгора

Ботмана, за яку автору було присвоєне звання академіка портретного живопису (1853 рік). Пушкіну приписують авторство ще однієї епіграми на бюст Миколи I: «Оригинал похож на бюст: он так же холоден и пуст!» Ці мистецькі твори вчитель може використати при вивченні теми «Суспільно-політичні течії та рухи. Повстання декабристів у Росії».

Точні та афористично стислі характеристики російських імператорських осіб знаходимо й у поетичній творчості Т. Шевченка, зокрема в його поемі «Сон». Паралельне з переглядом портретів Петра I, Катерини II цитування сповнених гіркою суму і сарказму рядків («Це той первий, що розпинав нашу Україну, а вторая доконала вдову сиротину») дозволить учителеві закарбувати у пам'яті школярів як візуальний образ цих діячів, так і оцінні судження щодо їхньої ролі [11, с. 223].

Ще одним цікавим методичним прийомом при роботі з портретом є порівняння зображення з художньо-літературним описом зовнішності особи, яку здійснили у своїх творах письменники [4, с. 45-46]. Автори деяких творів, що можуть бути віднесені до історичної белетристики, свідомо ставили перед собою завдання відтворити минуле в реалістичних художніх образах. Із цією метою письменники, як й історики, старанно вивчали та аналізували джерела, історичні праці. Прикладів можна навести дуже багато: Георг Еберс – «Клеопатра»; Бернард Корнуелл – «Сага про короля Артура»; Стефан Цвейг – «Марія Стюарт», «Марія Антуанетта»; Віктор Гюго – «Кромвель», «Дев'яносто третій рік»; Макс Галло – «Наполеон», «Джузеппе Гарибальді»; Марк Алданов – тетралогія «Мислитель» та інші. Під час роботи учнів з літературним портретом історичного діяча їх завдання полягатиме в тому, щоб установити, наскільки точно і реалістично описує письменник зовнішність історичної особи. Вчитель може спрямувати діяльність учнів за допомогою питань: «Чи змінилося ваше сприйняття образу історичного діяча після ознайомлення з описом його зовнішності в літературному творі? Чи відповідає портретне зображення літературно-художньому опису зовнішності героя? Як опис зовнішності, здійснений письменником, доповнює зображення особи на портреті?» тощо.

Для прикладу наведемо опис зовнішності Марата, зроблений Віктором Гюго в романі «Дев'яносто третій рік»: «...низького зросту, із жовтим кольором обличчя, він у сидячому положенні здавався горбуном; голову з низьким чолом він відкинув назад, очі були налиті кров'ю; його обличчя вкривали синюваті плями, жирне пряме волосся він підв'язав носовою хусткою, величезний рот був страшним» [3,

с.117]. Цікавим для школярів може бути зіставлення цього літературного опису з популярними зображеннями Жан-Поля Марата на картині Жака Луї Давида «Смерть Марата» та портреті відомого французького революціонера роботи маляра Жозефа Бозе.

Таким чином, використання уривків із художньої літератури в поєднанні з роботою над портретом дає змогу зробити історичний образ більш реалістичним, конкретним, упізнаваним, емоційно забарвленим.

У практиці викладання шкільного курсу історії накопичено чимало й інших методичних варіантів використання історичних портретів як дієвого засобу персоніфікації, олюднення предмета. Це й робота з альтернативними зображеннями однієї й тієї самої особи, й аналіз «парних» портретів історичних діячів, котрі жили в одну епоху, але належать до різних чи протилежних суспільних сил (Карл I і Олівер Кромвель, Кутузов і Наполеон, Робесп'єр і Марат), та характеристика портретів за певним алгоритмом-пам'яткою тощо.

Отже, підсумовуючи, можемо констатувати, що робота учнів над портретом історичного діяча допомагає творчому вчителю візноманітнити уроки історії, підтримувати стійкий інтерес школярів до навчального матеріалу. Портрет конкретизує образ історичного діяча, наближає його до свідомості учнів. Художній портрет практично завжди несе в собі точний відбиток рис й особливостей епохи, і в цьому полягає його велике пізнавальне значення. Водночас образ історичного діяча, відображений на художньому портреті, здійснює на школярів неабиякий виховний вплив, його естетична виразність емоційно досяжна для учнівської молоді, суголосна її морально-етичним проблемам та пошукам життєвих ідеалів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вагин А.А. Методика преподавания истории в средней школе / А.А. Вагин. – М.: Просвещение, 1968. – 432 с.
2. Гуревич А.Я. Историческая наука и историческая антропология / А.Я. Гуревич // Вопросы философии. – 1988. – №3. – С.56-70.
3. Гюго В. Девяносто третий год / Виктор Гюго. – М.: Правда, 1983. – 385 с.
4. Десятов Д.Л. Методика розвитку історичного мислення засобами наочності / Д.Л. Десятов. – Х.: Основа, 2008. – 141 с.
5. Живодан Ю.Л. Портрет Данила Галицького на тлі епохи / Ю.Л. Живодан // Історія та правознавство. – 2005. – №1. – С.2-4.
6. Завдання ЗНО 2014 року з історії України // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2014. – №11. – С.17-23.

7. Козинець В.П. Живопис на уроках історії / В.П. Козинець. – К.: Радянська школа, 1969. – 126 с.
8. Петровская И.Ф. Биографика. Введение в науку и обозрение источников исторических сведений о деятелях России 1801-1917 гг. / И.Ф. Петровская. – СПб: ИД «Петрополис», 2010. – 382 с.
9. Пометун О. Методика навчання історії в школі / О.І. Пометун, Г.О. Фрейман. – К.: Генеза, 2005. – 328 с.
10. Плутарх. Порівняльні життєписи / Плутарх. – К.: Дніпро, 1991. – 448 с.
11. Шевченко Т.Г. Кобзар / Т.Г. Шевченко. – К.: Держ. вид-во худ. л-ри, 1963. – 718 с.
12. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків / Д.І. Яворницький. – Львів: Світ, 1991. – Т.2. – 392 с.

* * *

О. О. Гончаренко
(м. Луцьк)

РЕСУРСИ МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ У ВИВЧЕННІ СПЕЦКУРСУ «ВИДАТНІ ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ»

Важливою складовою частиною освітнього процесу у вищих навчальних закладах сучасної України є самостійна підготовка студентами до занять за допомогою додаткових джерел. Не виключенням є і підготовка до уроків історії. Адже накопичення багажу знань щодо подій минулого, формування уявлення щодо культури та побуту різних народів світу зі стародавніх віків і до сьогодні, а також формування особистих якостей, серед яких гуманність, патріотизм та толерантність відбувається не тільки безпосередньо на уроках історії або під час взаємодії з вчителем, однокласниками, батьками та друзями, але й під час самостійної роботи з різними джерелами історичного знання для підготовки до уроків історії. Завдяки розвитку та поширенню технологій, а саме всесвітньої мережі Інтернет, кабельного та супутникового телебачення, тощо, до класичних підручників та конспектів, які є найдоступнішими і досі, досить реальним для студентів стає доступ до документальних та історичних фільмів, книжок, радіопередач, сайтів на історичну тематику та таке інше. Ці джерела дають додаткові та різнобічні знання, що сприяє формування особистості, громадянської позиції, толерантності.

Сьогодні нові інформаційні технології – невід’ємна частина нашого життя. Маючи в своєму розпорядженні комп’ютер, можна інтенсифікувати процес навчання, зробити його більш наочним і динамічним, формувати уміння працювати з інформацією, готувати особистість «інформаційного суспільства», формувати дослідницькі уміння, розвивати комунікативні здібності. Це забезпечує швидке і міцне опанування навчального матеріалу, розвиває пізнавальні здібності та розумові якості [1].

Для викладача важливо знати, де і як знайти потрібне джерело інформації, як вибирати з великого потоку потрібну та достовірну інформацію, аналізувати її, на основі отриманих і наявних знань вміло опрацьовувати та подавати в доступній формі інформацію.

Існує безліч різноманітних сайтів, які створені для допомоги викладачу при підготовці до певного заняття. Ці сайти дають змогу на достатньому рівні підготувати заняття, відшукати найдостовірнішу та найцікавішу інформацію для студентів [2].

Вже не викликає сумніву, що навчання студентів стає ефективнішим, якщо викладач володіє Інтернет-технологіями і використовує ресурси і можливості Інтернету в своїй практичній діяльності.

Значення освітніх Інтернет-ресурсів – це необмежений доступ до професійної інформації, використання планів уроків, online курсів, Web-сайтів, співпраця з іншими викладачами, обмін інформацією з колегами і експертами з інших країн, об’єднання професійних ресурсів для вирішення спільних завдань.

Перед викладачами стоять завдання – сформувати покоління нової генерації, громадян цивілізованої європейської держави України, усвідомлення якими свого призначення базується на глибокому знанні світового історичного досвіду, національної історії, сформованої правової культури, філософського мислення [3].

У навчальному процесі необхідно застосовувати передові методи викладання (використання мультимедійних засобів, інтерактивні засоби та прийоми), що дозволить проводити його на високому професійному рівні. Використання інноваційних технологій допомагає виконувати суспільний запит – виховання творчої особистості, здатної, на відміну від людини-виконавця, самостійно мислити й генерувати ідеї, приймати сміливі, нестандартні рішення. Адже лише взаємозв’язок, взаємовплив, взаємопроникнення різних дисциплін у процесі фахової підготовки сприяють формуванню якісно нового інтегрального освітнього простору.

Іноді важко об'єктивно охарактеризувати певного історичного діяча, визначити його місце в історичному процесі, зробити висновки, розглянути історичні явища в конкретно-історичних умовах. Тому дуже важливо у вивченні спецкурсу «Видатні історичні постаті» звертатися до джерел (документів, кіно- і фотоматеріалів), а також біографій тих людей, котрі творили історію.

Завдяки новим, порівняно з «паперовим» підручником чи посібником, засобам подачі й перевірки засвоєння матеріалу (відео, зокрема, кадри кінохроніки, посилання на Інтернет, тощо) можна здійснити захоплюючу подорож сторінками історії. Посилання на персоналії, словник, карти, документи, відео та фотоматеріали дають змогу зробити викладання спецкурсу цікавим і корисним, якнайповніше реалізувати інтерес до історії України;

Використання інноваційних технологій дає можливість працювати з історичними картами, маючи панорамну картинку, яку можна масштабувати; напрацьовувати навички самостійної роботи студентів в інформаційних базах даних, мережі Інтернет; використовувати у навчанні здобутки новітніх інформаційних технологій; інтенсифікувати історичну освіту, покращити засвоєння студентами знань із курсу історії; завдяки поєднанню звичного «паперового» і новітнього електронного носіїв інформації, поліпшити засвоєння навчального матеріалу, зробити процес навчання цікавішим і змістовнішим; вдосконалити контроль з боку викладача і самоконтроль студентів завдяки системі запитань для самоконтролю.

Щоб знайти і оцінити якість інформації, що надається в мережі необхідне освоєння комп'ютерної грамотності на рівні не просто користувача, а активного користувача. Абсолютно очевидно, що розвиток Інтернету у вищих навчальних закладах ґрунтується на ініціативах знизу – витікаючих від викладачів. Викладач – це головна фігура шкільного прогресу. Талант і рівень кваліфікації викладача – запорука успіху в просуванні нових технологій. Саме викладачі повинні стати основною творчою силою впровадження Інтернету в сферу освіти і, в цілому, в життя суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонов В.М. Інтернет. Енциклопедичне видання: навч.-метод. посібник / АПН України; Інститут інформаційних технологій і засобів навчання. – К. : Редакція «Комп'ютер», 2008. – 127 с.
2. Жуковська А. Л. Комп'ютерні технології як запорука якісної освіти у світлі сучасних новітніх інформаційних досягнень [електронний ресурс] / А.Л. Жуковська // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім.

- І. Франка. – 2006. – № 29. – С. 128 – 131. – Бібліогр.: 3 назв. – укр. – www.nbuv.gov.ua/ – Заголовок з екрана
3. Згуровський М. Інформаційні мережеві технології в науці та освіті // Дзеркало тижня. – 2002. – № 25.
<http://intkonf.org/goncharenko-o-o-resursi-merezhi-internet-u-vivchenni-spetskursu-vidatni-istorichni-postati/>

* * *

Т. В. Тронько
(м. Полтава)

ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИЧНОЇ ОСОБИ: ОГЛЯД МЕТОДИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У роботах, присвячених аналізу сучасних тенденцій розвитку історичних досліджень, можна помітити дві протилежні тенденції. З одного боку, критикується скорочення розроблення теоретичних питань унаслідок захоплення персоніфікацією історичного процесу. З іншого боку, лунають звинувачення на адресу тих, хто за побудовою абстрактних теорій, доведенням закономірностей чи вивченням історичної термінології забув про людські долі, про роль окремої особи в історії. Таке знеособлення людських взаємин вважають не останнім чинником жажливих злочинів тоталітарних режимів ХХ століття.

Ніяким чином не заперечуючи і не применшуючи значення теоретичних досліджень з історії, вважаємо за доцільне підкреслити все ж таки вагомість для сучасної історичної освіти, шкільної зокрема, проблеми вивчення життя та діяльності історичної особи. Це визначається декількома чинниками. По-перше, завданням сучасної історичної освіти, спрямованої на «олюднення» історичного процесу. Дійовими особами останнього виступають не лише народні маси, класи, соціальні групи, які були в центрі досліджень істориків радянської школи. Нині зростає інтерес до життя й діяльності окремих історичних постатей, визначення їхньої ролі в тій чи тій ситуації, впливу на загальний хід подій. Цим темам присвячують окремі уроки, з цією метою запроваджують спецкурси.

По-друге, плюралізм історичних підходів позначився і на переліку діячів, які згадуються на сторінках підручників. Зокрема, з'явилися нові імена, раніше невідомі широкому загалу, зросла увага до постатей, діяльність яких мала однозначно негативні оцінки, по-

іншому почали розглядатися відомі державні й партійні керівники. Це вимагає формування у молоді певних умінь та навичок опрацьовувати історичний матеріал, аналізувати діяльність історичної особи, визначати їхню роль.

По-третє, вивчення життя і діяльності історичних осіб містить великі педагогічні можливості. Зокрема, на прикладі їхніх учинків у молоді формуються ціннісні орієнтири. Через цікаві факти з життя історичних персоналій посилюється пізнавальна мотивація процесу навчання, поглиблюються знання з конкретної теми.

Отже, метою цієї статті є відомих нам прийомів та організаційних форм вивчення життя і діяльності історичної особи.

Перш за все необхідно розібратися в тому, кого саме слід уважати історичною особою. Дослідниця О. Путінцева розрізняє поняття «історична» і «видатна» особа. Перша відображає зв'язок діяльності політичного керівника зі значними історичними подіями, на хід яких він мав вплив. До других вона відносить тих, хто завдяки своїй діяльності став уособленням докорінних прогресивних перетворень [11].

Інша російська дослідниця, Г. Маланічева, дає таке визначення поняття «історична особа» – «це людина, яка колись з'явилася, пройшла через віки, тисячоліття, зміну епох і поколінь, залишила свій слід в історії тим, що зробила помітний внесок у розвиток людського суспільства, його матеріальну й духовну складову. Мова може йти про політичних та державних діячів, про представників науки, культури, мистецтва» [7, с. 7].

Нечіткість тлумачення поняття та поворот від «історії мас» до «історії людей (історичних осіб)» призвели до того, що на сторінках підручників з історії з'явилася велика кількість історичних персоналій. Як розібратися в цьому калейдоскопі імен? О. Фідря, відповідаючи на питання «Що вчити?», проаналізував кількісний і якісний склад історичних осіб, представлених у програмі з історії 2001 року, й зробив висновок про їхній непропорційний розподіл за класами та за родом діяльності (перевага виявилася на боці державних і політичних діячів, а митці та науковці були в меншості). Водночас незрозумілим, на його думку, є й те, хто з них є обов'язковим для вивчення, а хто – ні [14, с. 28]. Найбільш слушною дослідник вважає цифру в 15 – 20 осіб, обов'язкових для вивчення в одному класі. При цьому вони «повинні відігравати ключову роль у тому історичному періоді, вивченню якого присвячена навчальна тема» [14, с. 29], та представляти всі сфери життєдіяльності суспільства.

Сучасна методична література характеризує та оцінює історичної особи розглядає як складову змісту шкільної історичної освіти і визначає їх як «специфічне вміння, різновид оцінювальних умінь учнів, які розвиваються протягом всього навчання історії в школі з поступовим ускладненням» [1, с. 107].

Основні засади методики вивчення історичних персоналій були закладені ще радянськими методистами О. Вагіним, П. Лейбенгрубом. Вони пропонували аналізувати формування поглядів, життя і діяльність історичної особи за допомогою плану-пам'ятки з послідовних пунктів-критеріїв. Не відмовляються від подібних схем та сучасні вчителі історії. Разом із тим, методична література кінця минулого століття відображає й пошук нових підходів до розв'язання проблеми вивчення історичних персоналій. Наприклад, Д. Копелев наголошував на необхідності звертати увагу на дослідження процесу формування поглядів, думок особи, оскільки саме вони є поштовхом, двигуном її дій [4, с. 71]. В. Мискін пропонував вивчати особу історичного діяча з акцентом на його психологічні особливості, спираючись при цьому на правила Д. Карнегі [9].

І. Бірюкова вважала за необхідне вивчати історію (й особу, й епоху в якій та жила) з точки зору соціальної психології [2]. Із цією метою учням для аналізу та обговорення потрібно давати різнопланові характеристики, висловлювання, уривки з наукової та науково-популярної літератури. В. Тоболін для вивчення історичних персоналій закликав використовувати схему-портрет як різновид аркушів опорних сигналів або логічних опорних схем [13]. Спільним для цих пошуків було прагнення відійти від однієї єдиної, раз і назавжди визначеної оцінки історичного діяча. Задля цього пропонувалося звертати увагу на все, що не піддається однозначному тлумаченню, спиратися на конкретні факти біографії людини та судження про неї й оцінки сучасників, нащадків [9, с. 145].

Наприклад, Л. Лихачова на занятті з теми «Народження Київської Русі в особах» у формі доповідей представляла різні точки зору на діяльність того чи того історичного діяча. На її думку, викладач свідомо повинен прагнути до створення проблемної ситуації, провокувати суперечку і керувати нею. Таким чином він «поступово підводить учнів до самостійного висновку про те, що історичну постать утворюють не особистісні характеристики героя, а його конкретний внесок в історію» [6, с. 8 – 9].

Розгорнуту характеристику існуючих у літературі підходів до вивчення ролі і місця історичної особи подав О. Фідря [14]. Він зазначав, що «історична особистість повинна бути показана не стільки

на тлі історичного процесу (стара вимога), скільки як його складова частина і суттєвий чинник впливу» [14, с. 30]. «Дидактична мета вивчення історичних осіб, за його твердженням, полягає не в тому, щоб передати учням всю інформацію про історичну особу, а в тому, щоб навчити їх умінню аналізувати й оцінювати історичних осіб» [14, с. 29]. Через це методист пропонує будувати навчально-виховний процес відповідно до вимог критично-креативної парадигми [14, с. 30].

Про формування критичного історичного мислення згадується і на сторінках книги для вчителя «История – это не только прошлое. Прошлое – это не только история». Головними засадами, на яких повинно здійснюватися вивчення історії, для авторів є, по-перше, багатоперспективність, варіативність історичного процесу. Розуміння історії завжди було різноманітним, а сама історія була різнокольоровою, і в жодному разі не чорно-білою, стверджують вони [8, с. 6]. По-друге, відмова від єдино правильних відповідей на поставлені історією питання. У книзі неодноразово підкреслюється, що до історії (історичних осіб, історичних подій) може існувати різне ставлення, різне розуміння залежно від того, з чієї позиції оцінюється, розглядається минуле. А однобічність в історії, її вивченні й викладанні є навіть небезпечною, так само, як і переважання в суспільстві політичних сил, лише одного спрямування [8, с. 6].

Ці критерії є провідними і при розгляді життя та діяльності окремої історичної особи. Неможливість існування однозначних оцінок історичного діяча обґрунтовується тим, що «долі політиків різні й погляди на них можуть бути діаметрально протилежними, залежно від пануючих в ту чи ту епоху ідей і уявлень» [8, с. 24]. Тому свою мету автори бачать не в тому, щоб дати остаточну відповідь-оцінку, а «сформулювати питання, на які не існує однозначної відповіді, показати різні точки зору, різні позиції та можливості зрозуміти їх» [8, с. 24]. А для того, щоб це зробити, історичну постать необхідно розглядати винятково на тлі подій – лише так можна найбільш правдиво, цілісно її розкрити.

Прикладом такого підходу у книзі є розгляд постаті провідного державного діяча міжвоєнної Естонії, її першого президента – Костянтина Пятса. Його діяльність була пов'язана зі знаковими для життя новонародженої естонської держави подіями – державним переворотом 1934 року, втратою незалежності Естонською Республікою та її входженням до складу СРСР. Це й сформувало неоднозначне уявлення про політика. Для одних він був національним героєм, а для інших – колабораціоністом, зрадником, який не зумів організувати збройний супротив СРСР.

Контраверсійністю оцінок діяльності К. Пятса і згаданих раніше подій позначений навіть зміст книги. Так, розділ під назвою «Особа та історія – Костянтин Пятс. Чи робить політик історію?» складається з таких підрозділів, як «Костянтин Пятс. Державний діяч і час – принципи, погляди, точки зору, оцінки»; «Державний переворот 1934 року – поворот до авторитаризму чи спроба захистити демократію?»; «1939 рік: можливості і варіанти».

Методичні матеріали (документи та завдання), підібрані авторами до вивчення постаті К. Пятса, теж не дають однозначних відповідей і оцінок, підштовхують до аналізу і критичного мислення. Винятком є хіба що перелік біографічних дат і подій з життя першого президента Естонії. Решту складають різнопланові джерела – спогади, періодика, анекдоти, «агентурні джерела», уривки з творів науковців (політологів, істориків) про політика, про події у країні, про міжвоєнну добу в цілому тощо.

Завдання, спрямовані на їх опрацювання, теж не передбачають лише однієї правильної відповіді, а допомагають розкрити процес формування поглядів особи, зрозуміти її вчинки. Наприклад, учням пропонується виділити основні події в історії міжвоєнної Естонії та зазначити діяльність К. Пятса під час них. Із метою формування вміння самостійно аналізувати джерела, бачити і розуміти різні позиції, робити аргументовані оціночні судження, ставляться питання такого характеру: «Як різні джерела оцінюють роль К. Пятса під час державного перевороту 1934 року? З якими з них Ви погоджуєтесь? Яка версія подій для Вас є ймовірною? Обґрунтуйте свою думку».

Разом із тим, автори посібника в таких прийомах вивчення історичної постаті вбачають можливість реалізації не лише освітньої та розвивальної, але й виховної мети навчання історії, оскільки «аналіз різних точок зору та оцінок сприяє розвитку нашої здібності мислити і спілкуватися й створює основу взаєморозуміння як у повсякденному житті, так і в історії» [8, с. 7].

Нині в розпорядженні українських викладачів історії є література, в якій містяться як загальні методичні рекомендації для роботи з портретами історичних осіб [1; 5], так і конкретні методорозробки вивчення життя і діяльності окремих постатей [6; 3]. Також успішно реалізуються програми курсів за вибором (наприклад, «Видатні постаті України», «Особистість в історії України»).

Методисти Н. Ольхіна та І. Рибак спробували узагальнити відомі на сьогодні методичні прийоми щодо вивчення історичної особи і виділили одинадцять варіантів організації цієї роботи: алгоритмічний, біографічно-оціночний, порівняльний, оцінно-екстремальний,

частково оцінний, прогнозований, дослідницький, накопичувальний, художньо-публіцистичний, схематичний, ігровий. При цьому автори зазначають, що наведений перелік не повний, його можуть доповнювати і традиційні методи навчання [10, с. 4 – 6].

Дещо менший список – лише сім варіантів – запропонувала О. Путінцева [10]. На перше місце, як і Н. Ольхіна та І. Рибак, вона поставила вивчення особи за заданим алгоритмом, тобто пам'яткою для характеристики історичної особи. Готові пам'ятки або матеріали до їх розроблення у достатній кількості можна зустріти у методичній літературі [3, с. 7; 5, с. 12].

Зокрема, відомий український методист К. Баханов пропонує таку структуру характеристики й оцінки історичної особи:

1. «Історичні умови і вплив суспільного середовища на формування поглядів. Життєві цілі людини.
2. Риси характеру особи, їх залежність від виховання, ідеалів суспільства того часу. Якості особистості, які допомагали або перешкоджали досягненню мети й вирішенню історичних завдань, висунутих тогочасним суспільством.
3. Зв'язок між цілями і можливостями діяльності.
4. Засоби, що застосовувалися для досягнення мети.
5. Значення і роль в історії за результатами діяльності, значенням для певної людської спільності (племені, народу), впливом на подальший перебіг подій, впливом його прикладу на інших людей.
6. Власне ставлення до історичної особи з урахуванням цілей, мотивів, засобів і результатів досягнення мети з погляду людини того часу» [1, с. 108].

Проте деякі вчителі, наприклад В. Тоболін, критикують використання подібних схем-пам'яток, оскільки вони «звужують образ, роблять його неодолюваним і, як наслідок, нецікавим для дитини. Крім того, робота за алгоритмами, що повторюються багато разів, гальмує розвиток учнів» [13, с. 10].

Другий варіант, визначений О. Путінцевою для вивчення історичної особи, спрямований на пробудження звичайної людської цікавості до неї, коли, не називаючи ім'я діяча, вчитель наводить різні його характеристики та оцінки діяльності. Цей же варіант передбачає розв'язання біографічних задач на зразок «Хто є хто?» або «Хто це?». Такий прийом застосовується як на початку вивчення теми (для зацікавлення учнів), так і наприкінці (для закріплення матеріалу). Варіант третій передбачає порівняльний аналіз характеристик однорідних за діяльністю осіб, наприклад, керівників держави, воєначальників, реформаторів тощо. Наступні три зазначені

дослідницею варіанти об'єднуються оціночними підходами, а саме – оцінка особи за поведінкою в екстремальних для країни умовах; оцінка за окремими, але яскравими штрихами до їх портретів; визначення якостей особи за вмінням прогнозувати майбутнє. В основу останнього, сьомого, варіанта вивчення історичних портретів покладено поступове накопичення інформації за блоками – основними напрямками життєдіяльності особи. Результатом такої поетапної роботи повинне стати цілісна біографічна довідка про діяча [11].

К. Баханов убачає можливим розвивати вміння, характеризувати й оцінювати історичну особу за допомогою таких прийомів:

- 1) розповідь учителя про історичну особу з відокремленням основних критеріїв оцінювання і пунктів характеристики;
- 2) розв'язання проблемних завдань про діяльність історичних осіб, що пов'язані з різними оцінками їх діяльності;
- 3) складання плану-оцінки історичної особи;
- 4) підготовка повідомлень (рефератів) про історичну особу;
- 5) узагальнювальні характеристики по закінченні вивчення теми;
- 6) написання творів-мініатюр при узагальненні матеріалу підручника;
- 7) виконання лабораторно-практичних робіт, присвячених вивченню джерел, пов'язаних з певною історичною особою [1, с. 107].

Очевидно, що найпоширенішим методичним прийомом вивчення життя і діяльності історичної особи залишається створення портрета. Дослідниця Т. Рискова розглядає типологію портретних характеристик лідера й виділяє такі різновиди портретів: політико-ідеологічний (політико-світоглядний), політико-психологічний, історичний та політичну біографію. Як правило, при викладанні історії вдаються саме до історичного портрета, якому властиві ретроспективні дослідження. За визначенням Т. Рискової, «такий тип портрету може містити в собі елементи згаданих вище типів портретної діагностики (через призму приналежності до політичної (громадської) організації, до якої він уходить або якій співчуває, або ж з позицій відповідності – невідповідності певним ідеологічним постулатам, психоемоційного складу, темпераменту, стилю мислення та інших психологічних компонентів лідера). Однак першочергове значення в ньому буде надаватися хронологічній послідовності тих чи тих подій у політичній, службовій або діловій кар'єрі лідера, його контактів з іншими людьми, які мали вплив на ключові моменти його життєвого шляху. Такий же хронологічний підхід властивий і для можливої політико-ідеологічної складової історичного портрета, коли ми можемо відстежити весь цикл еволюції світогляду й ідеологічних пріоритетів лідера не лише на

підставі публічних, інколи кон'юнктурних висловлювань, але й залучаючи до аналізу додаткові джерела: спогади сучасників, щоденники, листи тощо» [12].

Важливою складовою історичного портрета, за словами Т. Рискової, «є те, що в ньому обов'язково присутній аксіологічний ряд: оціночні судження про історичні масштаби особи, ту роль, яку даний лідер відіграв у політичному процесі. Звідси значну питому вагу мають історичні відомості фонового значення, загальна характеристика історичної епохи, в яку жив той чи той історичний діяч» [12].

Методична література, крім прийомів вивчення історичних осіб, пропонує і різноманітні організаційні форми навчання. Так, О. Путінцева звертає увагу на різні варіанти проведення уроків-семінарів: семінар-дослідження, семінар-«круглий стіл», семінар-дискусія, семінар-«мозковий штурм» [11]. Н. Венцева на прикладі вивчення двох ключових постатей української історії – І. Мазепи та Б. Хмельницького – демонструє можливості уроку-дискусії, уроку-суду, лабораторно-практичної роботи [3, с. 71 – 140]. Г. Маланічева аналізує пізнавальні можливості таких форм, як урок-дискусія, урок-роздуми, урок-гра (урок-суд, «Що? Де? Коли?» та інші), урок-театралізована вистава, самостійна робота (написання повідомлень, доповідей, рефератів, виступ перед аудиторією) [7]. Н. Ольхіна та І. Рибак наводять власний перелік організаційних форм: урок, семінар, екскурсія, огляд науково-документального, художнього фільму і його обговорення, курс за вибором та факультатив, консультація, конференція, самоосвітня робота [10, с. 4].

Досягнення шкільних істориків-методистів можна використовувати при вивченні історичної особи й у вищій школі. Проте, все ж таки, провідними залишаються аудиторні заняття у формі лекцій і семінарів. На лекційних заняттях найпопулярнішим прийомом є включення у розповідь про загальний хід історичних подій коротких довідок біографічного змісту, які за своїм характером нагадують відомі пам'ятки-алгоритми. Як правило, це робить лектор. Утім, подібні повідомлення, отримавши випереджаюче завдання, можуть підготувати і студенти. Зрозуміло, що на семінарі є можливість використати різноманітніші прийоми роботи – диспути, ділові або рольові ігри «за участю» історичних осіб. Доволі перспективними є метод проектів, розв'язання проблемно-пошукових завдань. Але продуктивнішими при вивченні життя і діяльності історичних осіб у вищій школі, на нашу думку, є позааудиторні форми роботи, зокрема

самостійна робота студентів. Великі пізнавальні можливості має виконання індивідуальних навчально-дослідницьких завдань (ІНДЗ).

Достатньо поширеним є підготовка курсових і кваліфікаційних робіт, в основі яких лежить створення історичного портрета певного діяча. Як правило, студенти дотримуються відомого алгоритму дослідження життя й діяльності історичної особи (аналіз епохи із зазначенням проблем, що потребували свого розв'язання – визначення умов формування поглядів історичного діяча – огляд основних етапів його життя – розкриття змісту та результатів діяльності). Цей вид роботи відзначається своєю ґрунтовністю, оскільки передбачає максимальне охоплення всіх доступних джерел, мемуарної, наукової та іншої літератури, порівняння різних поглядів і оцінок. Виконання кожного з цих завдань переконує в тому, що історію творять конкретні люди, із властивими лише їм рисами, переконаннями, долями.

Отже, аналіз методичної літератури визначив такі головні правила вивчення життя і діяльності історичної особи:

- розгляд історичної особи повинен здійснюватися у її динаміці, розвитку, що дасть змогу передати еволюцію поглядів людини впродовж життя;

- не допускати однобічних оцінок, «однокольорового» зображення особи. Цієї небезпеки можна уникнути за допомогою альтернативного викладу матеріалу, використовуючи різні джерела, показуючи діяча з різних точок зору;

- звертати увагу на діяльність різнопланових історичних діячів, не лише позитивних. Це сформує навички самостійної критичної оцінки особи (й не лише історичної). Життя мінливе, і вчорашній «герой» завтра може стати «антигероем», погляди на особу можуть діаметрально змінитися, а вміння аналізувати мотиви, вчинки людини залишаться з учнем на все життя;

- розглядати історичну особу, її вчинки у зв'язку з реаліями конкретних подій тієї доби, коли вона жила, а не з позицій сьогодення. Разом з тим аналіз конкретної персоналії може стати ключем до розуміння тих подій, у яких вона брала участь;

- при вивченні життя й діяльності історичного діяча уникати сухого переліку основних дат і фактів його біографії. Необхідно створювати яскраві, образні портрети, які запам'ятаються учням, будуть впливати на формування їхньої особистості, ціннісних орієнтирів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баханов К.О. Професійний довідник вчителя історії / К.О. Баханов. – Х.: Основа, 2012. – 239 с.

2. Бирюкова И.Г. Личность и эпоха: элементы социальной психологии на уроках отечественной истории / И.Г. Бирюкова // Преподавание истории в школе. – 1999. – №5. – С. 55 – 65.
3. Венцева Н.О. Вивчення історичних постатей на уроках історії України у 8 класі / Н.О. Венцева; за заг. ред. К.О. Баханова. – Х.: Основа, 2010. – 142 с.
4. Копелев Д.Н. Личность исторического деятеля в преподавании истории / Д.Н. Копелев // Преподавание истории в школе. – 1989. – №5. – С. 70 – 72.
5. Левітас Ф.Л. Методика викладання історії. Практикум для вчителя / Ф.Л. Левітас, О.С. Салата. – Х.: Основа, 2007. – 112 с.
6. Лихачова Л. Створення історичного портрета як засіб поглибленого вивчення історії України / Л. Лихачова // Історія України. – 2002. – №14 (270). – С. 8 – 11.
7. Маланичева А.В. Развитие познавательной мотивации учащихся в процессе изучения исторической личности: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / А.В. Маланичева. – Барнаул, 2008. – 23 с.
8. Марипуу Э. История – это не только прошлое. Прошлое – это ещё не история. Книга для учителя истории / Э. Марипуу, Т. Килуметс, М. Канд, С. Теплов, В. Жибуртович. – Таллинн: Eesti Ajaloopetajate Selts, 2004. – 154 с.
9. Мыскин В.А. Изучение личности исторического деятеля / В.А. Мыскин // Преподавание истории в школе. – 1991. – №4. – С. 145 – 147.
10. Ольхіна Н. Особа в історії України / Н. Ольхіна, І. Рибак // Історія України. – 2003. – №29-32. – С. 3 – 11.
11. Путинцева Е.В. Методика изучения исторической личности / Е.В. Путинцева: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://festival.1september.ru/articles/594166/>
12. Рыкова Т.М. Политический портрет лидера: вопросы типологии / Т.М. Рыкова // Вестник МГУ. – Серия 12. – 1997. – №3: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psyfactor.org/polit6.htm>
13. Тоболін В. Схеми-портрети у вивченні життя і діяльності історичних персоналій / В. Тоболін // Історія України. – 2000. – №38. – С. 10 – 12.
14. Фідря О. Роль та місце історичної особи на уроці історії / О. Фідря // Історія в школах України. – 2003. – №4. – С. 26 – 32.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Аляєв Геннадій Євгенович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка (м. Полтава)

Балух Василь Олексійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культурології, релігієзнавства та теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, заслужений працівник освіти України (м. Чернівці)

Безверха Вікторія Миколаївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (м. Кіровоград)

Бесєдіна Наталія Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (далі ПНПУ) (м. Полтава)

Вільховий Юрій Віталійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава)

Год Борис Васильович – доктор педагогічних, кандидат історичних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ, заслужений працівник освіти України (м. Полтава)

Год Наталія Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава)

Гончаренко Оксана Олександрівна – викладач циклу суспільних дисциплін Луцького педагогічного коледжу (м. Луцьк)

Демиденко Тетяна Прокопівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПНПУ (м. Полтава)

Джундіст Віктор Сергійович – здобувач кафедри історії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

- Захарченко Петро Павлович** – доктор юридичних наук, професор кафедри історії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)
- Киридон Петро Васильович** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України ПНПУ, заслужений працівник освіти України (м. Полтава)
- Кулікова Лілія Борисівна** – доктор педагогічних, кандидат історичних наук, професор, перший проректор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Херсонської державної морської академії, заслужений працівник освіти України (м. Херсон)
- Ляхно Олександр Петрович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава)
- Рибачук Віктор Олексійович** – старший викладач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава)
- Токуєва Наталія Володимирівна** – старший викладач кафедри російської та української мов Полтавської державної аграрної академії (м. Полтава)
- Тронько Тетяна Володимирівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава)
- Цебрій Ірина Василівна** – доктор педагогічних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава)
- Цехмістро Ніна Яківна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава)
- Чорний Олександр Васильович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (м. Кіровоград)
- Швець Леонід Миколайович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава)

**Актуальні питання всесвітньої історії
та методика їх викладання:
Збірник наукових праць за матеріалами
Дев'ятого Всеукраїнського
науково-практичного семінару
(26 — 27 березня 2015 року)**

Комп'ютерний набір і правка — Басенко Р. О.
Верстка та макетування — Лахно О. П.

Здано в набір 23.01.2015 р.
Підписано до друку 30.01.2015 р.
Формат 60х84/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 14,3. Наклад 300 прим.

**Видавець: ПНПУ імені В. Г. Короленка,
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК №3817 від 01.07.2010 р.**